

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ÖZEL EĞİTİM ANABİLİM DALI
ZİHİN ENGELLİLER ÖĞRETMENLİĞİ BİLİM DALI**

**YAKINLARI ÖLEN YETİŞKİN ZİHİN ENGELLİ BİREYLERİN
ÖLÜM KAVRAMINA YÖNELİK DENEYİMLERİNE İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİ**

İstanbul, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ÖZEL EĞİTİM ANABİLİM DALI
ZİHİN ENGELLİLER ÖĞRETMENLİĞİ BİLİM DALI

YAKINLARI ÖLEN YETİŞKİN ZİHİN ENGELLİ BİREYLERİN
ÖLÜM KAVRAMINA YÖNELİK DENEYİMLERİNE İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİ

OPINIONS OF MENTALLY RETARDED ADULTS WHOSE RELATİVES
HAVE DİED ABOUT THE CONCEPT OF DEATH

Ayşenur CANDEĞER
(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Doç. Dr. Oktay TAYMAZ SARI

İstanbul, 2023

**Tüm kullanım hakları
M.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü'ne aittir.
© 2023**

ONAY

Ayşenur CANDEĞER tarafından hazırlanan “Yakınları Ölen Yetişkin Zihin Engelli Bireylerin Ölüm Kavramına Yönelik Deneyimlerine İlişkin Görüşleri” konulu bu çalışma, 20/06/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda aşağıdaki jüri üyeleri tarafından başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
TEZ DANIŞMANI	Doç. Dr. Oktay TAYMAZ SARI	
JÜRİ ÜYESİ	Prof. Dr. Adeviye Tuğba TUNCER	
JÜRİ ÜYESİ	Dr. Öğr. Üyesi Onur ÖZDEMİR	

ETİK BEYANI

Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım çalışmamda;

- Sunduğum bilgileri, dokümanları ve verileri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Çalışmamda yararlandığım eserlerin tamamına atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Elde ettiğim verilerde ve sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı bildirir, aksi bir durumda aleyhimde doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ayşenur CANDEĞER

ÖZGEÇMİŞ

2008-2012 Marmara Üniversitesi, Özel Eğitim Bölümü, Zihin Engelliler Öğretmenliği

2009-2013 Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik (ÇAP)

2012- 2014 Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi

2014-2018 Antalya/Kaş Ova Ortaokulu, Özel Eğitim Sınıfı

2018- 2023 Pendik/ Elka Ortaokulu, Özel Eğitim Sınıfı

2020-... Marmara Üniversitesi Özel Eğitim Anabilim Dalı Zihin Engelliler Öğretmenliği
Yüksek Lisans Programına giriş

ÖNSÖZ

Doğup büyüdüğüm evde dedemlerle ve özel eğitime ihtiyacı olan amcamla birlikte yaşamaktayım. Babaannemin vefatından sonra yaşanan cenaze ve yas süreci beni ölüm kavramı konusuna yönlendirdi. Cenaze de özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin duygularının yok sayıldığını ve sadece problem çıkarmamalarına odaklanıldığını gözlemledim. Bu konuda toplumun ön yargılarının olduğunu gördüğüm ve bunun bireysel çabalarla değişmeyeceğini, daha farklı müdahaleler ya da eğitimlerinin yapılması gerektiğini fark ettiğim süreç, tezimin konusunun çıkış noktası oldu.

Yüksek lisansa başladığım günden beri devam etme nedenim olan, hayata pozitif bakışı ve insanlara olan saygılı tutumuyla bana bambaşka bir bakış açısı kazandıran, hoşgörülü olmanın cesaret ve motive kaynağı olduğunu bana gösteren tez danışmanım sayın Oktay TAYMAZ SARI' ya teşekkür ederim.

Çalışmam sırasında görüşlerini benimle paylaşan sayın Arş. Gör. Tuna ŞAHSUVAROĞLU' na, Arş. Gör. Esra AKIN' a, Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Demir ÇELEBİ' ye, Öğr. Gör. Kudret İSPİR' e ve Uzman Fırat YILMAZ' a teşekkür ederim.

Tezime katılmaya gönüllü olan değerli katılımcılarıma ve ailelerine sonsuz teşekkürler.

Yolumun onunla kesişmiş olmasından ve onunla çalışmaktan dolayı kendimi çok şanslı hissettiğim sayın Kubilay Göksel EREN' e teşekkür ederim.

Yüksek lisansım boyunca beni mezun olduğum günün hayaliyle motive eden, 14 yıldır her anımda yanımda olan ve hep yanımda olacağını bildiğim güzel arkadaşım Habibe ŞAHİN' e teşekkür ederim.

Tez yazma sürecim boyunca stresimi alan, bana neşe kaynağı olan iş arkadaşlarım Murat ATLI, Süleyman İÇEN, Hande ÜNVER, Mustafa N. YAZAR, Sena ERDEMİR ve Kübra OSMA' ya sonsuz teşekkürler.

Şimdiye kadar yanımda olan ve kendi alanımda beni özgür bırakıp bana alan açan aileme teşekkür ederim. Bana özel eğitimin önemini ilk vurgulayan ve beni bu alanla tanıştıran Atike UŞAKLIOĞLU ve Saliha SANCAR' a teşekkür ederim.

Yaşadıkları deneyimlerle bana yüksek lisansım boyunca yol gösteren canım dedem Osman CANDEĞER' e ve amcam Fatih CANDEĞER' e teşekkür ederim.

Tezimi neşesiyle bana yaşam enerjisi veren, kanserle mücadelesiyle güçlü olmayı öğreten, ölümüyle beni bu tez konusuna getiren, ölümüyle bile beni hayata daha güçlü devam etmem için motive eden canım babaannem Ayşe CANDEĞER' e ithaf ediyorum.

Ayşenur CANDEĞER

İstanbul, 2023

ÖZET

Bu araştırmanın amacı yetişkinlik döneminde olan zihin engelli bireylerin birinci derecede bir yakınına kaybettiğinde ölüm kavramını algılama biçimleri, yas süreci deneyimleri ve yaşanan kayıptan sonra hayatı nasıl anlamlandırıdığına dair görüşlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda araştırma için 1.Zihin engelli bireyler ölüm kavramını anlıyor mu? 2.Zihin engelli bireyler ölüm kavramının alt bileşenlerinden hangilerini anlayabiliyorlar? 3.Zihin engelli bireylerin ölüm deneyiminden sonra yaşadıkları duygular nedir? 4.Zihin engelli bireyler yas tutuyor mu? 5.Zihin engelli bireylerin yas tepkileri nelerdir? soruları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan bireyler 21-65 yaş aralığında olan yetişkin zihin engelli bireylerden oluşmaktadır. Katılımcılar ölçüt örnekleme ile belirlenmiştir ve araştırmaya katılan bireylere kartopu örnekleme yoluyla ulaşılmıştır. Bu çalışmada 10 katılımcı ile çalışılmıştır. Bu çalışmada fenomenolojik (olgubilim) deseni kullanılmıştır. Araştırmada veriler yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılarak toplanmıştır. Çalışmadan elde edilen veriler betimsel analiz kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen veriler 5 temada toplanmıştır. Bu temalar ölüm deneyiminden sonra bireyin kendi yaşadıkları, ölüm haberi, ölüm kavramı ve ölüm kelimesinin hissettirdikleri, cenaze ve mezarlık ritüelleridir. Katılımcılardan bir tanesini ölümün alt bileşenlerinin hepsini anladığını gösteren ifadeler kullanmıştır. Yedi katılımcı ölümün kaçınılmazlığı ve evrenselliğini anladığını bildiren ifadeler kullanmışlardır. Altı katılımcı ölümün nedenleri ve ölümün geri dönülmezliğini anladığını bildiren ifadeler kullanmışlardır. Dört katılımcı sonlanma bileşenini anladığını bildiren ifadeler kullanmışlardır. Katılımcılar ölüm kelimesini duyunca üzüntü, korku, özlem, hiçbir şey hissetmeme, alışma, kendini iyi hissetmeme, erken ölmenin iyi olmadığı duygularını yaşadıklarını gösteren ifadeler kullanmışlardır. Katılımcılar ölüm haberinin kısa cümlelerle verildiğini bildirmişlerdir. Ölüm haberini alınca üzülme/ağlama durumu, kimsesiz kaldığını hissetme, ağlamamak için kendini tutma tepkileri verdiklerini belirten ifadeler kullanmışlardır. Katılımcılardan iki tanesi mezarlık ziyareti yapmadığını dile getirmişlerdir. Sekiz katılımcı mezarlık ziyareti yaptığını ve dua etme tespih çekme, çiçek dikme, mezar sulama gibi dini ritüelleri yaptıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların hepsi cenazeye katıldığını ifade etmiştir. Ölüm deneyiminden sonraki süreçte yalnız kalma düşüncesi, psikolojik destek alma, ilaç kullanmaya başlama, ev değişimi yaşama, iştahta azalma, uyku düzeninin bozulması, iştahta değişim olmaması, güvende olmayacağını düşünme, mezarlıktan korkma, intihar etme düşüncesi, ölenle ilgili hayaller kurma ve rüyada görme, kişinin yaptıklarını yaparak

yokluğunu hissetmeme, insanların sevecen davranmasını bekleme, hayatında değişim olmaması, insanlara yük olduklarını düşünme, daha çok sinirlenme yaşadıklarını belirten ifadeler kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler; Yetişkin Zihin Engelli Bireyler, Ölüm Kavramı, Ölümün Alt Bileşenleri, Zihin Engelli Bireylerde Yas Süreci, Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the perceptions of individuals with intellectual disabilities in adulthood about the concept of death when they lose a first-degree relative, their experiences of the mourning process, and their views on how they make sense of life after the loss. In line with this purpose, for the research 1. Do individuals with intellectual disabilities understand the concept of death? 2. Which of the subcomponents of the concept of death can individuals with intellectual disabilities understand? 3. What are the emotions experienced by individuals with intellectual disabilities after the death experience? 4. Do individuals with intellectual disabilities grieve? 5. What are the grief reactions of individuals with intellectual disabilities? The individuals participating in the study were adults with intellectual disabilities between the ages of 21-65. Participants were determined by criterion sampling and the individuals participating in the study were reached through snowball sampling. This study was conducted with 10 participants. Phenomenological (phenomenological) design was used in this study. The data were collected through semi-structured interviews. The data obtained from the study were analyzed using descriptive analysis. The data obtained were collected under 5 themes. These themes are the individual's own experiences after the experience of death, the news of death, the concept of death and the feelings of the word death, funeral and cemetery rituals. One of the participants used expressions indicating that she understood all of the subcomponents of death. Seven participants expressed an understanding of the inevitability and universality of death. Six participants expressed an understanding of the causes of death and the irreversibility of death. Four participants expressed their understanding of the termination component. When the participants heard the word "death", they expressed feelings of sadness, fear, longing, not feeling anything, getting used to it, not feeling well, and that it was not good to die early. Participants reported that the news of death was given in short sentences. They stated that they reacted with sadness/crying when they received the news of the death, feeling that they were orphaned, and holding themselves back from crying. Two of the participants stated that they do not visit cemeteries. Eight participants stated that they visited the cemetery and performed religious rituals such as praying, praying the rosary, planting flowers, and watering graves. All participants stated that they attended the funeral. In the process after the death experience, they stated that they experienced the following: the thought of being alone, receiving psychological support, starting to use medication, changing the house, decreased appetite, disturbed sleep patterns, no change in appetite, thinking that they would not be safe,

fear of the cemetery, suicidal thoughts, dreaming about the deceased and seeing them in dreams, not feeling the absence of the deceased by doing what the person did, expecting people to behave in a loving way, no change in their lives, thinking that they were a burden on people, and getting more angry.

Keywords: Adult individuals with intellectual disabilities, the concept of death, grief in mentally disabled individuals, funeral and cemetery rituals

İÇİNDEKİLER

ONAY.....	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZGEÇMİŞ	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	ix
İÇİNDEKİLER	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ	xv
BÖLÜM I: GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Araştırmanın Amacı	3
1.3. Araştırmanın Önemi.....	4
1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	6
1.5. Araştırmanın Varsayımları.....	6
1.6. Araştırmanın Tanımları ve Kısaltmaları.....	6
BÖLÜM II: İLGİLİ ALANYAZIN	8
2.1. Normal Gelişim Gösteren Çocuklarda Ölüm Kavramı Gelişimi	8
2.2. Ölüm Kavramının Gelişimini Etkileyen Faktörler.....	16
2.2.1. Bilişsel gelişim ve yaş	16
2.2.2. Deneyim	21
2.2.3. Medya ve çocuk kitapları	25
2.2.4. Anne baba iletişimi.....	27
2.2.5. Cinsiyet.....	30
2.2.6. Kültür ve din.....	30
2.2.7. Duygusal etkenler.....	33
2.3. Çocukların Yas Tutması.....	36
2.3.1. 0-3 yaş dönemi	37
2.3.3. 6-8 yaş çocuklar.....	39
2.3.4. 9-11 yaş çocuklar.....	39
2.3.5. 12-14 yaş çocuklar.....	39
2.3.6. 14-17 yaş arası çocuklar	40
2.4. Zihin Engelli Bireylerde Ölüm Kavramı ve Alt Bileşenleri.....	41

2.5. Zihin Engelli Bireylerde Keder ve Yas	49
2.6. Zihin Engelli Bireylere Yas Danışmanlığı Hizmetleri	62
BÖLÜM III: YÖNTEM	68
3.1. Araştırmanın Modeli	68
3.2. Katılımcılar.....	71
3.2.1. Katılımcıların belirlenmesi	71
3.2.2. Araştırmaya katılan bireyler	72
3.2.3. Araştırmacı	72
3.3. Veri Toplama Araçlarının Geliştirilmesi.....	73
3.3.1. Demografik bilgi formu.....	73
3.3.2. Araştırma günlükleri.....	73
3.3.3. Görüşme sorularının oluşturulması.....	73
3.3.4. Görüşme soruları	79
3.3.5. Pilot görüşme.....	82
3.4. Verilerin Toplanması.....	83
3.4.1. Görüşme ilkeleri	84
3.4.2. Görüşmenin gerçekleştiği ortamlar	85
3.5. Verilerin Dökümü	85
3.5.1. Verilerin deşifre edilme güvenirliği.....	85
3.6. Verilerin Analizi.....	86
3.7. Kodların Oluşturulması	86
3.8 Temaların Oluşturulması.....	87
3.9. Değerlendiriciler Arası Güvenirliğin Belirlenmesi	87
3.10. İnandırıcılık ve Etik.....	89
BÖLÜM IV: BULGULAR	90
4.1. Ölüm Kavramı.....	91
4.1.2. Ölümün bileşenleri	92
4.1.3. Dini bilgiler edinmiş olma durumu	98
4.1.4. Ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi.....	99
4.1.5. Ölümün kelime anlamı	101
4.3. Ölüm Haberi.....	108
4.3.1. Ölüm haberinin verilme şekli	109
4.3.2. Teselli cümleleri	110
4.3.3. Ölüm haberini alınca verilen tepkiler	111

4.4. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri.....	113
4.4.1. Mezarlık ritüelleri	114
4.4.2. Diğerlerinden beklentiler	116
4.4.3. Cenazeye katılma ve aklında kalanlar	118
4.5. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları.....	119
V. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER	128
5.1. Tartışma.....	128
5.1.1. Ölüm kavramı	128
5.1.2. Ölüm kelimesinin hissettikleri	134
5.1.3. Ölüm haberi	136
5.1.4. Cenaze ve mezarlık ritüelleri	142
5.1.5. Ölüm deneyiminden sonra bireyin kendi yaşadıkları	145
5.2. Sonuç.....	149
5.3. Öneriler	151
5.3.1. İleriye dönük araştırmalara yönelik öneriler	151
5.3.2. Kurumlara yönelik öneriler	151
5.3.3. Cenaze ve Yas Sürecine Yönelik Öneriler	152
KAYNAKÇA.....	153
EKLER	166
Ek: 1 Demografik Bilgi Formu	166
Ek 2: Görüşme Formu.....	167
Ek 3: Katılımcı Onam Formu.....	170
Sayın Katılımcımız.....	170
Ek 4: Kod Anahtarı	171
Ek 5: Betimsel Veri	174
Ek 6: Araştırmacı Günlüğü	175
Ek 7: Betimsel İndeks	176
EK 8: Akıllı Yayıncı	177

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3. 1. Katılımcıların demografik özellikleri.....	72
Tablo 3. 2. Elektronik Ortamda Tarama Yapılan İngilizce Kaynaklar	74
Tablo 3. 3. Elektronik Ortamda Tarama Yapılan Türkçe Kaynaklar	75
Tablo 3. 4. Pilot Görüşme Katılımcı Bilgileri	82
Tablo 3. 5. Görüşme Takvimi	84
Tablo 3. 6. Değerlendiriciler Arası Güvenirlilik Yüzdeleri.....	88
Tablo 4. 1. Ölümün Bileşenleri Kategorisine Ait Frekans- Yüzde Değerleri	93
Tablo 4. 2. Dini Bilgiler Edinmiş Olma Kategorisine Ait Frekans Yüzde Değerleri	98
Tablo 4. 3. Ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi kategorisine ait frekans yüzde değerleri	99
Tablo 4. 4. Ölümün Kelime Anlamı Kategorisine Ait Frekans Yüzde Değerleri.....	101
Tablo 4. 5. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Temasına Ait Frekans- Yüzde Değerleri...	104
Tablo 4. 6. Ölüm Haberi Temasına Ait Frekans- Yüzde Değerleri	109
Tablo 4. 7.Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Frekans Yüzde Değerleri	114
Tablo 4. 8. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları Temasına Ait Frekans Yüzde Değerleri.....	120

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2. 1. Kelebeğin Yaşam Döngüsü	61
Şekil 4. 1. Temalar Gösterimi	90
Şekil 4. 2. Ölüm Kavramı Temasına Ait Kategori Gösterimi	91
Şekil 4. 3. Ölümün Bileşenleri Kategorisine Ait Hiyerarşik Kod- Alt Kod Gösterimi	92
Şekil 4. 4. Dini Bilgiler Edinmiş Olma Durumu Kategorisine Ait Kod Gösterimi	98
Şekil 4. 5. Ölüm Kavramı Kategorisine Ait Kod Gösterimi	101
Şekil 4. 6. Katılımcılara Göre Ölüm Kavramı Kod Gösterimi	102
Şekil 4. 7. Ölüm Kavramı Temasına Ait Kod Bulutu	103
Şekil 4. 8. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi	104
Şekil 4. 9. Katılımcılara Göre Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri	107
Şekil 4. 10. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Kod Bulutu	107
Şekil 4. 11. Ölüm Haberi Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi.....	108
Şekil 4. 12. Katılımcılara Göre Ölüm Haberi Teması.....	112
Şekil 4. 13. Ölüm Haberi Temasına Ait Kod Bulutu	112
Şekil 4. 14. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Hiyerarşik Kod- Alt kod Gösterimi	113
Şekil 4. 15. Katılımcılara Göre Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri	118
Şekil 4. 16. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Kod Bulutu.....	119
Şekil 4. 17. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi	119
Şekil 4. 18. Katılımcılara Göre Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları ..	126
Şekil 4. 19. Kod Bulutu	127

BÖLÜM I: GİRİŞ

Bu bölüm içerisinde araştırmanın problemi, amacı, önemi, sınırlılıkları ve varsayımları ile ilgili bilgiler verilmiştir.

1.1. Problem

İnsanlar çocukluk çağlarından itibaren ölüm kavramı ile ilgili durumları merak etmeye başlarlar. Etrafında gerçekleşen hadiseleri anlayabilmek için nasıl gözlem yapıyorsa, ölüm kavramı ile ilgili durumları da gözlem yaparak anlamaya ve kavramaya uğraşırlar. Çocuklar, çevresindeki yetişkin bireylerin konuşmalarını dinleyerek, ölmüş hayvanlarla ilgili sorular sorarak, ölüm hakkında çıkan haberleri dinleyerek veya görerek ölüm kavramına dair birtakım anlamlar çıkarırlar (Akdaş,2017).

Ölüm olayını, ölüm kavramını kavramak tüm insanlar için zor bir durumken zihin engelli kişilerin ölümü nasıl algıladığı merak uyandırmaktadır. Özel gereksinimli bireylerin ölüm kavramını algılayış biçimleri ile ilgili nispeten daha az şey bilinmektedir. Yapılan araştırmalar, özel gereksinimli bireylerin ölüm ve ölümün bazı bileşenlerini anlamakta zorluk yaşadıklarını göstermektedir (McMaugh, Wiese ve Stancliffe, 2017).

Ölüm ve ölümle ilgili duyguların yanında yas döneminde yas sürecini etkileyen önemli bir faktör de sosyal destek ağlarıdır. Sosyal destek ağı olumsuz ve uyumsuz tepkilere karşı tampon görevindedir. Özel gereksinimli bireylere bu sosyal desteği sağlarken onların ölümü algılayış biçimlerini bilmek, davranışlarını ve tepkilerinin sebebini değerlendirmek aileleri ve çevresindeki diğer bireyler için zor olabilir (McEvoy, MacHale ve Tierney, 2012). Özel gereksinimli bireyin yas ile alakalı olan davranışlarını gösterememesi veya bireylerin yas ile ilgili olan tepkilerinin ne olduğunun bilinmemesi yas sürecinde ve sonrasında gereken desteğin sağlanmasında tutarsızlıklara neden olabilir (Machale, McEvoyve Tierney, 2009). Birinci dereceden bir yakını kaybetmiş zihin engelli bireylere öğretmenlerinin, ailesinin ve çevresindeki diğer kişilerin nasıl davranması gerektiğini bilebilmeleri için onların ölümü nasıl değerlendirdiğini bilmemiz gerekir. Emerson (1977), zihin engelli bireylerde bazı davranış problemlerinin bir yas nedeniyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Kişiye bakanların ölüme verilen tepkiyi önemsemediğini veya ölüme verilen tepkileri yanlış anladığını bildirmiştir. Saldırganlık gibi bazı rahatsız edici problem davranışlar, özel gereksinimleri olan bazı insanlar için kendini ifade edebilmenin tek yolu olabilir (Cathcart, 1995; s.165).

Hollins ve Esterhuyzen (1997), zihin engelli kişilerin yalnızca %54'ünün ebeveynlerinin cenazelerine katıldığını ve diğer insanlar için hayatın normale dönmeye başladığı zamanlarda bile hala yas, ıstırap ve yalnızlık duygusu çektiklerini ama bu durumun bakımlarını üstlenen kişiler tarafından büyük ölçüde fark edilmediğini ileri sürmektedir (Blackman, 2003).

Kaybın acısını sadece kelimelerle anlatmak, en açık sözlü olanlar için bile zordur. İnsanların kendilerini sözlü olarak ifade edemediği zamanlarda, problem davranış olarak yorumlanabilecek davranışlarıyla anlatmaya çalışabilirler. Bu davranış genellikle yanlış yorumlanır ve genelde ilaç yoluyla tedavi edilmeye çalışılır. Zihin engelli yas yaşayan yetişkinler, yaygın olarak davranış problemleri nedeniyle zihinsel sağlık sistemine alınır. Emerson (1977), duygusal rahatsızlıklar sergileyen zihin engelli yetişkinler için bir danışman olarak çağrıldığında, danışma yaptığı bireylerin %50'sinin bir ölüm veya önemli bir kayıp yaşadığına dikkat çekmektedir (Clute,2010; s. 164).

Gözlemsel çalışmalar, bağlanma teorisinin (Bowlby,1980) zihinsel engelli kişilerde duygusal problemlerin anlaşılmasında önemli bir yere sahip olabileceğini ve birçoğunun ilişki kurmakta yaşadığı zorlukları fark etmemizi sağlayacağını ortaya çıkarmıştır. Zihin engelli bireyler çoğu durumda, yetişkinliğe kadar akrabaları tarafından evde bakılır. Bir aile üyesinin ölümüyle bu bağlar koptuğunda, bu durum birey için daha kötü sonuçlar ortaya çıkarabilir. Bir ebeveynin ölümüyle zihin engelli bireyin hayatında başka kayıplar da yaşanabilir. Örneğin; kısa sürede evlerini terk etmek ve yer değiştirmek zorunda kalabilirler. Bu insanların bir yas süreci sonrasında yılda dört veya beş kez yer değiştirmesi olağandışı değildir. Yaşadıkları ölüm deneyiminin üstüne şimdiye kadar yaşanmış ve alışmış oldukları yerin kaybı da eklenir. Yeni ortamda bireyler kendini ifade etmekte zorlanabilir ve daha fazla problem davranış sergileyebilirler. Yeni ortamdaki yeni insanlar yakın zamanda yaşanan kayıplardan dolayı gösterdikleri keder ifadelerini gözden kaçırarak bunların daha ziyade engellerinin belirtileri olduğunu düşünebilirler (Dodd, Dowling ve Hollins, 2005; s.538)

McMaugh, Wiese ve Stancliffe (2017) zihin engelli bireylerin ölümü nasıl anladığını incelediler. Bu nitel çalışmaya yirmi bir ve elli yaşları arasında zihinsel engelli yetişkin bir oğlu ya da kızı olan anneler katıldı. Ölenler arasında babaları, büyükanne ve büyükbabası, geniş aile üyeleri, tanıdıklar ve aile hayvanları vardı. Ölen kişinin zihin engelli bireye olan yakınlığı, ebeveynlerinin zihin engelli bireyleri ölümüne ve ritüellere ne ölçüde dahil ettiğini

etkilediği bildirilmiştir. Ebeveynlerin hem duyguları hem de değerleri, oğullarını veya kızlarını ölüme ve ölüm ritüellerine dahil ederken karar vermelerine rehberlik etti (cesedi görmesine izin verme vb.). Çocuklarının ölüm deneyimlerine dahil edilmesinin ölümü anlamasını kolaylaştırdığına inanan ebeveynler, çocuklarını sürece daha çok dahil ettiğini bildirmişlerdir. Her ebeveynin, çocuklarının ölüm ritüellerine katılımına farklı şekillerde yaklaştığı ve bu nedenle çocukları, ölmeyi ve ölümü farklı şekillerde öğrendiği belirtilmiştir. Katılımcıların oğullarını veya kızlarını ritüellere dahil etme kararları, oğullarının veya kızlarının ölümü anlamasını isteme motivasyonlarından etkilenmiştir. Katılımcıların çocuklarının ölümüne verdiği duygusal tepki, ölen kişiye ne kadar yakın olduklarına bağlı olduğu ile ilişkilendirilmiştir.

Zihinsel engelli bireyler ne kadar uzun yaşarsa, hayatında en az bir kez kendisi için önemli bir kişinin ölümünü deneyimleme olasılıkları o kadar fazladır. Zihinsel engelli kişilerin yaklaşık %54'ünün anne-babalarından birinin ölümünü deneyimlediği, yaklaşık %40'ının yaşlı ebeveynlerle yaşadığı ve %10'unun yetmiş yaşın üzerinde bir ebeveynle yaşadığı tahmin edilmektedir. Zihinsel engelli insanların hayatındaki bu durum (bir yasa baş etmek, yoğun duygusal uyarılar, bazı zorluklar) araştırmacıları yeni ortaya çıkan bir çalışma alanına yönlendirdi (Rodriguez, Fernandez, Gomez-Sanchez ve Gonzalez, 2018).

Tüm bunlardan hareketle zihin engelli bireylerin ölüm kavramı tanımı, ölümün alt bileşenleri, ölüm haberini alış biçimleri, cenaze ritüellerine katılımı, yas sürecinde ve sonrasında neler yaşadıklarını incelemek bu çalışmanın problemini oluşturmaktadır.

1.2 Araştırmanın Amacı

Yetişkinlik döneminde olan zihin engelli bireylerin birinci derecede bir yakını öldüğünde ölüm kavramını algılama biçimleri, yas süreci deneyimleri ve yaşanan kayıptan sonra hayatı nasıl anlamlandığına dair görüşlerini incelemektir.

- 1) Birinci derecede bir yakını ölen zihin engelli bireylerin ölüm kavramına ilişkin görüşleri nelerdir?
- 2) Birinci derecede bir yakını ölen zihin engelli bireylerin ölüm kavramının alt bileşenlerine ilişkin bilgileri ve görüşleri nelerdir?
- 3) Birinci derecede bir yakını ölen zihin engelli bireylerin ölüm deneyiminden sonra yaşadıkları duygulara ilişkin görüşleri nedir?

4) Birinci derecede bir yakını ölen zihin engelli bireylerin cenaze ve mezarlık ritüellerine katılmaya ve cenaze sürecinde yaşananlara ilişkin görüşleri nelerdir?

5) Birinci derecede bir yakını ölen zihin engelli bireylerin yas sürecine ilişkin duyguları ve görüşleri nelerdir?

1.3. Araştırmanın Önemi

Grossman, zihin yetersizliğini “gelişim evrelerinden geçerken genel bilişsel işlevlerde anlamlı düzeyde normalin altında olma durumu ve bununla birlikte uyumsal davranışlarda yetersizlik gösterme” olarak ifade etmektedir. AAMR (2002) zihinsel yetersizliği “bilişsel işlevler ve kavramsal, sosyal ve uygulamalı becerilerde kendini gösteren uyumsal davranışların her ikisinde anlamlı düzeyde yetersizlikler” olarak tanımlamıştır (Çiftçi Tekinarslan, 2012; s.138).

Ebeveynlerin çocukları için kişisel ve profesyonel destek sistemlerinden yararlanmaları ve zihinsel engelli çocuklarının hayatları boyunca sergilediği değişimlerin araştırıldığı bir çalışmada üç yüz otuz anne, babaya bir anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler dört döneme ayrılarak sunulmuştur. Bu dönemler, okul öncesi çağı (5 yaşına kadar), ilkokul çağı (6 ile 12 yaş), gençlik çağı (13 ile 18 yaş), ve genç yetişkinlik (19 ile 21 yaş) çağıdır. Yaygın olarak, daha küçük yaştaki çocukların ebeveynlerinin hizmetlerden ve destek ağlarından daha çok sayıda yararlandığı ve kaynaştırma uygulamasını daha fazla destekledikleri bildirilmiştir. Yetişkinliğe doğru ebeveynlerin kurumlardan daha az yararlandığı, daha izole bir yaşam sürdükleri ifade edilmiştir. Ancak bununla beraber genişletilmiş hizmetlere daha fazla gereksinim duyduklarını bildirmişlerdir (Suelzle ve Keenan, 1981). Ebeveynlerin ihtiyaç duydukları bir alanında da yas süreci ve sonrası olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın sonuçlarının ebeveynlerin bu ihtiyaçlarına destek olacağı ve bu yönüyle katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaya (2022) yetişkin zihinsel engelli bireylerle ülkemizde ilgili yapılan çalışmaları derlemiştir. Bu çalışmaya bakıldığında yetişkinlik dönemi için 1999 ve 2022 yılları arasında yirmi dört çalışma yapıldığı görülmektedir. Yetişkinlik dönemi araştırmalarının en yoğun olduğu sene 2020 senesidir. Yapılmış olan araştırmaların toplam sayıları ve senelere göre dağılımlarına bakıldığında özel eğitim alanında yetişkin bireylerle yapılan çalışmalar diğer yaşam dönemlerinde olan bireylerle yapılan çalışmalara oranla çok daha düşük bir düzeyde

olduğu görülmektedir. Derlenen yirmi dört araştırmada üstünde çalışılan konular arasında istihdam, ev içi beceriler, bağımsız yaşam becerileri, çalışma yaşamı, ebeveynleri hakkında çalışmalar bulunmaktadır.

Yapılan alanyazın taraması sırasında ülkemizde yapılan araştırmalar incelenmiş ve farklı yaş gruplarında (okul öncesi dönem, çocukluk dönemi, ergenlik ve yetişkinlik dönemi) olan zihin engelli bireylerin ölüm kavramı hakkındaki bilgileri ve yas süreçleriyle ilgili yapılmış araştırmalara rastlanılmamıştır. Ülkemizde ölüm kavramı ile ilgili yapılmış olan araştırmalar daha çok özel gereksinimli bireye sahip olan anne-babalara yöneliktir. Ülkemizde ölüm kavramı ile ilgili yapılan araştırmalar içinde farklı ve normal gelişim gösteren çocuğu olan annelerin ölüm kaygısına yönelik görüşlerinin incelenmesi (Altıntaş, İspir ve Şahin,2020); zihin yetersizliğine sahip çocuğu olan annelerin ölüm kaygısı ve sosyal politikalara olan güveni (Oktar ve Yıldız,2019) yer almaktadır. Ebeveynlerin yas süreciyle ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde, çocuklarının tanı aldıktan sonraki süreçte anne, babaların yaşadığı yas süreci ve tepkileriyle ilgili çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Gören,2016; Karpat,2012;).

Uluslararası alan yazında ise normal gelişim gösteren bireylerin ölüm deneyimi ve yas süreci hakkında kapsamlı bir alanyazın vardır ancak zihin engelli bireylerin yas süreci ve gereksinimleri hakkında nispeten daha az araştırma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışma ile de zihin engelli bireylerin ölüm ile ilgili bilgileri, cenaze ve sonrasında yaşanan yas sürecindeki tepkileri, yaslarını ifade ediş biçimleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın zihin engelli bireylere yas süreçlerinde destek vermeye çalışan sosyal destek ağı sistemleri içinde olan insanlara ve uzmanlara yol gösterici bir kaynak olması beklenmekte ve alana bu yönüyle katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanında zihin engelli bireylerin yas sürecini daha doğru bir şekilde atlatabilmeleri için bireyin kendi önerileri belirlenmiştir. Kendi verdikleri önerilerin bu süreçte karşılaştıkları problemlerin çözümü için bir yol haritası oluşturmakta yararlı olacağı düşünülmektedir.

Ülkemizde zihin engelli bireylerin anne, babalarının ölüm kaygısı üstüne araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmada zihin engelli yetişkin bireylerin kendisi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ülkemizde yetişkin zihin engelli bireylerin kendisiyle yapılan çalışmalar diğer konulara oranla nispeten daha az sayıdadır. Çalışmanın bu yönüyle de alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Zihin engelli bireylerin yaptığı ölüm kavramı tanımlarının bize yas sürecinde yol gösterici bir kaynak olacağı düşünülmektedir. Ülkemizde 06.02.2023'te yaşanan deprem felaketi yaşanmış ve Milli Eğitim Bakanlığı'na (MEB) bağlı okullarda çalışan özel eğitim öğretmenlerinden bölgede bulunan özel eğitim ihtiyacı olan bireylerle gönüllü olarak çalışmaları istenmiştir. Ülkemiz deprem bölgesinde bulunmaktadır ve bu deprem bölgelerinde yaşayan binlerce özel eğitim ihtiyacı olan birey bulunmaktadır. Bu felaketlerden sonra bireye nasıl yardımcı olacağımızı bilebilmek için öncelikle onların ölümü nasıl betimlediğini bilmemiz gerektiği düşünülmektedir. Çalışmanın bu yönüyle de alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

- 1) Araştırma birinci derecede yakını vefat etmiş yetişkin zihin engelli bireylerle sınırlıdır.
- 2) Bu çalışma katılımcılara sorulan sorularla ve verdikleri cevaplar ile sınırlıdır.
- 3) Bu çalışma 10 katılımcının deneyimleri ile sınırlıdır.

1.5. Araştırmanın Varsayımları

Bu çalışmaya katılmaya gönüllü olan yetişkin zihin engelli bireylerin sorulara samimiyetle cevap verdikleri varsayılmıştır.

1.6. Araştırmanın Tanımları ve Kısaltmaları

AAMR: American Association On Mental Retardation- Amerikan Zihinsel Engelliler Derneği

Akt.: Aktaran

Akut: Arama Kurtarma Derneği

Ed.: Editör

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

ROC: Zihin engelli bireylere kayıp ve yas terapisi sırasında bireyi çevreleyen sosyal destek ağıyla çalışma ortaklığının yapıldığı danışma hizmetidir.

S.: Sayfa numarası

St.: Satır numarası

SHOULDER: Yakın zamanda kayıp, değişim veya yas yaşıyan öğrenme güçlüğü olan kişilere destek sunan destekleyici yardım

TSSB: Travma Sonrası Stres Bozukluğu

YÖK-TEZ: Ulusal Tez Merkezi

BÖLÜM II: İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Normal Gelişim Gösteren Çocuklarda Ölüm Kavramı Gelişimi

Zihin engelli bireylerde ölüm kavramının gelişimin seyrinin nasıl ilerlediğini belirleyebilmemiz için öncelikle normal gelişim gösteren çocuklarda ölüm kavramı ve alt bileşenlerinin ne şekilde algılandığını ve ölüm kavramının hangi yaş aralığında nasıl ifade edildiğini biliyor olmamız gerekir. Bu yüzden ilgili alan yazın taraması yapılırken taramaya bu konu ile başlanmıştır.

Yaşamın tanımı, insanın bilinci ile kavradığı bir gerçeklik ve bu gerçeklikteki var oluş halidir. İnsan, eylemleriyle ve bilinciyle dahil olduğu bu hayatı sürekli anlamaya çalışmıştır. Hayatı anlama çalışması varlığını sürdürme gereksiniminden kaynaklanmıştır (Sezer ve Saya, 2009, s. 151).

Canlıların bir sonu olduğuna dair söylenenler, insanlık tarihi kadar gerilere dayanır. Örneğin; ölümün hayat üstündeki etkisine değinen ilk filozoflardan Stoacılar, ölümün hayatın en değerli olayı olduğunu; güzel bir şekilde yaşamayı öğrenmenin güzel bir şekilde ölmeyi öğrenmek olduğunu ya da bu durumun tam tersi olarak güzel ölmeyi öğrenmenin güzel yaşamayı da öğrenmek olduğunu söylemişlerdir. Cicero “felsefe yapmak ölüme hazırlanmaktır” demiştir. Saint Augustine “insanın gerçek benliği ancak ölümün karşısında doğar” demiştir. (Yalom, 1980; s. 52).

Yetişkinler açısından ölüm, sosyal ve kültürel gelenek ve görenekleri, dini inançları, bireysel ve duygusal problemleri ve kavramsal anlayışları içinde barındıran karmaşık ve çok katmanlı bir kavramdır. Yetişkinlik döneminde bireyler, bütün canlıların öleceğini, ölümün hayatın son basamağı olduğunu, ölümden kaçılmayacağını ve ölümün geri döndürülemez olduğunu, ölümün sebebinin vücudun işleyişindeki bir bozulmadan kaynaklandığını kabul eder. (Slaughter,2005).

Çocuklar, ölüm kavramıyla çok erken yaşlarda karşılaşmaya başlarlar. Karikatürlerde, sinemada, televizyonda, video oyunlarında ve kitaplarda ölümle ilgili görüntüler, bilgiler ve haberler bulunmaktadır. Çocuklar bir aile üyesinin kaybı, arkadaşının veya kendine ait bir hayvanın ölüm deneyimini yaşamış olabilir. Ana-babalarının konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyarak veya ölmüş olan hayvanları görerek ölümle ilgili sorular sorar ve bir anlam çıkarmaya çalışırlar. Ancak, ölümden çok etkilenmiş görünmezler. Çocuğun, ölüm

olgusunu kabullenmesi, kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez. Zihinsel ve duygusal gelişimiyle paralel olarak yavaş yavaş belli bir sırayla gelişir ve ölüm kavramını kazanır (Dunning, 2006).

Ölüm kavramı ile ilgili araştırmaların büyük çoğunluğu üç alandan biriyle ilgili yapıldığı bildirilmiştir. Bunlar; duygusal alan, klinik/tedavi ve bilişsel gelişimdir (Hoffman ve Strauss,1985; s. 469). Normal gelişim gösteren çocukların ölümü anlamaları üzerine yapılan araştırmalar 1930'larda iki araştırmayla (Anthony, 1939; Schilder ve Wechsler, 1934) başlamıştır, bu çalışmalardan sonra 1940'larda iki araştırma daha yapılmıştır (Gesell ve Ilg, 1946; Nagy, 1948) ve 1984 yılına kadar kırk çalışmaya ulaşmıştır (Speece ve Brent,1984). Bu yıllarda ölüm kavramı araştırmalarına öncülük eden çalışmalar iki ile yirmi yaş arasındaki katılımcılardan oluşsa da, çalışmaların yarısına yakını beş ile on iki yaşları arasında olan katılımcılarla yapıldığı görülmektedir. (Speece ve Brent,1984).

Schilder ve Wechsler (1934) araştırmalarında projektif bir teknik kullanmış, Nagy (1948) çocukların ölümü nasıl anladıklarını keşfetmek için çizimleri ve açık uçlu görüşmeleri bir araç olarak kullanmış, Piaget klinik görüşme olarak adlandırılan alternatif bir nitel yöntem sunmuştur. Piaget'nin kullandığı yöntemin bulguları, çocukların yaşam ve ölüm kavramları gelişimi üstüne, kalıcı bir araştırma dizisi sağlayan teorik bir çerçeve oluşturmuştur (Tamm ve Granqvist,1995; s.205). Altı, on bir yaş aralığında olan Anglo-Amerikan ve Meksikalı çocukların ölüm kavramlarını inceleyen Robinson (1976) ölümle ilgili içeriklerin bulunduğu resimler kullanmıştır. Finlandiya'da Tamminen (1991), çocukların ve gençlerin ölümle kavramlarını incelemek için sekiz tane yansıtma fotoğraf kullanmıştır. Benzer bir çalışma İsveç'te Hartman (1986) tarafından, ölüm de dahil olmak üzere çocukların yaşam sorularını araştırmak için yapılmıştır. Çocuk çizimleri, Childers ve Wimmer (1971), Lonetto (1980) ve Wenestam (1984) tarafından metodolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Wenestam, çocukların ölümle ilgili çizimlerindeki niteliksel farklılıkları değerlendirmek için fenomenografik bir yöntem kullanmıştır. Öncelikli olarak Marton (1981) tarafından geliştirilen fenomenografik yöntem, Wenestam tarafından çocukların çizimlerine uygulanmasıyla uyarlanmıştır. Bu yöntem, yapılandırılmış yöntemlerin dayattığı kısıtlamalardan kaçınan ve dolayısıyla ölüm kavramının anlamını incelemeye duyarlı olan içeriğe bağımlı ve bütünseldir (Tamm ve Granqvist,1995; s.206).

Çocukların ölümü anlamalarıyla ilgili yayınlanmış ilk araştırmalarda görüşme teknikleri, hikaye anlatma veya çizim gibi yöntemler kullanılarak çocukların ölüm hakkındaki bilgilerini özgürce ifade etmesi teşvik edilmiş ve ölümü nasıl tanımlamaya çalıştıkları incelenmiştir. Çocukların ölüm hakkındaki bilgilerine ilişkin bu ilk çalışmalar, öncelikle çocukların ölüme karşı duygusal tepkilerine odaklanmıştır aynı zamanda onların ölüm nasıl kavramsallaştırdığını da incelemiştir (Slaughter,2005). İlk araştırmalar iki içgörü ortaya çıkarmıştır;

İlki çocukların ölümü duygusal açıdan heyecan verici bulmaları ve ölümün doğasında bulunan ayrılıktan dolayı üzüntü, endişe ve korku veren bir kavram olarak görmeleridir. Bu duygular yetişkinlerin hissettiklerine benzer duygulardır. İkinci içgörü ise küçük çocukların ölüm anlayışının yetişkinlerinkinden oldukça farklı olduğu ve bu farkın çocukların duygusal tepkilerini yoğunlaştırabileceğidir. İlk araştırmacılar, on yaşın altındaki çocukların ölümü bildikleri ayrılıklara benzettiğini ve böyle anladıklarını bildirdi yani onlar için ölüm ya cennete ya da özellikle ölü insanlar için belirlenmiş bir yere (mezarlık, tabut) gitme olarak görülüyordu ve çocuklar için ölümler o başka yerde yaşamaya devam ediyordu (Slaughter,2005).

Farklı gelişim aşamalarındaki çocukların ölümü nasıl kavramsallaştırdıklarını belirlemek için resimlerin kullanıldığı en eski çalışmalardan biri Schilder ve Wechsler'in (1934) çalışmasıdır. Bu araştırmacılar, beş- on dört yaşları arasındaki Amerikalı çocuklara ölümle ilgili bir dizi resim göstermiş ve tepkilerini incelemişlerdir. Bulgulara bakıldığında çocukların ölüm kavramı ile ölüme sebep olan olayların saldırganlık veya şiddetten kaynaklandığına dair inançları arasında güçlü bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Schilder ve Wechsler'in bulguları yeni araştırmacılar tarafından farklı yöntemler kullanılarak desteklenmiştir (Tamm ve Granqvist,1995; s. 203)

Cousinet (1939) ölüm kavramı gelişim sürecini inkar, kısmi gerçek ve kabul olmak üzere üç aşamaya ayırmış ve çocukların ölüm kavramını tam olarak anlamasalar bile kabullenerek büyüdüklerini bulmuştur (Kane,1979; s.142).

Çocuklarda ölüm kavramının gelişimine yönelik çalışma yapan araştırmacılar yaygın olarak bilişsel gelişim teorilerini genellikle de daha önce değindiğim gibi Jean Piaget tarafından geliştirilen bilişsel gelişim modelini kullanmaktadırlar. J. Piaget, ilk çocukluktan ergenliğe kadar olan dönemler içinde çocukların zihinsel gelişimini analiz etmiş ve

gelişimsel basamaklar oluşturmıştır. Piaget'e göre ilk çocukluk dönemi içinde bile altı farklı zihinsel gelişim basamağı bulunmaktadır. Piaget bilişsel gelişim sürecinde çocukların doğumundan itibaren uzun süre gerçek anlamda soyut düşünce aşamasına geçemeyeceklerini hatta on yaşına gelmiş bir çocuğun bile sadece somut işlemler evresine ulaşabileceğini savunur. Bundan dolayı çocuklar ancak ergenlik dönemine geldiklerinde soyut kavramları (dolayısıyla ölüm kavramını) anlayabilirler (Köylü, 2004). Piaget dört temel bilişsel gelişim dönemi olduğunu ifade etmiştir. Piaget, bebeklikten yetişkinliğe kadar uzanan dönemde kazanılan reflekslerin ilerleyen dönemlerde nasıl psikolojik yapılara dönüştüğünü ve daha sonra da nasıl davranışsal şemalara, bilişsel örüntülere ve zihin yapılarına evrildiğini dört temel dönem içerisinde incelemiştir (Çileli, 1986, s. 25). Piaget çocuklarda tüm varlıkların hepsinin canlı olduğuna dair olan inancını dört kategoride sınıflamıştır. İlk zamanlarda cansız nesnelerin genellikle canlı olduğu düşünülür. Yedi yaşından itibaren çocuk canlılığı sadece hareketli olan nesnelere atfeder. Sekiz- on iki yaş aralığında çocuk canlılığı kendi kendine hareket edebilen nesnelere atfeder ve bundan sonra çocuğun görüşü bir yetişkin görüşüne benzer olarak şekillenmeye başlar (Yalom,1980; s. 141).

Jean Piaget'in gelişim teorisi, çocuğun çevresindeki faktörler yerine, öncelikle çocuğun kendi bilişsel düzeyine odaklanır. Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi, içinde büyüdükleri ve geliştikleri ortamdan bağımsız olarak, çocukların düşünce süreçlerinin zaman içinde nasıl değiştiğini ele alır. Onun bakış açısı, çocukların bebeklikten ergenliğe kadar olan süreç içerisinde niteliksel olarak dört farklı gelişim aşamasından geçtiklerini ifade eder. Bu gelişim evrelerinde zihinsel işlemler, basit duyuşsal ve motor aktiviteye dayalı öğrenmeden mantıksal ve soyut düşünceye doğru gelişir. İlk aşama, duyuşsal motor dönem, doğumdan yaklaşık iki yaşına kadar olan sürede gerçekleşir. Bu aşamada çocuklar dünyayı duyuları ve motor hareketleri yoluyla anlamaya başlarlar. İkinci aşama, işlem öncesi dönem, çocukların dünyalarını sembolik akıl yürütme ve büyümlü düşünce yoluyla anladıkları yaklaşık iki ile yedi yaş arasında gerçekleşir. Bir sonraki aşama, somut işlemler dönemi, yaklaşık yedi ile on iki yaş arası sürer. Bu aşamada çocuklar, somut problemleri çözmek için zihinsel süreçleri kullanarak mantıklı düşünce sergilerler. Dördüncü ve son aşama olan soyut işlemler dönemi, ergenlik döneminde ortaya çıkar ve yetişkinliğe kadar devam eder; bu aşamadaki genç, soyut düşünce ve bilimsel akıl yürütme kapasitesini geliştirmiştir (Hunter ve Smith,2008; s. 145).

Nagy (1948) 378 Macar çocukla yapmış olduğu bir araştırmada, altı yaşındaki çocukların, ölüm kavramını "uyku" veya "uzun bir yolculuk" olarak ifade ettiklerini ve hayatın devamı gibi düşündüklerini; yedi ve dokuz yaş aralığındaki çocukların, bir kişinin ölmesine sebep olarak insan veya insanüstü özellikleri olan bir gücü gösterdiklerini bulmuştur. Bu araştırmada yedi yaş üstü çocuklar için kompozisyon yazma, tüm yaş grupları için resim çizme ve ölüm hakkında tartışma yapmaları istenmiştir. Nagy (1948), Piaget (1960)'ın bilişsel gelişim kuramıyla aynı doğrultuda olacak şekilde çocukların ölüm kavramlarının gelişimini üç aşamalı doğrusal bir süreç olarak formüle etmiştir. Birinci basamakta; beş yaş altındaki çocuklar bulunur ve çocuklar ölümü inkar ederler. İkinci basamakta; beş ve dokuz yaş arası çocuklar ölümü canlandırır bununla birlikte cansız nesnelere de canlıymış gibi davranırlar veya canlı sıfatı yüklerler. Üçüncü basamakta; dokuz yaş ve üstündeki çocuklar bulunur ve bu çocuklar ölümün bir son olduğunu ve evrensel bir kavram olduğunu bilirler. Nagy'e (1948) göre bu basamaklar atlanamaz (Cuddy-Casey ve Orvaschel,1997). Koocher ve arkadaşları (1973), korunum görevlerinin ölüm kavramlarıyla ilgili olduğunu saptadılar. Diğer araştırmacılar, ek olarak kültürel faktörlerin, televizyona maruz kalmanın ve geçmiş ölüm deneyiminin çocukların ölüm kavramı gelişimini etkilediğini öne sürdüler (Kenyon,2001; s.64). Çocuklarda ölüm kavramı gelişiminin yaşla ilişkisini inceleyen Menig-Peterson ve McCabe (1977- 1978), ölüm ile ilgili bir hikaye anlatımının beş yaş altındaki çocuklarda oldukça az gözlemlendiğini, beş ve altı yaş aralığındaki çocukların % 50'sinde bir ölüm deneyimine dair öykü anlatımının gözlemlendiğini, yedi, sekiz yaşındaki çocuklarda ölüm ile ilgili öykülerinin arttığının gözlemlendiğini ancak ölüme dair öykülerinde duygusal tepkilerin ve ölene ilişkin yaşanan acının ifade edilmesinin dokuz yaş çocuklarında olduğu bulunmuştur (Erden.2002, s. 21). Kane (1979), yaşları üç, ok iki aralığında olan yüz yirmi iki çocukla ölüm kavramları üzerine görüşmüştür. Çocukların ölüm kavramları gelişiminin Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarıyla ilişkili olduğunu bulmuştur. Kane (1979) bu tanımlayıcı verilerden yola çıkarak ölüm kavramı gelişiminin bir aşama modelini geliştirmiştir. İşlem öncesi döneme karşılık gelen ilk aşamada düşünme, benmerkezci ve büyülü olarak görülür ve çocuklar bu aşamada ölümü bir ayrılık olarak görürler. İkinci aşama somut işlemler döneminde olan çocukları içerir. Çocuklar ölümü somut, önce dış sebeplerden kaynaklanan ve daha sonra içten kaynaklanan bir süreç olarak gördükleri bildirilmiştir. Son aşamada (soyut işlemler dönemi) çocukların ölümü soyut terimlerle ifade edebildikleri, kavramları genellemenin yanı sıra varsayım

bulunmalarına ve hipotezler oluşturmalarına imkan tanıdığı ifade edilmiştir (Cuddy-Casey ve Orvaschel,1997)

Carey (1985), çocukların ölüm kavramını hayatı devam ettirmek için ihtiyaç duyulan bedensel sistemlerin işleyişinin bozulmasından kaynaklandığını öğrendiklerinde anladıklarını savundu. Daha sonraki zamanlarda, ölümü çok katmanlı bir kavram olarak tanımlama çabası içinde olan, Speece ve Brent (1992) ölümün dört alt bileşenini ortaya koydu. Bu bileşenler; evrensellik (bütün canlılar ölür), geri döndürülmezlik (ölüm nihaidir ve geri döndürülemez), sonlanma (ölüm, yaşamın biyolojik ve psikolojik açıdan sona ermesini içerir) ve nedensellik (ölüme farklı faktörler neden olabilir). Ölüm kavramı ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar, ölümü ortaya koyulan bu alt bileşenler açısından kavramsallaştırarak, çocukların ölümü daha erken yaşta anladıkları sonucuna varmışlardır (Menendez, Hernandez ve Rosengren,2020).

Jay ve arkadaşları (1987) bir hastanenin onkoloji bölümünde yatan ve insanların ölümüne şahit olan üç ve altı yaşlarındaki çocukların, ölüme şahit olmayan çocuklara göre evrensellik ve geri dönülmezlik alt bileşenlerinin daha çok farkında olduklarını bulmuşlardır. Araştırmacılar ayrıca, ölümcül hastalıkları olan çocukların evrensellik ve sonlanma alt bileşenlerinin daha somut anlamlar içermeleri nedeniyle daha kolay anladıklarını savunmaktadır (Erden,2002, s.21).

Slaughter ve Lyons (2003) yaptıkları çalışmada üç ile beş yaşındaki çocuklar beden ve vücut sistemleri hakkında bir eğitim almışlardır ve ardından çocukların ölüm kavramını incelemişlerdir. İnsan vücudu hakkında bilgisi olan çocukların, olmayan çocuklara göre ölümün nedenlerini daha derinden kavradıklarını bulmuşlardır. Bu ve benzeri çalışmalar, çocukların ölüm kavramı gelişiminin temellerini hayat, vücut ve diğer biyolojik kavramları anlamalarına dayandırıldığını göstermektedir.

Bir çocuğun ölümün var olduğunu kabul edebilmesi kısa sürede ve kolay olmaz; yavaş yavaş ve belli bir düzen içinde ölümü anlamaya çalışır (Hökelekli,1991; s.154).

Çocukların ölümü ilk olarak kabul ettiği zamanlar okul öncesi döneme denk gelir. Okul öncesi çağındaki olan çocuklar, bilişsel olarak bakıldığında işlem öncesi aşamasındadırlar bundan dolayı ölüm kavramını açıklarken egosantrik ve büyüsel düşünceyi kullanmaktadırlar. Bu dönemde süreklilik kavramı oluşmadığı için ölümün nihai ve sürekli

olduğunu kavrayamazlar. Fakat ölüm kavramının yetişkinler için korkutucu bir olay olduğunun farkındadırlar. Bir çocuk için ölüm olayı, günlük hayatta bulunan bir kişinin o saatten sonra yerinde olmaması kadar basit bir manaya gelmemekle birlikte yaşanacak ayrılığın süresi kaygı verici gözükme (Sezer ve Saya,2009; s.155). Ölüm kavramının gelişimine bakıldığında, hayatın ilk yıllarında koruyucu yetişkinin yitirilmesi ölüm tehdidi ile eşdeğer görülmektedir (Slaughter, 2005). Piaget'e göre, birey terk edilme, bırakılma tehdidini her yaşta kavrayabilmektedir. İki yaş civarında, zaman, süreklilik ve ölüm gibi soyut kavramları kavrayamamasına rağmen bu kavramlara ilişkin deneyimleri işleme koymaya başlamaktadır. Örneğin; gitti, uzun süreli gitti, ebediyen gitti ya da öldü düşünceleri henüz ayrıştırılmamıştır. Bu yüzden her ortadan kaybolma değişim, ayrılma ya da yitirme, “ölü” ve “öldü” kavramları kategorisinde kaydedilecektir (Slaughter, 2005). Ölüm kavramını tam olarak anlamak beş temel biyolojik gerçeğin yani ölümün alt bileşenlerinin algılanmasını içeren karmaşık ve duygusal bir süreçtir (Panagiotaki vd,2018; S.97).

Ölüm kavramının alt bileşenlerinin sayısı araştırmalar arasında değişiklik göstermiştir fakat ölüm kavramını araştıran araştırmacıların çoğu, ölüm kavramı gelişiminin aşağıdaki sıralanan beş ana yönünün önemini kabul etmektedir. beş ve on yaşları arasındaki çocukların ölüm kavramı gelişiminde kabul gören sabit sıralı düzen:

1. Kaçınılmazlık: canlıların bir gün mutlaka öleceğinin kabul edilmesi.
2. Evrensellik: yaşayan bütün canlıların öleceğinin kabul edilmesi.
3. Geri döndürülemezlik: ölen canlıların bir daha yaşama geri dönemeyeceğinin kabul edilmesi.
4. Sonlanma: ölümün, yaşamın son basamağı olduğunun kabul edilmesi.
5. Nedensellik: ölümün vücudun işleyişinde yaşanan bir bozulmadan kaynaklandığının kabul edilmesi (Slaughter ve Griffiths,2007).

Geri döndürülemezlik, sonlanma ve evrensellik alt bileşenleri 1984 yılına kadar yirmiden fazla araştırmanın konusu olmuştur ve toplam otuz beş araştırma bu üç bileşenden en az bir tanesini incelemiştir. Bu üç bileşen çocukların ölüm kavramı geliştirmelerinde yaygın olarak araştırılan bileşenlerdir (Speece ve Brent,1984). Kişisel ölümlülük evrensellik

bileşeni ile ilişkilidir. Tüm canlıların öleceğini anlamasının yanı sıra kendi ölümünü anlamasının da daha derin bir yansımasıdır. Araştırmacılar arasında bazen farklı terimlerle dile getirilse de bu beş alt bileşen çocukların ölüm kavramı geliştirmelerinde en sık incelenen bileşenlerdir (Kenyon,2001; s.65).

Ölümün kavranmaya başlandığı ilk dönem olan okul öncesi zamanlarda çocuklar, insanların davranışlarını, yaşam ve ölüm ile ilgili biyolojik etkenleri kendilerine göre algılamaktadırlar. Bu dönemde olan çocuklara göre ölüm, yalnızca hasta veya yaşlı olan insanların başına gelen, sağlıklı bir yaşam geçirerek, kazalar ve hastalıklar gibi bazı olumsuz durumlardan kaçınılarak korunulabilecek bir olgudur. Okul öncesi dönemde çocuklar, ölümü farklılaşmış bir yaşam biçimi olarak görme eğilimindedirler yani ölenlerin cennette ya da toprağın altında olduklarını, hala oksijene, suya gereksinim duyduklarını düşünüp, rüya görebildiklerine, işitebildiklerine inanabilirler. Okul öncesi dönemde ölümün nedenini pek anlayamamalarına rağmen ölümü zehir, silah ya da hastalıklar gibi dışsal ve içsel bazı kaynaklarla ilişkilendirebilirler (Slaughter ve Griffiths, 2007). İlk olarak beş, altı yaş dolaylarında ölümün geri döndürülemezliğini kavramaya başlarlar. Böylece, ölüm olayının herkesin başına geleceği ve yaşama kesinlikle geri dönüş olmadığı fark edilir (Slaughter, 2005). Ölüm kavramı sekiz, dokuz yaş aralığındaki çocuklar için hala oldukça somut olarak algılanabilir ve dikkatleri ölümün fiziksel tarafı üzerine yoğunlaşır. Örnek verecek olursak, ölümlerin hareket etmediğini, nefes almadığını, yemek yemediğini bilirler. Merak ettiği alanlar ölümün fiziksel sebepleri ve bedensel çürüme süreci üstüne yoğunlaşmıştır (MEB-Unicef, 2001; akt. Tahta,Tahta ve Dernek, 2015).

Ülkemizde ölüm olgusunu psikolojik sayılabilecek bir bakış açısı ile ele alan ilk çalışma, 1938 yılında Süheyl Ünver tarafından yapılmıştır. Ünver bu çalışmada ölümle ilgili tutumlar üzerinde durmuştur ve Türk kültüründe ölümden korkulmadığını, Türklerin ölümü tevekkül ile karşıladığını belirtmiştir (Sezer ve Saya,2009; s.161). Yapılan alanyazın taramasında ülkemizde yapılan çalışmalara baktığımızda normal gelişim gösteren çocuklarda ölüm kavramı ve gelişimi ile ilgili yayınlanmış ilk çalışmalara 1990 yılında rastlanmıştır (Salk, 1990; Hökelekli,1991). Bu çalışmalar çocuklarda ölüm kavramının gelişimiyle ilgili bilgilere yer verilen derleme çalışmalarıdır. Erden (2002), ölüm sürecinde olan çocuklar ve ailelerine bu süreçte nasıl yardımcı olunacağına dair bir derleme çalışması yayınlamıştır. Köylü (2004) ve Yıldız (2004) çocuklarda ölüm kavramı gelişimi ve ölüm eğitimiyle ilgili bir derleme çalışması yayınlamıştır. Daha sonraki yıllarda da çocuklarda ölüm kavramı

gelişimi ile ilgili çalışmalar yayınlanmaya devam etmiştir (Sezer ve Saya, 2009; Dülgerler, Engin ve Olcay, 2005; Attepe,2010; Kıvılcım ve Doğan,2014; Tahta, Tahta ve Dernek,2015). Koytak (2008) yüksek lisans tez çalışmasında yedi, on bir yaş aralığındaki çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve ölüm kaygısını incelemiştir. Katılımcıların ölüm kavramı gelişimleri ve kronolojik yaş arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu belirtilmiştir. Ölümün alt bileşenleri arasında yalnızca geri döndürülemezlik ile kronolojik yaş arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır. En zor edinilen alt bileşenin nedensellik olduğu belirlenmiştir. Katılımcılarda ölüm anksiyetesinin var olduğu belirtilmekle birlikte kronolojik yaş ve ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı bir ilişkisi tespit edilememiştir. Aynı şekilde katılımcılarda ölümü anlayış seviyeleri ve ölüm kaygısı seviyeleri arasında da anlamlı bir ilişki olduğu belirlenememiştir. Anne babaların çocuklarıyla ölüm konusu ile ilgili iletişim kurma yetenekleri ile çocuklarının ölümü anlayış seviyeleri arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuş bununla birlikte anne babaların ölümle ilgili iletişim yetenekleri ve çocuklarının ölüm kaygısı seviyeleriyle negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu belirtilmiştir. Ek olarak anne babanın ölüm kaygısı seviyesi ile çocuklarının ölümü anlayış seviyeleri ve ölüm kaygıları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte anne babaların çocukları ile ölüm ile ilgili iletişime geçme yetenekleriyle var olan ölüm kaygıları arasında negatif yönde bir ilişki olduğu bulunmuştur.

2.2. Ölüm Kavramının Gelişimini Etkileyen Faktörler

Araştırmacılar çok sayıda çalışmada, çocukların ölüm kavramları gelişimi ile yaş, cinsiyet, bilişsel düzey, ailenin sosyoekonomik durumu, dini inançlar ve önceki ölüm deneyimleri gibi değişkenler arasındaki ilişkileri incelemiştir (Kane, 1979; Speece & Brent, 1984; Wass , 1991). Bu çalışmaların büyük bir kısmı bilişsel gelişim düzeyi ve yaşı ölümün anlaşılması üzerindeki etkisine odaklanmaktadır (örneğin, Mahon, Goldberg ve Washington, 1999).

2.2.1. Bilişsel gelişim ve yaş

Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarının yaş ile yakından ilişkili olduğu söylene de araştırmacılar (Mahon vd, 1999) iki kavramı birbirinden ayırmış ve genellikle çocuğun hem bilişsel gelişiminin hem de yaşı etkisini incelemişlerdir. İkisinin ayrılmasının nedeni ise bireyin bilişsel gelişiminin her zaman kronolojik yaşıyla paralel olarak gelişemeyebileceği düşüncesidir. Kronolojik yaşı on olan bir çocuk, yaşının gerektirdiği bilişsel görevleri yerine

getirebilir ya da beklenenin aksine getiremeyebilir. Araştırmacıların büyük bir kısmı, işlem öncesi dönemde olan birçok çocuğun ölüm kavramının anlamını kavrayacak bilişsel kapasiteye sahip olmadığını, çünkü henüz ölümün alt bileşenlerinden evrenselliği, geri döndürülemezliği, kaçınılmazlığı ve sonlanmayı anlamadıklarını ortaya koymuştur (Cotton & Range, 1990; Speece & Brent, 1984).

Bir çocuğun ölüm kavramını anlamasının çocuğun bilişsel gelişim düzeyine göre değişeceğini varsaymak mantıklıdır. Kastenbaum (1967), diğer değişkenlerin yanı sıra çocukların bilişsel gelişimleri incelenmeden ölümü kavramsallaştırmalarının tam olarak belirlenemeyeceğinin savunmuştur (Speece ve Brent, 1984).

Yaş, bilişsel gelişim ve ölüm kavramları arasındaki ilişkilerin incelenmesi, çocukların düşüncesinin, Piaget'in oluşturduğu aşamalarda geliştiği savına dayanmaktadır ve en önemli gelişme yedi ya da sekiz yaşlarında somut düşüncenin gelişmesiyle olur. Ölümü anlayabilmek için gerekli görülen bilişsel ön koşullar, sınıflandırma, korunum ve tersine çevrilebilirlik olarak sıralanabilir. Bilişsel gelişim aşamaları ile ilgili gelişmelerin varlığını destekleyen bulgulara rağmen (Kane, 1979; Koocher, 1973; Nagy, 1948) korunum görevlerini içeren araştırmaların sonuçları, genellikle bilişsel gelişim aşamaları ve ölüm kavramları arasında bir ilişki olduğuna dair kesin olmayan kanıtlar sunmaktadır (Kenyon, 2001; s. 66).

Çocukların ölüm kavramlarının yaşla birlikte geliştiği daha büyük çocukların daha doğru ölüm kavramlarına sahip olduğu ve alt bileşenlerin kazanımında çocukların bilişsel gelişimine paralel yönlerini yansıttığı varsayılmaktadır. Speece ve Brent (1984) göre daha somut olan alt bileşenler (evrensellik, geri dönülmezlik) görece daha karmaşık ve soyut olan alt bileşenlerden (sonlanma ve nedensellik) önce edinilir. Bu gelenekteki araştırmacılar, çocukların ölüm kavramının tüm alt bileşenlerini aynı anda kavrayamadıkları ve bu nedenle yedi yaşından önce olgun bir ölüm kavramı gelişiminin olmadığı sonucuna varmışlardır (Bonoti, Leondarı ve Mastora, 2013; s. 48). Speece ve Brent (1984)'e göre çocuklar geri döndürülmezlik, sonlanma ve kaçınılmazlık olmak üzere üç bileşeni beş ile yedi yaşları arasında edinirler ancak ölümün tüm alt bileşenlerini yaklaşık on yaşında tam olarak anlarlar. Nedensellik bileşeni ölüm kavramı gelişiminde edinilecek en son bileşendir. Çünkü ölüme yol açan fiziksel işleyişin bozulmasıyla sonuçlanan nedensel mekanizmaları anlamak ölüm kavramının en karmaşık bileşenidir. (Kenyon, 2001; Slaughter & Griffiths, 2007).

Çocukların ölüm anlayışlarının gelişimi üstüne yakın zamanda yapılan araştırmalar Piaget'in (1929) geliştirdiği kuramına bağlıdır. Çeşitli yöntemler kullanılmış olmasına rağmen, onun bilişsel gelişim modeli, Nagy (1948)'nin teorik iddialarını doğrulamak için bir indeks olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılar genel olarak işlem öncesi gelişim dönemindeki (iki, yedi yaş arası) çocukların ölümü geri döndürülebilir, geçici ve farklı dış nedenlerden kaynaklandığını düşündüklerini bulmuşlardır. Somut işlemler dönemindeki çocuklar (yedi, on bir yaş) için ölümü geri döndürülemez, içsel nedenlerden (örneğin vücut fonksiyonunun durması vb.) kaynaklanan ve evrensel olarak görülen bir kavram olarak bildirilmişlerdir. Soyut işlemler dönemindeki çocuklar (on iki yaş ve üstü) için ölüm kavramı karmaşık dini ve felsefi düşünce sistemiyle ilişkilendirilir (Tamm ve Granqvist,1995; s.205).

Ölüm kavramı gelişiminde başka bir bakış açısı da çocuklarda bağlanma davranışının oluşmasıyla ilgili değerli çalışmalar yapmış bir psikiyatrist olan Bowlby'e aittir. Bowlby'e göre ölüm anlayışının gelişimi on, ok sekiz ay dolaylarında nesne sürekliliği kavramının oluşmasıyla paralel olarak ilerlemektedir. Bu aylarda bebekler gözlerinin önünden yok olan nesneyi hafızalarında tutabilir. Ölüm olayının nihai olduğunu bütün bileşenleriyle anlayamaz ancak ölümü ayrılık kavramıyla özdeşleştirir. Bebekler bu dönemlerde, ayrılık ve kayıp olaylarında geçmeyen ağlama, anne babayı arama, etrafında olan öbür yetişkinlerin sakinleştirme çabalarını istemeyerek protesto etme, çaresizlik, kayıtsız kalma ve ayrılık anksiyetesi gibi davranışlar geliştirebilir ve bununla beraber huzursuzluk, letarji vb. üzüntü belirtileri sergileyebilir. Ayrılık anksiyetesi altı ay ile iki yaş aralığında yaygın olabilir. Bu durum nesne sürekliliğinin henüz tam olarak gelişmemesinden ötürü olmaktadır. (Kıvılcım ve Doğan,2014; s 82).

Anthony seksen üç çocuğun katıldığı bir çalışmada çocuklardan ölüm sözcüğünün tanımını yapmalarını istemiştir. Bunu yapmasının amacı çocuğun ölümü ne zaman öğrendiği sorusuna cevap aramaktır. Yaşları yedi ve üstü olan çocukların tamamının sözcüğün anlamını kavradığını bildirmektedir. Yaşları altı ve altı olan yirmi iki çocuğun sadece üçü sözcüğün anlamı hakkında hiç bilgiye sahip olmadığı bulunmuştur (Yalom, 1980; s. 140).

Childers ve Wimmer (1971) dört ile on yaş arasındaki yetmiş beş çocukla bireysel olarak görüşmüş ve çocukların geri dönülmezlik ve evrensellik alt bileşenlerini incelemiştir. Araştırmacılar, ölümün evrenselliği konusundaki farkındalığın yaş ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Altı yaşından küçük çocukların sadece %16'sı ölümün evrensel olduğuna

inaniyordu. Altı ile sekiz yaşındakilerin %35'inin, dokuz yaş ve üstündeki çocukların % 95'inin ölümün evrenselliğini kavradıklarını bildirmişlerdir. Tüm yaş gruplarında çocuklar ölümün geri döndürülemezliği konusunda belirsizlik gösterdiği ifade edilmektedir.

Araştırmacılar Lazar ve Torney-Purta (1991), okul çağındaki (birinci ve ikinci sınıf) doksan dokuz çocuk üzerinde yapılan boylamsal bir araştırmada geri dönülmezlik, sonlanma, nedensellik ve kaçınılmazlık bileşenlerini incelemişlerdir. Bu bileşenleri yedi ay arayla iki görüşme yaparak incelemişlerdir. Katılımcıları, sonlanma ve nedensellikten önce geri dönülmezlik ve kaçınılmazlık kavramlarını anladıkları bulunmuştur. Araştırmacılar, ölüm kavramı gelişiminin aşamalı olarak gerçekleştiği düşüncesini desteklemişlerdir. Alt bileşenlerin tümünün anlaşılması çeşitli yaş ve aşamalarda gerçekleştiği ifade edilmiştir. Lazar ve Torney-Purta, alt bileşenlerin hepsinin aynı anda kavranamamasını son edinilen bileşenlerin karmaşıklığıyla ilişkili olabileceğini ifade eder. Sonlanma bileşenini anlamının (bütün biyolojik, duysal, duygusal ve bilişsel işlevler durması) daha soyut bilişsel yetenekler gerektirdiği sonucuna varmışlardır.

Speece ve Brent (1992), çocukların önce evrensellik bileşenini kavradıklarını daha sonra ise aynı anda geri dönülmezlik ve sonlanma bileşenlerini kavradıkları sonucuna varmışlardır. Ayrıca ölüm ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar, çocukların daha yüksek bilişsel yetenekler edinene kadar belirli bir bileşen hakkında ölüm anlayışının eksik olabileceği sonucuna varmışlardır. Örneğin, çocuklar ilk önce hareket edememeleri ve konuşamamaları gibi somut fikirleri anladılar ama düşünememeleri ve hissedememeleri gibi soyut işlevleri yerine getirememelerini anlayamadılar. Bu sonuç, somut düşüncenin, soyut düşünceden önce geldiği Piaget'in gelişim kuramıyla tutarlıdır. Son olarak Speece ve Brent, çocukların on yaşına kadar tam bir ölüm anlayışını kavrayamadıkları sonucuna varmışlardır.

Safier (1964), bireylerin yaşları ilerledikçe animizm ve ölüm puanının düşüp düşmediğini ve gelişimin her aşamasında ortak bir mantığın yaşam ve ölüm kavramlarını birbirine bağlayıp bağlamadığını incelemiştir. Bu araştırmadan elde edilen bulgular beklendiği gibi yaş ilerledikçe animizmde bir azalma olduğunu ortaya koydu. Yaşam ve ölüm puanları arasındaki korelasyonlar, yaşam ve ölüm kavramı oluşumu arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir (Tallmer, Formanek ve Tallmer, 1974; s.18).

Hyslop-Christ (2000), ebeveynlerinden birini kanserden kaybetmiş üç ile on yedi yaşları aralığındaki 157 çocuk üzerinde nitel bir çalışma yapmıştır. Beş yaş grubundaki çocukların

bilişsel, sosyal ve duygusal temalarını incelemiştir. Araştırmaya katılan çocuklarla, anne babanın kanser hastalığının son evreleri boyunca ve anne babanın vefatından iki yıl sonrasına kadar olan süre zarfında iki ayda bir ikişer saat görüşülmüştür. Hyslop-Christ, üç ile beş yaş aralığındaki çocukların, ölümcül bir hastalığı olan (ve sonrasında ölen) ebeveynlerinden ayrı kalma konusunda endişeleri olduğunu ve kafa karışıklığı yaşadıklarını bildirmiştir. Ek olarak bu yaş grubunun ölümün kaçınılmazlığı ve geri döndürülemezliğini kavrayamadıklarını da belirtmektedir. Diğer bir yaş grubu olan altı ile sekiz yaş arasındaki çocuklar, ölümcül hasta olan anne ya da babasının ölümünü tahmin edebildiler ve ölümün son olduğunu anladılar. İşlem öncesi dönemde olan çocuklar için ölümün dört alt kavramının hepsini birden anlamadıkları bildirilmiştir (Hunter ve Smith, 2008; s.146).

Başka bir araştırmada Peck (1966) yaşları üç ile dokuz arasında olan yüz kırk dört çocukta (hepsi erkek) ölüm anlayışının gelişimi, yaş, sosyo-ekonomik düzey ve zeka düzeyi ve geçmiş ölüm deneyimlerinin etkisi bağlamında incelemiştir. Elde edilen bulgulara bakıldığında sosyo ekonomik düzey ve ölümle ilgili deneyimlerin ölümün anlaşılmasında anlamlı bir farklılık oluşturmadığı bildirilirken, ölüm anlayışının Anthony (1939)' un ifade ettiğine paralel bir şekilde ancak aşamaların her birinin çok daha erken yaşlarda edinildiği savunulmuştur. Örnek verecek olursak Anthony (1939) çocuklarda ölümün evrensellik alt bileşeninin on bir, on iki yaşlarında geliştiğini bulmuşken, Peck (1966) bu bileşenin sekiz, dokuz yaş aralığında edinildiğini ifade etmektedir. Peck'in (1966) araştırmasının önemli bir boyutu da çocukta ölüm anlayışının gelişimini etkilediği düşünülen faktörlerin etkisini sistematik olarak araştıran ilk çalışmaların arasında yer almasıdır (Mahon, 1992; akt. Koytak,2008).

Çocuklar altı yaş dolaylarında ölüm kavramının bir son olup olmadığını öğrenmek istemelerine rağmen ölümün bir son olmamasını isterler. Çocukta, ölü bir insanın ya da hayvanın artık orada olmayan bir insan ya da hayvan olduğu fikri oluşmaya başlar. Fakat yine de ölümün nedeninin bir dış etkenden kaynaklandığı yönünde bir anlayış devam etmektedir. Bu yaşta çocuk ölüm kavramını hala bu dış etkenlerden kaynaklanan vücutta gerçekleşen bir olgu olarak kavramsallaştırmaktadır (Tanhan ve İnci, 2009; s. 34).

Tamm ve Granqvist (1995), dokuz ile on sekiz yaş aralığındaki çocuklarda üç temel kategori oluşturmuştur. İlk kategoride, bedenin ölümünü, ölüm durumunu ya da ölüm anını betimleyenler de dahil olmak üzere bazı çizimler biyolojik ölümle ilgilidir. İkinci kategoride,

çocuklar, üzüntü, bilişsel imgeler ve boşluk vb. ölümle ilgili duygu ve hisler de dahil olmak üzere ölümün psikolojik yönlerini betimlediler. Son kategoride, çocuklar ölümün gizemi, mezar, cennet ve cehennem betimlemeleri gibi ölümle ilgili manevi ya da metafizik konuları ifade ederek ölümün metafizik yönlerini tanımladılar. Bu kategoriler, çocukların ölümü kavramı gelişimi hakkındaki bilgileri genişletmiştir.

Bir çocuğun ölüm kavramını anlayabilmesi yaşına göre farklılık gösterir. İki, üç yaşından önce onlar için önemli olan insanlar öldüğünde bebek bir şeyin eksik olduğunu hisseder. Bu durum açlık duygusuna benzetilebilir. Ama bu yaştaki bebeğin nesne sürekliliği az olduğu için yas tutması da yetişkininkine benzemez. Dört yaşında bir çocuk cennetin herhangi bir yer olarak düşünebilir. “Annemin dönmeyeceğini söylediniz ama onu aramak istiyorum” diyebilir. Beş, on yaş arasındaki çocuklar ölümü geri döndürülebilir ve geçici olarak algılayabilir. Çocuk ölümün ne olduğunu bilse de kendisinin ölebileceğini düşünmez. on yaşından sonra ölüm kavramı ve bir son olduğunu daha gerçekçi bir şekilde anlar (Volkan ve Zıntl,2021; s.103).

2.2.2. Deneyim

Bonoti vd (2013) yaptıkları çalışmada daha önce ölüm deneyimi olan çocukların, daha önce ölüm deneyimi olmayan çocuklara oranla kendi deneyimlerini yansıtan daha gerçekçi çizimler yaptıklarını ifade etmişlerdir. Hubnik (2000), geçmiş yaşam deneyimlerinde ölüm yaşamayan çocukların televizyon ya da video oyunlarından alınan bilgilere dayanarak tasvirler çizme eğiliminde olduğunu ve çocukların ölüme karşı olan bakışının sosyal etkilerle ilişkili olduğunu bildirmişlerdir (Vázquez-Sánchez, 2018).

Bayer (1989) yaptığı araştırmada kronik hastalığın, yaşın, cinsiyetin, soyut düşüncenin ölüm kavramı gelişimini etkilediği fikriyle hasta olan ve sağlıklı olan çocukları karşılaştırıldı. Kırk hasta çocuk ve farklı okullardan seçilmiş kırk sağlıklı çocuk incelenmiştir. İki grup arasında çocukların ölüm kavramlarının gelişimi açısından fark bulunamamıştır. İki ayrı grupta bulunan çocukların yaşları, onların sonlanma, kaçınılmazlık alt kavramlarını pozitif yönde etkilemiştir. Cinsiyet ve ölüm kavramı gelişimi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ama sonlanma, kaçınılmazlık, yaşlanma kavramları ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Geri döndürülemezlik ve nedensellik kavramları, iki grupta da yaş ve cinsiyet açısından bir fark göstermemiştir. Sağlıklı olan çocukların grubunda soyut düşünce seviyesinin ölüm kavramı gelişimini etkilediği

belirtilmiştir. Kronik bir hastalığın olması hasta olan çocukların, özellikle de yaşı daha büyük olan hasta erkeklerin ölümün kaçınılmaz olduğuna dair anlayışını etkilediği görülmektedir.

Cluiness-Ross ve Lonsdown (1988) lösemi hastası olan yirmi bir çocuğun ölüm kavramı gelişimini incelenmiş ve sağlıklı çocukların ölüm kavramına ait bileşenlerin farkındalık puanları ile lösemili çocukların puanlarını karşılaştırmıştır. Araştırmacılar ölümün bileşenleri ile ilgili bilgi düzeylerini görmek için yaşlı bir kadının işlettiği tatlıcı dükkanı ile ilgili bir hikayeyi okuyup, sorular sormuşlardır. Hastalık hakkında fikirlerini öğrenmek içinde aynı yöntemi kullanmışlardır. Daha sonra çocuklardan kendilerini hastanede gösteren bir resim çizmeleri istenmiştir. Çizimler Kinetic Family Drang Revised Scalr (KFD-R) ölçeği kullanarak analiz edilmiştir. İki grubun puanları birbirinden anlamlı düzeyde farklılık bulunamamıştır ancak lösemili çocuklar, ölümün geri döndürülmezliği ve bedensel işleyişin bozulması konusunda sağlıklı çocuklara kıyasla daha doğru bir anlayışa sahip oldukları bulunmuştur. Ölümün nedenleri analiz edildiğinde şiddetin en sık söylenen neden olduğunu ve toplamın yaklaşık %25'ini oluşturduğunu bildirmişlerdir. Diğer ölüm nedenlerine bakıldığında ise ne olduğu belirtilmemiş hastalıklar, kazalar ve hayvanlar tarafından yapılan saldırılar söylenmiştir bunların her biri yaklaşık %10 katılımcı tarafından ifade edilmiştir. Ek olarak lösemiden beş katılımcı bahsetmiştir.

Cotton ve Range (1990) yaşları altı, on iki aralığında olan kırk iki çocuğu ölüm kavramının gelişimi ile yaş, bilişsel gelişim ve ölüm ile ilgili deneyimler açısından incelediler. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre yaşanan ölüm deneyimi ile korunum kavramı, ölüm anlayışının gelişiminde etkilidir. Geçmiş ölüm deneyimi ile nedensellik ve kaçınılmazlık bileşenleri arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, ölüm korkusu ile ölümün geri döndürülmezliği arasında negatif yönde bir ilişki tespit edilmiştir.

Jay, Gren, Johson, Coldwell, ve Nitschk (1987) yaşları üç ile on altı aralığında otuz iki kanser hastası olan ve otuz iki sağlıklı çocuğu, hastalıkların ve geçmiş ölüm deneyimlerinin ölüm kavramı gelişimi üstündeki etkisini araştırmak için karşılaştırdı. Sağlıklı çocukların olduğu grubun %40'ı ölümü bir ceza olarak betimlerken, hasta olan çocuklardan hiçbiri bu ifadeyi kullanmamıştır. Bununla beraber araştırmacılar hasta olan çocukların grubunun sağlıklı çocuklardan daha iyi bir ölüm kavramı gelişimine sahip olmadıklarını bildirmişlerdir.

Reilly, Hasazi ve Bond (1983) beş ile on yaş aralığında olan atmış çocuğun ölüm ve kişisel ölümlülük kavramlarını, yaş, bilişsel gelişim düzeyi, ölüm ya da ayrılıkla ilgili geçmiş yaşam deneyimleri bağlamında incelediler. Araştırmadan elde edilen bulgular göre altı yaş ve üstü çocukların birçoğunun ölümün evrensellik alt bileşenine dair bir inanç geliştirdiğini buldular. Katılımcıların bireysel ölümlülük anlayışı onların bilişsel gelişim seviyesi ve ölümle ilgili geçmiş yaşam deneyimleriyle ilişkili olduğu bulunmuştur.

Kane (1979), ölüm deneyimini yaşamayan sadece yedi yaşından küçük olan çocukları etkilediğini ve ölüm deneyimini yaşayanlarda, bu deneyimi yaşamayanlara kıyasla daha olgun bir ölüm anlayışının geliştiğini bulmuştur. Yedi yaş üstü olan çocuklar zaten olgun bir ölüm anlayışına sahip olarak görünüyordular bundan dolayı deneyimin onları etkilemediğini belirtmiştir. Bu çalışmaya benzer bir sonuçta Jay, Green, Johnson, Caldwell ve Nitschke (1987) araştırmasında çıkmıştır. Bu çalışmada bir hastanenin onkoloji bölümünde yatan üç ile altı yaş arasındaki çocukların yaşadıkları deneyime göre ölüm kavramını incelediler. Ölüm deneyimini yaşayan çocukların evrensellik, kişisel ölümlülük ve geri döndürülemezlik kavramlarının bu deneyime sahip olmayanlara göre daha fazla geliştiğini bulmuşlardır.

Sağlıklı çocukların ve yaşamı tehdit eden hastalıkları olan çocukların ölümü anlayışlarında farklılıklar var gibi gözükmemektedir bu farklılıkların sebebi belki hastalık deneyiminin çocuklarda ölüm anlayışı gelişimini hızlandırması olabilir. Redpath ve Rogers (1984), hastanede yatma ve hastalık deneyiminin yedi yaşındaki çocukların hastalığa olan bakış açısını ve anlayışını artırdığını fakat yedi yaşından küçük çocukların bundan etkilenmediklerini ifade etmişlerdir. Anlayışın gelişmesi için bilişsel bir gelişim düzeyi ya da yaş eşiğinin gerekli olduğunu savunmuşlardır. Ölüm anlayışıyla ilgili böyle bir hipotezi araştırmak için Malone (1982), üç ile altı yaş aralığındaki kanser hastası olan çocukları, kronik hasta olan akranlarıyla yaş, cinsiyet, zeka, sosyoekonomik durum, doktorlara ve hastanelere maruz kalma bağlamında karşılaştırarak inceledi. Bu çalışma, çocukların resimlerle ilgili hikayeler anlattığı projektif yöntemlerin kullanılması ve kanserli çocuklara tanıları hakkında doğrudan bilgi verilmemesi açısından ilginçtir. Kanserli çocukların, kronik hastalığı olan çocuklara göre daha fazla olumsuz etki, olumsuz beklenti, yalnızlık korkusu, yaşamı tehdit algısı, sakatlanma ve ölüm korkusu sergiledikleri bulunmuştur (O' Halloran ve Altmaier,1996)

Kudüs'te yapılan bir araştırmada asker ailelerinin yetim çocukları, sivil ailelerin yetim çocukları ve yetim olmayan çocukları ölüm kavramları açısından incelediler. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre yetimlerin, yetim olmayanlarla kıyasla genel ölüm kavramsallaştırmalarında daha düşük puan aldığını buldular. Araştırmacılar bu sonuçları, yetim kalmış çocukların yaşadıkları deneyimin bir sonucu olarak yetim olmayan çocuklara göre ölümle daha duygusal bir bağa sahip olmalarıyla açıkladılar. Araştırmacılar yetim çocukların yaşadıkları bu duyguları, olgun bir ölüm kavramın bilişsel gelişimine ve ifadesine izin vermediğini belirtmişlerdir (Smilansky, 1981; akt. Cuddy-Casey ve Orvaschel,1997).

Orbach, Weiner, Har-Even ve Eshel (1994-1995), çocukların ölüm anlayışlarının ölen kişiyle olan yakınlıkla ilgili olup olmadığını incelediler. Bu çalışmanın katılımcıları altı, on bir yaşları arasında olan elli dört çocuktur. Araştırmacılar çocukların bir kardeşinin veya kuzenin ölümünü, tanımadığı bir çocuk olan "Johnny"nin ölümünü anladıklarından daha doğru bir şekilde anladıklarını bildirmişlerdir. Bu çalışmaların her biri, yaşanan ölüm deneyiminin çocukların ölümü algılamalarında önemli bir faktör olduğu fikrini desteklemektedir.

Ek araştırmalar, ölüm deneyiminin çocukların ölüm kavramı gelişimindeki etkisini inceledi. Bazı araştırmalar, ölüm deneyimi yaşamış çocukların yaşamamış çocuklara oranla nispeten ileri düzeyde bir anlayış sergilediklerini göstermektedir. Bazı araştırmalar, uzun süreli hastalık yaşayan veya hastaneye kaldırılan çocuklar da, geri döndürülemezlik ve nedensellik bileşenlerinin kazanımını hızlandırılabileceğini göstermektedir (Jay, Green, Johnson, Caldwell ve Nitschke, 1987; O. Halloran ve Altmaier, 1996). Cotton ve Range'in (1990) yaptıkları çalışmada bu çalışmaların aksine bulgular ortaya çıkmıştır. Altı, on iki yaş aralığında olan ve sevdikleri birisi vefat etmiş çocuklar, böyle bir deneyim yaşamamış çocuklara oranla daha az düzeyde ölüm kavramı geliştirdiklerini buldular. Benzer şekilde, Mahon'un (1993) kardeşleri ölen beş ile on iki yaşındaki çocuklarla yaptığı çalışmada, kayıp yaşayan çocukların ölüm kavramı puanlarının ölüm deneyimi yaşamamış çocuklardan farklı olmadığını buldular. Geçmiş deneyimlerin ölüm kavramının gelişimi üzerindeki etkileriyle ilgili fikir birliğinin olmaması, kullanılan farklı metodolojilerin veya araçların, çalışılan çeşitli bağlamların ve ölümün anlamını kavramsallaştırmaya yönelik çeşitli tanımların sonucu olabilir (Bonoti, Leondarı ve Mastora,2013; s. 49).

2.2.3. Medya ve çocuk kitapları

Çocuklar televizyonda, filmlerde ve kitaplarda ölüm kavramının nasıl betimlendiğini gözlemleyerek ölüm kavramı hakkında fikir edinmeye başlarlar. Çocukların ölümü anlamalarına yardımcı olmak için tasarlanan kitaplar 1970'lerden önce yaygın değildi (Johnson, 2004). Ancak günümüzde bu tür kitaplar yaygın olarak bulunur ve ödüllerle onurlandırılır. Ayrıca, yas danışmanları da bu kitapları kullanır ve önerirler. Araştırma bulguları, bu tür kitapların çocuklarda kayıp deneyimiyle ilgili çalışılmasına yardımcı olabileceğini savunuyor (Poling ve Hupp, 2008; s.166)

Araştırmacılar, çocuk kitaplarında (Lee vd., 2014) ve animasyon filmlerinde (Cox, Garrett ve Graham, 2005; Tenzek ve Nickels, 2017) ölümün nasıl betimlendiğini incelediler. Çocuk kitaplarında ölümün ne sıklıkla resmedildiğini inceleyen bir çalışma olan Rosengre (2014), anne babaların çocuklarının en sevdiği kitaplarla ilgili bildirdiklerine ve Caldecott Madalyası (Çocuklara Kütüphane Hizmetleri Derneği tarafından verilen seçkin resimli kitaplara verilen bir ödül) kazanan kitaplara baktı. Bu kitapların yalnızca %3'ü ölümü betimlemiştir. Buna karşılık animasyonlu çocuk filmleriyle ilgili yapılan bir araştırmada, çoğu açık bir şekilde tasvir edilmemiş olsa da (örneğin, ölüm anının ekranda meydana gelmesi gibi) %75'inin bir ölüm olayını içeren içerikler sunduğu belirlenmiştir. Çocuk kitapları ile çocuk filmleri arasındaki ölüm tasvirindeki bu farklı sonuçların sebebi ölümü tasvir etmenin kitaplara göre filmlerde daha kolay olması olabilir. Ek olarak resimsiz kitapların (daha çok yaş olarak büyük çocuklar tarafından okunması amaçlanmış olsa da), resimli kitaplardan daha az oranda ölümü tasvir ettiği belirtilmiştir. Bu durumda resimli kitaplarda ölüm tasvirinin daha kolay olması ile açıklanabilir (Menendez, Hernandez ve Rosengren, 2020).

Cox, Garrett ve Graham (2005) Disney filmlerinin çocukların ölüm kavramları üzerindeki potansiyel etkisini incelemişlerdir. Belirlenmiş on Disney Classic animasyon filminden yirmi üç ölüm sahnesi üzerinde bir içerik analizi yapılmıştır. Ölüm durumu beş kategoride incelenmiştir. Bu kategoriler; karakterlerin durumu, ölüm tasviri, ölüm durumu, duygusal tepki ve nedenselliktir. Sonuçlar, bazı Disney animasyon filmlerinin ölümün kalıcılığını ve geri döndürülemezliğini gölgede bırakan sahneler sunmakla birlikte çoğu zaman ölümlerin olduğu sahnelerde özellikle de kötü adamların ölümlerinde duygusal olarak onaylanmayan sahnelerin olduğu bildirilmektedir. Ölüm sahnelerinin %74'ü kalıcı ve geri

döndürülemez olarak betimlenmiştir (n=17). Ölüm sahnelerinin %26'sında (n = 6) ölen karakterlerin geri döndüğü ölüm sahneleri bulunmaktadır. Bir karakterin ölümüne verilen duygusal tepkiler bağlamında bakıldığında, karakterler tarafından gösterilen en yaygın duygu türü, ölüm sahnelerinin %48'inde sahnelenen olumsuz duygudur. Bu olumsuz duygular içinde korku, ağlama ve bir kayıp karşısında öfke ya da hayal kırıklığı gibi tipik yas tepkilerini oluşturan duygular sayılmaktadır. Geçmiş araştırmalar, birçok çocuğun farklı sebeplerden dolayı arkadaşları ya da anne babalarıyla ölümü konuşmama eğiliminde olduğunu göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında filmler ölüm kavramını çocuklar, akranlar ve yetişkinler arasında geçen konuşmalara konu olmak için katalizör görevi görebilir.

Tenzek ve Nickels (2017) Disney ve Pixar animasyon filmlerindeki ölüm tasvirlerini ve ölüm mesajlarını inceleyerek önceki araştırmaları genişletti. Elli yedi filmin içerik analizi sonucunda toplam yetmiş bir karakterin ölüm sahnesi olduğu bildirilmiştir. Bu çalışmada da ölüm tasvirleri beş kategoride incelenmiştir (karakter durumu, ölüm tasviri, ölüm durumu, duygusal tepki ve nedensellik). Bu sahnelerin %19'unda başrollerin yani ana karakterin ölümü, %55'inde yardımcı karakterlerin ölümü gerçekleşti. Elli yedi filmin %78.9'unda kalıcı ölümler gerçekleşti. Karakterin ölmeden önceki haliyle aynı biçimde geri dönmesiyle geri dönüşümlü ölümler ölüm sahnelerinin %19,1'de (n=12) meydana geldi. Ölmeden önceki hali değiştirilmiş olan geri dönüşümlü ölümler %9,5 (n = 6) ile en az gösterilen ölüm sahnesidir. Elli yedi filmin %15,8'inde ölüm sahnelerinde olumlu duygular betimlenmiştir. Bu sahnelerin çoğunda kötü karakterler ölmüştür. Elli yedi film arasında ölüme verilen tepkilerin %47.4'ü duygudan yoksun olarak betimlenmektedir.

Lee vd (2014) Batı Avrupa ve Doğu Asya ülkelerindeki çocuk ölümü temalı kırk resimli kitabın içerik analizini yaptı. Nedensellik, kaçınılmazlık, sonlanma ve geri dönülmezlik gibi alt bileşenlerin sıklıklarının iki kültürde de genel olarak benzer olduğu bildirilmiştir. Batı Avrupa ülkelerinde olan kitapların %45'i ölümden sonraki yaşam ya da hayaletler gibi doğaüstü ölüm olaylarını içeriyordu. Doğu Asya ülkelerinde olan kitapların %25'i (n=5) ölümle ilgili doğaüstü tasvirler yapmıştı. Nedensellik ve sonlanma bileşenlerinin, Batı Avrupa'daki doğal ölüm ve doğaüstü ölüm anlayışıyla yüksek oranda örtüştüğü bununla birlikte Doğu Asya ülkelerindeki literatürün ise ölümün natüralist yönlerine vurgu yaptığı ve nedensel açıklamalara odaklandığı sonucuna varılabilir.

Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler ya da Uyuyan Güzel gibi masallar çocukların ölüm anlayışlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Pamuk Prenses masalında ölmüş olan ve uzun süredir uykuda olan pamuk prensesin tekrar aynı şekilde uyanması çocuklarda tekrar canlanmak gibi bir anlayışa sebep olabilir bundan dolayı ölen bir yakınının tekrar hayata dönebileceğini düşünebilirler. Beş, yedi yaş aralığındaki çocuklar ölüm kavramı ile yaşlanma ve hasta olma arasında bağlantı kurmaya başlar. Genellik olarak saçları beyazlamış, ihtiyar insanların yakın bir süre zarfında öleceğini düşünerek bundan huzursuz olurlar. Bu tarz olumsuz fikirlerin oluştuğu çocuklarda uzun zaman uyuduktan sonra tekrar uyanılamayacağı düşüncesi baskın olmaya başlar. Bu fikirlerin sebepleri çocukların dinlemekten çok keyif aldıkları Pamuk Prenses ya da Uyuyan Güzel masalları olabilir. Çünkü bu masalların içeriğinde masalın iyi kalpli kahramanı uzun süren uykularından tekrar canlı olarak uyanabiliyor. Çocukların dinledikleri masalların ya da hikayelerin kötü özellikleri olan karakterleri genelde ölür. Yani ölüm kötüler için olduğundan çocuk ölümü kendisinden çok uzakta zanneder (Tahta, Tahta ve Dernek, 2015).

2.2.4. Anne baba iletişimi

Çocukların ölüm kavramı gelişiminde anne baba iletişiminin rolünü araştıran çalışmalar az sayıdadır. Konu ile ilgili bazı çalışmalar, çocukların ölüm anlayışlarındaki rolünden ziyade yas durumuna uyumlarıyla ilgilenmiştir. Silverman, Weiner ve El-Ad (1995), yas deneyimini yaşayan İsraili ailelerin nitel ve kısa dönemli boylamsal bir çalışmasını yürüttü. Hayatta kalan yirmi üç anne-baba ve altı ile on altı yaş aralığındaki kırk üç çocuğu ile ölüm olayından dört ay sonra görüşülmüştür. Araştırmadan elde edilen verilere göre iletişim tarzlarına göre iki tür aile belirlenmiştir. İlk kategori olan açık aile; çocuklarıyla ölümcül bir hastalık ya da ölüm ile ilgili samimi ve açık bir şekilde konuşabilen anne ve babalardan oluşmaktadır. İkinci kategori olan daha az açık/daha az yansıtıcı ailelerde; anne, baba ve çocuklar arasında “aldatma maskelemesi” gibi görünen bir iletişim tarzı belirlenmiştir (Silverman vd, 1995, s. 291). Araştırmacılar, anne babaların çocuklarından bilgi saklayarak onları korumaya çalıştıklarında, çocuklarda kafa karışıklığına ve kaygıya sebep olduklarını bildirmişlerdir.

Ölüm olayıyla ilgili önemli bilgi kaynaklarından bir tanesi anne-baba ve çocuk sohbetleridir. Ölümün bazı boyutları gözlemlenebilir olsa da (örneğin, ölü bir hayvan sıçrayamaz), diğer başka boyutları kolaylıkla gözlemlenemez (örneğin, bir ruhun varlığını

sürdürüp sürdürmediği). Çocuklar, genellikle gözlemlenemeyen olguları anlamak için yetişkinlerin anlatımına ihtiyaç duyarlar (Menendez, Hernandez ve Rosengren,2020).

Anne ve babaların birçoğu, çocuklarının ölüm hakkındaki sorularını üç yaşından itibaren sormaya başladığını (Renaud, Engarhos, Schleifer ve Talwar, 2015) ve bu soruların genellikle ailede yakın zamanda gerçekleşen bir ölümden kaynaklandığını bildirmektedir (Bridgewater, Menendez ve Rosengren, 2019)). Bundan dolayı soru sormak, çocukların ölümü öğrenmesinin bir yolu olarak görülebilir.

Ölüm kavramı anlatılırken genel olarak ölümün soyut, gözlemlenemeyen tarafı olan ahiret inancı devreye girmektedir. Ebeveynlerin büyük bir çoğunluğu çocuklarının “ölen şimdi nereye gitti?” sorusuna “cennete ya da Allah’ın yanına gitti” vb. yanıtlar verirler. Fakat Allah ya da cennet-cehennem kavramları da aynı ölüm kavramı gibi çocuk için anlaşılması ve kavramsallaştırılması zor kavramlardır. Ölenin gittiği yerin cennet olması çocukların ölümü anlamasına yardımcı olmamaktadır (Konuk,1994; akt. Tahta, Tahta ve Dernek,2015). Ek olarak çocuklara inanamayacakları doğa üstü öyküler anlatmak, onların gelecekteki yaşamlarını da olumsuz yönde etkilemektedir.

Bir ebeveynlerinden bir tanesi vefat ettiğinde bu haberi çocuğa vermek genellikle hayatta kalan anne ya da babaya kalır. Glick ve arkadaşlarının (1974) yaptığı bir çalışmada eşi vefat etmiş kadınların %70 i ölüm haberini çocuklarına hemen söylerken geri kalanı bu haberi vermeyi ertelemişlerdir. Araştırmaya katılan iki anne de bu haberi çocuğuna bir akrabasının söylemesini istediğini bildirmiştir. Özellikle büyükanne ya da dedesini gibi bir ihtiyarın vefatından sonra yapılan yaygın bir açıklamada ölen kişinin uykuya daldığını söylemektir. Anne baba bunu mecaz olarak kullansa da çocuk bunu gerçekçi olarak anlar ve sonrasında uykuya dalmaktan korkabilir. (Bowlby,1982; s.309).

Çocuklar ebeveynlerinin jest ve mimiklerinden, verdikleri cevaplardan ne demek istediklerini çabuk anlarlar. Ebeveynlerden biri duygularından korktuğunda, çocukları da duygularını saklar ya da ebeveynlerden biri sessizliği tercih ettiğinde çocuklarda soru sormayı bir süre sonra bırakır. Kliman (1965) bu durumu iki örnek ile açıklar. Örneklerden birinde babaları ölen iki erkek çocuk, annelerinden babasının birkaç eski filmini göstermesini ister ama anne kendisi üzüldüğü için bunu yapmaz. İkinci örnekte ise yangında oğlunu ve eşini kaybeden bir baba hayatta kalan iki kızına kendisinin yanında annelerinden bahsetmeme sözü verdirdiğini belirtmiştir (Bowlby,1982; s. 311).

Kalter vd (2003), hayatta kalan ebeveynlerden yaşları altı ile on altı yaş arasında çocuğa sahip olan yirmi iki kadın, on sekiz erkek bireyle görüşme yapmışlardır ve çocukların ebeveynlerinin ölümünden yaklaşık on sekiz ay sonra ölüm olayına duygusal olarak uyumlarını değerlendirmek için standart ölçümler uygulanmıştır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlarına göre hayatta kalan ebeveynin, eşinin ölümüne uyumunun, çocuklarının da ebeveyninin ölümüne uyum sağlamasının bir yordayıcısı olduğunu bulmuşlardır. Eğer ebeveynler eşin ölümüne uyum sağlamakta zorlanıyorlarsa, çocuklarıyla ölüm hakkında açıkça iletişim kurma olasılıklarının daha düşük olduğu belirtilmiştir. Ebeveynler ve çocuklar arasındaki açık iletişimin, çocukların kayba uyum sağlamaları için değerli olacağı düşünülmektedir.

Weber ve Fournier (1985) bir çocuğun ölüm kavramını geliştirmesinde ve ölüme uyum sağlamasında aile etkisi ile ilgili faktörleri incelemişlerdir. Bunun için elli ebeveyn ve doksam bir çocuktan oluşan bir örnekleme görüşmeler yapılmıştır. İncelenen değişkenler arasında ailenin ölüme uyumu, çocuğun ölümle bağlantılı aile ritüellerine katılımı hakkında karar verme ve çocuğun ölümü kavramı gelişimi ve kayba uyum sağlama konusundaki bilişsel düzeyi yer alır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında anne babalar, çocuklarının ölüm deneyimi hakkında konuşmaya bu kadar ilgi duymalarına ve istekli olmalarına çok şaşırdıklarını sık sık dile getirmişlerdir. Kendi içerisindeki kafa karışıklıkları ya da korkuları sebebiyle çocuklarını ölüm deneyimine dahil etmeye isteksiz olan veya duygusal açıdan çocuğunu korumak amacıyla çocuğu ölüm deneyiminden uzak tutan ebeveynler, çocuklarının ölüm kavramını geliştirmesine engel olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışmanın sonuçları, bazı ailelerin çocuklarını ölüm deneyimlerinden dışlama olasılığının daha yüksek olabileceğini ve bu çocukların genellikle daha fazla kafa karışıklığı yaşadıklarını ve yaşam geçişleri sırasında daha fazla desteğe ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.

Hunter ve Smith (2008) ebeveynlerin çocuklarıyla olan iletişiminin çocukların ölümü anlama, yaş, bilişsel gelişim ve önceki ölüm deneyimleri üzerindeki potansiyel etkisini incelediler. Bu çalışmanın katılımcıları otuz yedi anne ve onların çocuklarıydı. Çocuklar dört ve yedi yaş arasındaydı. Elde edilen verilere göre yaş olarak daha büyük çocukların evrensellik, geri dönülmezlik ve sonlanma alt bileşenlerini anlama olasılıkları küçük çocuklara göre daha yüksekti. Ancak yaş ve kaçınılmazlık alt bileşeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamadı. Bir aile üyesinin ya da bir evcil hayvanın ölümünü deneyimleyen

çocukların, ölümün bazı alt kavramlarını anlamaları, ölüm deneyimini yaşamamış çocuklara oranla daha olasıydı. Bir çocuğun ailedeki ölüm deneyimi ile evrensellik ve geri dönülmezlik bileşeni arasında anlamlı ilişkiler olduğu kadar, evcil hayvan ölümü deneyimi ile çocuğun evrensellik anlayışı arasında da anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ama bu çalışmada diğer çalışmaların aksine ölüm hakkında açık ve etkili iletişim kuran ebeveynleri olan çocukların, ebeveynleri diğerlerine kıyasla daha az açık olan çocuklara göre ölümün alt kavramlarını anlama olasılıklarının daha yüksek olacağı hipotezi desteklenmemiştir.

2.2.5. Cinsiyet

Jenkins ve Cavanaugh (1986) yaptıkları çalışmada altı, on iki yaş arasındaki çocuklarda ölüm kavramı gelişimini çeşitli değişkenler açısından incelediler. Bu çalışmanın elde ettikleri sonuçlara göre ölüm kavramı gelişimi yaş ve zihinsel gelişim ile ilişkilidir, sosyo ekonomik durum ve cinsiyet ile ilişkisi bulunamamıştır.

Bayer (1989) cinsiyetin çocuklarda ölüm kavramı gelişimini etkilemediğini bulmuştur.

Atwood'un (1984) 188 anaokulu, üçüncü sınıf ve altıncı sınıf öğrencisiyle yaptığı araştırma, çocukların yaş, cinsiyet ve sosyo ekonomik düzey ile ilgili gelişen ölüm kavramlarını değerlendirdi. Anaokulu ve üçüncü sınıf öğrencilerinde altıncı sınıf öğrencilerine göre daha belirgin farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir, ancak altıncı sınıf öğrencilerinin yaklaşık %12'si işlevsel olmama kavramını geliştirmemiştir. Tersinmezlik kavramı, her yaşta, işlevsizlik kavramından önce gelişti. Ne cinsiyetin ne de sosyo ekonomik seviyenin bu gelişimsel süreçlerle ilişkisi bulunamamıştır (Cuddy-Casey ve Orvaschel,1997).

2.2.6. Kültür ve din

Daha önce değindiğim Nagy (1948)'in orijinal çalışmasında ölüm kavramı, dokuz yaşından küçük olan çocuklarda kaçınılmaz olarak kavramsallaştırılmamıştı, çünkü kendi ölümelerini düşünemiyorlardı ve bundan kaçınılabilirdi. Bu konuda araştırma yapan başka araştırmacılar bu veriyi tutarlı bir şekilde tekrarlamadılar. Bulgular arasındaki bu farklılıkların sebebi kültürel değişimlerden kaynaklanıyor olabilir. Nagy'nin araştırmasındaki çocuklar belki de Macar halk masallarının zenginliğini yansıtıyordu.

Candy- Gibbs, Sharp ve Petrun (1984) yaşları beş, dokuz arasında olan ve iki farklı kültürel ve dini kökenden (Baptist ve Üniteryan) yüz on dört çocukta ölümün geri

döndürülemezliği, evrensellik ve kaçınılmazlık bileşenlerini incelediler. Bu çalışma, küçük çocukların ölümle ilgili geri döndürülemezlik, kaçınılmazlık ve evrensellik kavramlarını yaş ve kültürel/dini arka planla ilişkili olarak anlamalarını incelemiştir. Çocukların yaşının, ölümün kaçınılmazlık ve evrenselliğini kabul etmelerinde veya ölümün kişisel bir olay olabileceği inancının geliştirilmesine katkıda bulunan bir faktör olduğu bulunmuştur. Bunun yanında çocukların geri dönülmezlik bileşeni ile yaş arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ölümün geri döndürülemezliği, çocuğun kültürel ve dini geçmişinden etkilenmiştir. Güney Baptist evlerinde yetiştirilen çocuklar, ölümden sonra hayata dair "geleneksel" Protestan inancını benimsemişlerdi ve bu inancın gereği olan ölümden sonra hayatın olduğu ve ruhun tekrar canlandığına inanıyorlardı. Kuzey Üniteryen evlerinde büyüyen çocuklar ise aksine, ölümün biyolojik işleyişin tam ve geri döndürülemez bir şekilde kesilmesi olduğu inancına maruz kaldıklarını yansıtıyordu.

Brent vd. (1996) Çinli ve ABD’li yaş aralığı üç ile on yedi arasında olan çocukların evrensellik, geri dönülmezlik ve sonlanma bileşenlerinin kültürel açıdan gelişimini araştırdılar. Evrensellik alt bileşeni her iki ülkenin kültüründe de erken yaşlardan itibaren anlaşılıyordu. Geri dönülmezlik ve sonlanma bileşenlerinin gelişimi hem kültüre hem de yaşa göre değişiklik gösterdiği saptanmıştır. Genel olarak bakıldığında Çinli çocuklar Amerikalı çocuklardan daha iyi bir ölüm kavramı anlayışı geliştirmişlerdi. Yaşa bakıldığında Çinli ve Amerikalı çocuklar okul öncesi dönem ile on beş yaş ve sonrasında birbirlerine yakın bir anlayış gösterdiler. Fakat ilköğretim yıllarında iki kültür arasında anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Araştırmacılar bu farklılığın iki ülkenin eğitim sistemlerindeki farklılıklardan kaynaklandığını ifade etmektedir.

Panagiotaki, Nobes, Ashraf ve Aubby (2015) İngiliz ve Pakistanlı olan yüz seksen sekiz çocuğun ölümün alt bileşenlerinin yaş, kültür ve dini geçmiş ile ilişkisini incelemişlerdir. Çocuklar üç gruba ayrılarak incelendi (Beyaz İngiliz, İngiliz Müslüman ve Pakistanlı Müslüman). Sonuçlar, alt bileşenleri edinme sırasının Beyaz İngiliz, İngiliz Müslüman ve Pakistanlı Müslüman çocuklar için benzer olduğunu göstermektedir. Üç grupta bulunan çocukların hepsi için, geri dönülmezlik kavranması gereken ilk alt bileşenlerden biriyken, nedensellik bileşeni tutarlı bir şekilde sonuncuydu. Bununla birlikte Pakistanlı çocuklar ölümün geri döndürülemezliğini diğer gruplardan daha önce anladıkları bulunmuştur. Araştırmacılar bu durumu Pakistanlı çocukların, şehirli İngiliz çocuklardan daha sık olarak insanların öldüğünü gördüğüne ve ölümün geri döndürülemez olduğu gerçeğine daha çok

maruz kalıyor olmasına bağlamaktadır. Ayrıca İngiliz Müslüman çocukların Pakistanlı Müslüman çocuklardan daha yüksek kaçınılmazlık puanlarına sahip olduğunu saptamışlardır. Geri döndürülemezlik alt bileşeniyle ilgili olarak, Beyaz İngiliz ve İngiliz Müslüman çocukların çoğunluğu ölümün geri döndürülemez olduğunu ifade ettiler. Bu iki gruptan geri kalanlar, ölü insanların tekrar hayata dönebileceğini söylemiştir. Ölenlerin dirilebileceğini söyleyen azınlığın yaklaşık yarısı evet demelerinin sebebinin dini açıklamalarla nitelendirmiştir. Örneğin, İngiliz Müslüman çocuklar “ölümden sonra hayata dönebilirsin veya kıyamet günü hayata dönersin” derken, Beyaz İngiliz çocuklar “Allah'ın evinde tekrar hayata dönebilirsin veya tanrı gibi özel isen diriltebilirsin” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Bunların aksine Pakistanlı Müslüman çocukların geri döndürülemezlik sorusuna verdikleri yanıtların çok farklı olduğu görülmektedir. Sadece iki çocuk, ölümlerin dirilebileceğini söylemiştir. Bunlardan sadece biri dini bir açıklama yapmıştır ("Janna'ya gidersen hayata geri dönebilirsin"). İki İngiliz grubu geri döndürülemezlik ile ilgili fikirlerinde dinin etkisini çok az yansıtan Pakistanlı Müslüman grupla keskin bir tezat oluşturmaktadır.

Schonfeld ve Smilansky (1989) İsrail’ de ve Amerika da yaşayan anaokulu ve ikinci sınıf düzeyindeki (beş, yedi yaş) çocukların ölüm kavramı ve alt bileşenlerini karşılaştırdılar. İsrailli çocuklar tüm yaş gruplarında ölümün geri döndürülemezliği ve kesinliği bileşenlerinde Amerikalı çocuklardan daha yüksek puan aldılar. Nedensellik ve Kaçınılmazlık bileşenlerinde anlamlı farklılık olmadı. Bir çocuğun ölümle ilgili farkındalığını ve anlayışını teorik olarak etkileyebilecek bariz bir fark, İsrail'deki siyasi huzursuzluk ve devam eden askeri faaliyetlerle ilgilidir. İsrail'deki küçük çocuklar, savaş zamanı etkinlikleriyle ilgili ölümle ilgili sınıf tartışmalarına Amerikalı çocuklardan daha fazla dahil görünüyorlar. İsrail okulları sınıflarda savaş kayıplarını tartışıyor ve en genç sınıfları bile periyodik anma törenlerine dahil ediyor. Bu tür tartışmalara dahil olmanın, mantıksal olarak, geri dönülmezlik ve muhtemelen kesinlik kavramlarını güçlendirmesi beklenebilir.

Ölüm kavramı çeşitli dinlerde farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Örneğin Yahudilere göre ölüm katlanması zor bir ceza ve ürkütücü bir gerçek, Hristiyanlara göre ölüm kavramı yalnızca vücudun işlevini yitirmesi ve yaşamın daha güzel bir şekliyle yer değiştirmesi, Müslümanlara göre ise insanın ruhunun vücudundan ayrılarak Allah katına çıkması olarak yorumlanır (Hökelekli, 1992).

Wass, Guenther ve Towry (1979) yaşları on, on bir olan iki yüz on beş Amerikalı ve 188 Brezilyalı çocuğa anket uyguladılar ve ölümle ilgili düşüncelerini incelediler. ABD'li çocukların çoğunluğunun ölümü fiziksel-doğal bir fenomen olarak gördüğünü gösterirken, Brezilyalı çocukların yalnızca yaklaşık üçte biri bu görüşe sahiptir. “Ölü insanlar ve hayvanlar hayata geri dönebilir mi?” sorusuna Brezilyalı çocuklar Amerikalı çocuklara oranla daha çok hayır dedi. Brezilyalı hayır diyen çocukların büyük çoğunluğunun cinsiyetinin kız olduğu belirtildi ve araştırmacılar bunun Katolik inancına sahip olmalarından kaynaklanıyor olabileceğini vurguladılar. Çünkü o yıllarda Brezilya kültüründe kızların erkeklerden daha güçlü bir dini inanç göstermeleri beklenir. Dinin Brezilyalı kızların ölüm kavramlaştırmalarını güçlü bir şekilde etkilediği, ancak örneklemedeki diğer çocuklarınkini etkilemediği görülmektedir.

Astuti ve Harris (2008) Madagaskar da yaşayan yaşları sekiz ile on yedi arasında olan çocuklarla, 19-71 olan yetişkinlerin ölümden sonra bedensel ve zihinsel süreçlerin devam edip etmediği ile ilgili görüşlerini inceledi. Tüm katılımcılar, atalardan kalma inanç ve uygulamaların yaygın olduğu bir toplulukta kırsal Madagaskar'da yaşıyorlardı. Sekiz yaş ve üzeri katılımcılar ölümün çoğu bedensel ve zihinsel süreci sonlandırdığını belirtti. Bununla birlikte, özellikle dini anlatı bağlamında, ölümden sonra bile belirli zihinsel süreçlerin devam ettiğini ifade etmişlerdir. Bu ölümden sonra yaşam iddiası, yetişkinler arasında çocuklardan daha belirgindi.

2.2.7. Duygusal etkenler

Çocukların ölüme karşı geliştirdiği duygusal tepkiler üzerine yapılan araştırmaların çoğu, yas tutan çocuklar ve aileleriyle çalışan klinisyenler tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir çoğunluğu, küçük yaşta olan çocukların ölümü tam anlamıyla kavramak için bilişsel yeteneklerden yoksun olduğunu, ölümün geçici ve geri döndürülebilir olduğuna inandıklarını ifade eden Piagetci bir açıklamaya dayanmaktadır. Araştırmacılar, korku ve kaygının, çocukların ölüm hakkında akıl yürütmelerinin ve düşünmelerinin önüne bir engel koyduğunu öne sürerek, öncelikle ölüm olayını yaşamış ve yas tutan çocukların yas sürecine odaklanmışlardır. Bu araştırmaların çoğunun temel varsayımı, çocukların ölüm konusunda endişeli hissettikleri hatta ölümden korktukları bu durumun da çocukların ölüm hakkında akıl yürütme biçimlerini karmaşık hale getirdiğidir. Bunların yanında az sayıda araştırmacı, yas tutmayan ölüm deneyimini yaşamamış çocukların ölümün duygusal boyutlarıyla nasıl başa çıktıklarını araştırmıştır (Gutierrez vd. ,2020).

Göreceli olarak az sayıda araştırmacı, çocukların hem bilişsel hem de duygusal anlayışlarını ve ölüme tepkilerini incelemiştir. Bazı araştırmalar, ölüm korkusunun çocukların ölüme ilişkin akıl yürütmelerini ve düşüncelerini olumsuz yönde etkileyebileceğini ifade etmektedir (Orbach vd, 1985; Yalom, 1980). Diğer araştırmalar, biyolojik bir bakış açısıyla ölüme ilişkin daha gelişmiş bilgiye sahip olmanın çocukların ölüm korkusunu azaltabileceğini savunmuştur (Slaughter ve Griffiths, 2007).

Orbach, Gross, Glaubman, ve Berman (1985) insan ve hayvan ölümlerinin yaş, bilişsel düzey ve kaygı düzeyi açısından ölüm kavramına olan etkisini incelediler. Katılımcılar altı, on bir yaş aralısında olan çocuklardı. Araştırmadan elde edilen sonuçlar hem hayvan hem de insan ölümlerinin, yaş, kaygı ve bilişsel düzey açısından ölüm kavramı üzerinde temel bir etkisi olduğunu göstermektedir. İnsan ölümünden elde edilen puanların, hayvan ölümden elde edilen puanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. İncelemeler, kaygının bilişsel olarak yüksek düzeyde olan katılımcılar üzerinde bilişsel olarak düşük düzeyde olan katılımcılardan daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu ve bilişin insan ölümü kavramından daha fazla hayvan ölümü kavramını etkilediğini göstermektedir.

Orbach, Gross, Glaubman ve Berman (1986), ölüm kavramı gelişiminin yaşa bağlı olarak değişen farklılıklardan, bilişsel gelişim düzeyiyle beraber diğer bireysel farklılıkların sorumlu olabileceği olasılığını inceledi. Araştırmanın katılımcıları, İsrail'den savaşa ve ölümlere tanıklık etmiş ama aile bireylerinden birinin ölümünü yaşamayan birinci, üçüncü ve beşinci sınıf öğrencileridir. Bulgular, çocukların sınıf düzeylerinde ilerledikçe ölümün nedensellik ve geri dönülmezlik bileşenlerini daha iyi anladıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, daha yüksek bilişsel düzeye sahip olan çocuklar, kesinlik, geri döndürülemezlik ve kaçınılmazlık konusunda diğerlerine kıyasla daha iyi bir ölüm kavramı gelişimine sahip olma eğilimindeydiler. Ek olarak, kaygı düzeyi, zeka ve sınıf düzeyi arasında anlamlı bir ilişki vardı. Yüksek kaygı ve yüksek zeka düzeyine sahip çocukların, ölümün kaçınılmazlık bileşenini daha düşük oranda anladıklarını bulmuşlardır.

Yalom (1980) çocukların ölüm kavramını çok küçük yaşlardan itibaren kavrayabildiklerini ama ebeveynlerini ya da çevresindeki diğer insanları dinleyerek ölümden korkmayı, kaygılanmayı ve ölümü inkar etmeyi öğrendiklerini ifade etmektedir. Orbach vd (1986), kaygının olmadığı durumlarda birinci sınıf çocuklarının ölüm hakkındaki bilgisinin beşinci sınıf çocuklarınıninkine eşit düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında, bir

bilişsel düzey, doğru bir ölüm kavramı gelişimi için gerekli görünüyordu. Bu doğrultuda olan başka bir araştırmada, McIntire, Angle ve Struempier (1972), beş ile on sekiz yaş aralığındaki çocukların ölüm kavramlarının gelişimini araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, Yalom'un (1980) ölümün geri döndürülemezliği bileşenine ilişkin teorisini desteklemektedir. Çünkü yedi ile dokuz yaş aralığındaki katılımcıların, on ile on sekiz yaş aralığındaki katılımcılara göre geri dönülmezliğini daha kolay kabul edebildikleri ifade edilmektedir. Ölümün geri dönülmezliğini en iyi bu yaş aralığında kabul ettikleri ve bu anlayışın yaşla birlikte giderek azaldığı bildirilmiştir.

McIntire, Angle ve Struempier (1972) yaşları beş ile on sekiz arasında olan beş yüz doksan sekiz çocuğu incelediler. Öldükten sonra ölenlerin bedenine ne olduğu düşüncesinin çok az çocuk için korkutucu olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte evcil hayvanlarının ölümleri ile ilgili olarak kendi ölümlerinden çok daha gerçekçi bir düşünce yapısına sahip oldukları belirtilmiştir. On üç ile on altı yaş aralığındaki bireylerin %20'si öldükten sonra hala bilinçli olmaya devam edeceklerini ifade etmektedir, %60'ı ruhsal devamlılığı betimlemektedir ve %20'si ölümü kesin bir son olarak görmektedir. Sık sık intihar etme düşüncesine sahip olanlar, çoğunlukla ölümü reddederler. İlerleyen yaş ve aldıkları dini eğitim, çocukların hayatın önemiyle ilgili düşüncelerini basit bir varoluşun ötesine geçirmektedir. 598 katılımcıdan sadece bir tanesinin bunun önemini biyososyal ölümsüzlük olarak değerlendirdiği bildirilmiştir.

Etnografik bir çalışmada, Meksika – Puebla yaşayan çocuklar genellikle dia de los muertos (Ölüler Günü) törenlerine katılırlar veya yapılan hazırlıklara yardım ederler (Gutierrez, Rosengren ve Miller, 2015). Dia de los muertos'un çocuklar için önemli olan özelliklerinden biri, her sene yapılan bir tören olmasıdır. Çocuklar bebeklik döneminden itibaren bu törenlere katıldıkları için bu durum onların, çocuklukları boyunca ve sonrasında düşüncelerini etkilediği ve düşüncelerini derinleştirdiği anlamına gelir. Törenlerin tekrarlayan doğasıyla birlikte çok sayıda ve çeşitli katılım yolları, çocukların hayat ve ölüm arasındaki ilişkiyi kavramalarına yardımcı olur. Törenlere katılan bir baba şunları söylemiştir; “ölümün hayatımızın çok önemli bir yönü olduğunu öğreniyorlar. Bu bir döngüdür; yaşamın olması için ölümün olması gerekir.” Bu törene dahil olan çocukların birçoğu, ölümün geri döndürülemez olduğunu ve bedensel işlevlerinin (su içme gibi) öldükten sonra yok olduğunu anlamalarına rağmen, ölü akrabalarının ziyaretine geldiğini ve ölümlerin ofrendalara konulan yemeği yediğini belirtmiştir.

2.3. Çocukların Yas Tutması

Yas ve Melankoli isimli kitabında Freud (1917), önemli düşüncelerini dile getirmiştir. Freud (1917), her bir bebeğin kateksis (bir kişi ya da nesnenin zihnimizdeki sembolüne bağlanan enerji miktarı) sürecinde onun için değerli olan bireylerle arasında bir bağ oluşturduğu teorisini ortaya koymuştur. Biriyle duygusal olarak bağ kurma süreci, sağlıklı bir gelişim için çok önemlidir. Bunun sebebini ise diğer insanlarla kurulan bu bağlar sayesinde bebek temel gereksinimlerinden olan beslenme, korunma ve sevginin karşılanacağını düşünerek diğerlerine güvenmeyi öğrenir. Bunun yanında Freud bırakma eylemini de değerli bir nesnenin kaybına karşı uyarlamalı bir tepki olarak tanımlamıştır. Freud kuramında, insanların ve sevilen varlıkların kaybı yaşandıktan sonra kaybın iyileşmesi için çekilmesi gereken libidinal enerjiyle yok edildiğini ifade etmektedir. Yani yas sürecini yaşayan bireylerin libidinal enerjiyi istendiği şekilde geri almadıklarını ve bunun için yardıma gereksinim duyduklarını ifade etmiştir. Freud'un kuramına göre daha sonraki adım, kateksilerin yeni bir sevgi nesnesine aktarılmasıdır (Freud 1917). Yas sürecinin ancak libidonun kaybedilen sevgi nesnesinden özgürleşmesiyle, ego serbest bırakıldığı zaman tamamlanabileceğini ifade etmiştir.

John Bowlby, Freud'un bağıllık ve ölüm ya da kayıp ile ilgili ortaya koyduğu düşünceleri inceleyen önemli bir araştırmacıdır. Bowlby (1960), bebeklik döneminde bebeğin bakımını yapan kişilere yönelik bağlanma tarzının güvenlik duygusu oluşturulmasına yardımcı olduğunu savunmuştur (Bowlby 1960). Bebeklerin ve çocukların onların hayatında önemli bir yeri olan bireyden ayrıldıklarında onları arama davranışları gösterdikleri ve bu duruma tepki gösterdiğini gözlemlemiştir (Bowlby,1960). Bebek, annesinin ya da bakım verenin oluşturduğu bağı ve bununla birlikte güvenlik duygusunu yeniden kurma gayreti içindedir. Bowlby'nin ifade ettiklerine göre, yas süreci değerli bir kişinin kaybına tepkidir. Bowlby, ebeveynden ayrılık yaşayan bebeğin sergilediği tepki gibi yas tutan bir kişinin, ölüm sebebiyle meydana gelen ayrılık gerçeğinden kaçmaya ya da inkar etmeye çalışabileceğini ifade etmektedir. Bununla beraber, Bowlby yas tutan bir kişinin, hayatındaki başka ilişkilere yeniden yön vermek için ölmüş bireye olan duygusal enerjisinden (Freud ve Bowlby tarafından libido olarak isimlendirilir) vazgeçmesi gerektiğini bildirmiştir (Bowlby 1960).

Çocukluk döneminde yaşanan bir yakınının vefatı ile ilgili yapılan araştırmalarda iki noktada fikir birliğine varılmıştır. Bilinçdışı ile ilgili yapılan araştırmalarda yaşanan kaybın küçük çocuklar için bile bir koparıma olarak yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. İkinci nokta ise çocuğun ölen kişi ile yaşadığı dönem ne kadar uzunsa ve psikik eşi devam ettirebilme yetisi ne kadar fazlaysa çocuğun tuttuğu yas yetişkininkine bir o kadar benzemektedir (Volkan ve Zinth, 2021; s.102). Yapılan ilk çalışmalarla birlikte başlangıçta alanyazında ergenlikten önce çocukların işlevselliklerinin yeterli olmaması düşünüldüğü için yas sürecini yaşamadığı varsayılırdı. Hoşlanılan nesnelerin yetişkinlere kıyasla çocuklarda daha basit bir şekilde yerine koyulabilir olduğu düşüncesi bulunmaktaydı. Şimdilerde ise sıfır ile üç yaş aralığındaki çocuklarda bile “yas reaksiyonu” bir tanı olarak koyulabilmektedir (Akt. Bildik, 2013; s.225).

2.3.1. 0-3 yaş dönemi

Bowlby (2005), bebeklerin annesinden ayrı kaldıklarında sergiledikleri tepkilerini üç aşamada gözlemlemiştir. Bu gözlemlenen tepkiler altı ay ile üç yaş arasında sergilenmiştir. İlk aşama karşı çıkma evresidir. Bu aşamada çocuk annesinden ayrıldığında acı çeker ve öfkesini bağırarak ağlayarak gösterebilir ve annesinin geri gelmesini ister. Diğer insanlar onu avutamaz. Çocuk öfkesini gösterirken anne geri gelirse çocuk önce öfkesini devam ettirir ve bir zaman sonra rahatlayabilir. İkinci aşama umutsuzluk dönemidir. Bu aşamada çocuk annenin geri geleceğine dair umudunu kaybetmiştir ve beklemekten vazgeçmiştir. Annesinin yokluğunda diğer bireylerle iletişime geçmeye başlamıştır. Bu aşamada annenin tekrar geri dönmesi halinde, onu tekrar kabul edebilmesi için belli bir süreye gereksinim duyar, önce öfkelenip daha sonra da haddinden fazla sokulgan olabilir, annesi nereye giderse onu takip etmek isteyebilir. Üçüncü aşama ise kopma evresidir. Çocuk annesini artık unutmuş görünür, ilgisini başka şeylere yönlendirir. Annesi tekrar geri gelirse artık annesini tanımaz. Bowlby, bu aşamaya gelen çocuğun savunmasız ve kırılgan bir durumda olabileceğini dile getirmektedir (Attepe, 2010; s.25).

0-3 yaş döneminde çocuklar önemli bir bireyden ayrı kalmaya ya da yakın çevrelerindeki değişimlere tepki göstermeleri olasıdır. Yürümeye yeni başlayan çocuklar bu durumun nereye gideceğini merak ederler ve "cee ee" gibi kaybolup, yeniden belirme oyunlarından keyif alırlar. Bir ölüm deneyiminin sonrasında etrafındaki değişikliklerden hissettikleri sıkıntıları ağlayarak, kaybettiği bireyi arayarak ve uyku ve yeme alışkanlıklarında değişiklikler sergileyerek gösterebilir (Goodmann, 2007).

İki, üç yaşından önce bebek onun için önemli bir insan öldüğünde bir şeylerin eksik olduğunu hisseder ama bu durum hissettiği açlıktan farklı değildir (Volkan ve Zınth, 2021).

2.3.2. 3- 5 yaş çocuklar

Christ (2000) ebeveynlerinden birinin kanserden öldüğü üç ile on yedi yaş arası yüz elli yedi çocuğun katıldığı nitel bir çalışmada yaşlarına göre çocukların yas tepkisini inceledi. Bu yaş grubundaki çocukların yas süreçlerinin en belirgin özelliği;

- 1) Geri döndürülemezlik ve sonlanma bileşenlerini anlama çabasında olması
- 2) Birincil bakıcıdan ayrıldıklarında yaşadıkları yoğun ayrılık anksiyetesinin oluşması
- 3) Anne ya da babalarının yoğun üzüntü ve keder tepkilerini gördüklerinde bunalmaları
- 4) Ölüm deneyiminden sonra olan ilk birkaç hafta ya da ay boyunca anne ya da babanın nerede olduğuyla ilgili tekrar eden soruları

Çocuklar fikirlerini ve hissettiklerini oyun ve çizimlerle, konuşmaktan daha açık bir şekilde ifade edebildiler.

Kranzler, Shaffer, Wasserman ve Davies (1990) yas sürecinde olan üç ile beş yaş aralığındaki çocukları deney grubuna aldılar. Kayıp yaşamayan aynı yaş aralığındaki çocukları da kontrol grubuna dahil ettiler. Deney grubunda olan çocuklarda, kontrol grubunda bulunan çocuklara göre daha yüksek düzeyde depresyon ve anksiyete buldular. Genellikle yaşları bu gruba göre daha büyük çocukların yaslarında tanımlanan suçluluk duygusunun aksine bu yaştaki çocuklar nedensel sorumluluk duygusu yaşamamışlardır. Bununla birlikte bu gruptaki çocukların ebeveynlerinde görülen yüksek düzeyde depresyon, çocuklarda daha fazla huzursuzluk oluşturma ile ilişkilendirildi.

Üç ile beş yaş aralığındaki çocuklarda ölüm olayı, bir uyuma durumu ya da ölmüş bireyin olduğu yerden farklı bir ortamda yaşamını sürdürüp bir zaman sonra tekrar geri geleceği şeklinde algılanabilir. Üç ile beş yaş arasındaki çocuklarda yasa verilen tepkiler arasında üzgün olma, kabus görme, uyku düzeninde bozulma, tuvalet öğreniminde bozukluk, fiziksel ağrılar, öfke gibi davranışlar sayılabilir (Özel ve Özkan,2020; s.360).

2.3.3. 6-8 yaş çocuklar

Chris (2000) çalışmasında bu yaş grubu için verileri incelediklerinde bu çocukların (16 kız, 16 erkek) yaşı daha küçük yaştaki çocuklardan farklıydı. Genellikle ebeveynlerinin ölümüyle ilgili bilgi verildiğinde hemen anladılar ve mutsuz ve üzgün göründüler. Yas süreci, ölen ebeveyni ile ilgili düşüncelerle bağlantılı ve genellikle kısa süren üzüntü, öfke ve kederi içeriyordu. Bunların yanında fiziksel semptomların yanı sıra korku, uyku sorunları ve ayrılık kaygısı vardı. Bu yaş aralığındaki çocuklar, anne ya da babalarının ölümünden hemen sonra onlarla birlikte olabilmek ya da onları ziyaret edebilmek için ölmek istediklerini açıkça ifade ettiler. Ama bu düşünceler genellikle geçiciydi ve intihar niyeti ya da planları eşlik etmiyordu. Bunların yanında, bu düşüncede ısrar ederlerse ya da esnek olmazlarsa, profesyonel bir değerlendirme önerildi. Yas sürecinde, ölen ebeveyni ile yaşadıkları neşeli anıları sık sık dile getirdiler. Çocuklar ölen ebeveyni ile konuştuklarını açıkça dile getirdiler ve çoğu için bu durum rahatlatıcı deneyimlerdi. Bu durum ölen ebeveynle bir bağlantıyı sürdürmenin uyarlanabilir bir yoluyla ama hayatta kalan ebeveynleri rahatsız ediyordu.

2.3.4. 9-11 yaş çocuklar

Chris (2000) in çalışmasında bu yaş grubu için veriler şu şekildedir;

Bu yaş aralığındaki çocukların (18 kız, 19 erkek) yas süreci, olayı kavramak ve kontrol duygusu kazanmak için ebeveynin hastalık süreci ve ölümü hakkında ayrıntılı, gerçek bilgilere ihtiyaç duymasıyla karakterize edildi. Bununla birlikte kendilerinin ve çevresindeki diğer insanların özellikle kederle ilgili olan güçlü duygularından kaçınma eğilimi gösterdiler. Üzüntülerinin ifade etmeye çalışırken zaman zaman öfke problemleri, okulda kavga, üzüntülü olma gibi problemlerle karşılaştılar.

2.3.5. 12-14 yaş çocuklar

Chris (2000) bu yaş grubunun (17 erkek, 21 kız) yas sürecini, öfkeli olma ve küçümseme davranışları dışında tüm duygusal ifadelerden kaçınma ve ebeveynin hastalığı hakkında bilgilenmekten kaçma isteği olarak ifade etmiştir. Ama bazı ergenler ölen ebeveynle ilgili rüyalarından ve ölen ebeveynin varlığının güçlü duygusundan kolayca bahsetmişlerdir. Birçok genç ergen, ölen ebeveyni ile konuştuğundan bahsetti, bazıları ebeveynin nerede olduğunu ve ne yaptığını merak ettiğini dile getirdi. On üç yaşındaki Carl, babasının cennette çok eğleniyor olduğuna inandığını, ancak babasının tekrar dönmesini istediğini söyledi. Bu durum, ebeveynle bağlarını uyumlu bir şekilde sürdürme ihtiyacını yansıtıyor gibiydi.

Pakistanlı çocuklar üzerine yakın zamanda yapılan bir araştırma, anne ya da babanın ölümünün bir sonucu olarak çocuklar tarafından ifade edilen sorunlarda cinsiyet farklılıklarını ortaya çıkıldığını bildirdi. Özellikle anneleri ölen kızlar, ev ve aile, kişilerarası ilişkiler, okulla ilgili sorunlar, finansal sorunlar ve endişe ile ilgili sorunları önemli ölçüde daha fazla yaşadıklarını ifade ettiler. Ayrıca erkeklere göre daha fazla kendileri ve gelecekleri hakkında endişe yaşadıklarını bildirdiler. Babası ölen erkek çocuklar, kızlara göre hem kendi cinsleri hem de karşı cinslerle akran ilişkilerinde daha fazla sorun yaşadıklarını bulmuşlardır (Kausar ve Munir,2004).

2.3.6. 14-17 yaş arası çocuklar

Chris (2000) bu yaş grubunun (13 kız, 19 erkek) yası, uzun sürmese de yetişkinlerinkine daha çok benziyordu. Okul, spor ve okul sonrası aktivitelerde normal işleyişlerine engel olan yoğun üzüntü, özlem, umutsuzluk, çaresizlik duygularını betimledirler. Bazen yas süreci başka faaliyetlere yönlendirme yapılarak kontrol altına alınamadı. Böyle yoğun bir üzüntünün bu etkisi bazen hayatta kalan ebeveyn, öğretmenler ya da çevrelerinde olan diğer yetişkinler tarafından hafife alındı. Bu yaş grubunda, yas sürecinde daha az belirgin olan başka davranışlar gösterdiler. Bunlar arasında geçici içki içme atakları, öfke nöbetleri, hayatta kalan ebeveynle tartışmalar, ev işlerinden kaçarak ve arkadaşlarla vakit geçirmek için evden daha fazla zaman talep ederek sınırları test etme gibi dışsallaştırma davranışları sayılabilir. Bu davranışlar, yas tutmanın, ailenin yeniden şekillenmesiyle ilgili kargaşaya ve belirsizliğe verilen tepkilerin yansıması gibi görünüyordu.

Gray (1987) yaşları on iki, on dokuz yaş aralığında olan annesini ya da babasını kaybetmiş çocukların yas tepkilerini etkileyen faktörleri inceledi. Bu araştırmadan elde edilen en önemli sonuçlardan biri, ölüm deneyimi sonrasında verilen yüksek düzeyde informal sosyal destek ile düşük depresyon puanları arasında anlamlı bir ilişkinin olmasıdır. Her iki ebeveynle kurulan geçmiş zayıf ilişkiler, ebeveynin birinin ölümü ile birleştirildiğinde elde edilen depresyon puanları, geçmişte kurulan iyi ilişkilerin olduğu durumlardan önemli ölçüde daha yüksekti. Ebeveynle daha önce zayıf ilişkileri olan yas tutan ergenlerin, diğer yaşlı gençlere oranla fiziksel sorunları bildirme düzeylerinin daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse ölüme sağlıklı bir şekilde uyum sağlamanın yüksek düzeyde sosyal destek, güçlü dini inançlar, hayatta kalan ebeveyn ile olumlu bir ilişki ve önceden var olan kişilik tarzından etkilendiğini bulmuşlardır. Anne veya

babalarının ölümü esnasında on beş yaşından küçük olan bireylerin, on beş ile on dokuz yaşındaki bireylere göre depresyona karşı daha yatkın oldukları bulundu.

Dr. Kathy Kortés-Miller'in "Ölüm Psikolojisi" isimli kitabında normal gelişim gösteren çocuklara ölümü açıklarken dikkat etmemiz gerekenlerle ilgili olarak "ölümü tanımlarken söylediğimiz sözcükler; diğer dünyaya gitti, tanrıyla beraber gibi metaforlardır. Belki de çocuklarımızı yaşamın bu kabullenmesi en zor gerçeklerinden birinden koruduğumuzu düşünerek bireysel ölüm korkumuzu bastırmaya çalışıyoruz. Hayatımız yer alan çocuklara ölümün ve ölmenin gerçekliğini açık ve dürüst bir şekilde açıklamak mecburiyetindeyiz" (s.79) ifadelerini kullanmıştır.

2.4. Zihin Engelli Bireylerde Ölüm Kavramı ve Alt Bileşenleri

Maureen Oswin, kırk yıldan fazla bir zaman önce *The Empty Hours* (Oswin' in hastanede kalan engelli çocukların hafta sonu boş zamanlarında yaşadıklarıyla ilgili yazdığı bir kitap) için çalışma yaparken, özel gereksinimli bireylerin ölen yakınlarının ardından yaslarını yaşadıklarında nasıl olduklarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu zamana kadar, değerli bir kişinin yaşamını kaybetmesinin özel gereksinimli bireylerde duygusal bir etkisinin olmadığı varsayılıyordu (Oswin 1991; akt.; Balackmann,2008). Bu varsayım toplumdaki normal gelişim gösteren bireylerin önemli bir kişinin ölümünden sonra özel gereksinimli bireylere karşı duyarsız bir tutum gösterilmesine ve onların yasının görmezden gelinmesine sebep oluyordu. Oswin'in araştırmaları, birçok araştırmacının bu alanla ilgilenmesine neden olmuştur bununla birlikte özel gereksinimli bireylerin ölüm ritüellerine dahil edilmesinin ve yas sırasında desteğe, yas terapisine erişimini sağlamanın ne kadar değerli olduğunun fark edilmesini sağlamıştır. Ayrıca araştırmacının klinik tecrübelerine ve araştırma sonuçlarına göre, yas deneyimi sırasında hala gereksinimleri görmezden gelinen ve çoğu zaman tanınmayan zihinsel yetersizliği olan birçok insanın olduğunu ifade etmektedir (Balackmann,2008). Oswin (1991), özel gereksinimli bireylerin genellikle yas tutma haklarından mahrum bırakılmasının nedenlerini şu şekilde sıralamıştır; toplumdaki konumları, diğer insanların zihin engelli bireylerden yas ile ilgili beklentilerinin olmaması, yasının göz ardı edilmesine neden olan yanlış tutumlar, zihinsel yetersizliğe sahip bireyin yas sürecinin zorluklarla dolu olduğunun düşünülmesi ve bu nedenle yas konusunun genellikle halının altına süpürülmesidir (Akt. Read, 1996). Oswin, zihinsel yetersizliğe sahip kişilerin ölümü anlamadıkları ve bu nedenle yas tutamayacakları görüşüne karşı

çıkılmaktadır. Ölüm deneyimini yaşarken toplum ritüellerine katılmanın hem bir hak hem de başlı başına bir destek olduğunu savunmaktadır.

Oswin'in araştırmalarına kadar duygusal gelişimleri, zihinsel gelişimlerinden ayrı düşünülmemiştir. Blackman (2008) 'in de belirttiği gibi belki de zihinsel engelli yetişkinlerin duyguları olduğunu kabul etmek çok zordur. Yaşadıkları acıyı görmeye çalışırsak belki de tamamen bunalmış ve çaresiz hissederiz. Bazı durumlarda zihinsel engelli yetişkinlerin bilinçsiz bir şekilde de olsa kendi iç acılarını bastırmaya ihtiyaç duydukları için Sinason'un (1992) belirttiği 'engelli gülümsemesinin' arkasına saklandıkları ve acılarını bu gülümsemeyle maskeledikleri görülmektedir. Belki de bu, zihinsel engelli insanların duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarının neden bu kadar uzun süredir göz ardı edildiğinin açıklanmasına yardımcı olabilir (Blackman, 2008). Ölümün toplum için rahatsız edici bir konu olduğu hakkında kapsamlı yazılar yazan Sinason (1992), engelli gülümsemesinin zihin engelli bireylerin acılarını toplumdan gizlemek için benimsedikleri bir mekanizma olduğunu teorileştirmiştir (Boyden, 2010). Sinason (1992) ayrıca içinde yaşadığı toplumda doğrudan ölüm hakkında konuşmakta iyi olunmadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu konular bir arada olduğunda düşünemez hale gelebilir ve duyarsız davranabiliriz (Blackman,2008). Worden (1991) ölüm hakkında konuşan ve yardım etmeye çalışan yardımcıları üzerindeki olası etkileri arasında şunları sıralamaktadır; bizi acı bir şekilde kendi kayıplarımızın farkına vardırabilir, potansiyel kayıplarımız konusunda bizi daha fazla endişeye düşürebilir, kendi ölümümüzün daha çok farkına varmamızı sağlayabilir. Bu yüzden ölüm hakkında konuşmak zordur. Ancak bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamaktadır. İngiltere'de doğrudan zihinsel engelli insanlarla çalışan çok daha fazla sayıda yaratıcı terapist, psikoterapist ve danışman çalışmaya başlamıştır. Mayıs 2000'de Birleşik Krallık Psikoterapistler Konseyi, Psikoterapi ve Engellilik Enstitüsü'nü kurmuştur. Bu, zihinsel engelli insanların duygusal yaşamlarını kabul etme yolculuğunda önemli bir dönüm noktasıdır (Blackman, 2003; s.254). Tarihsel olarak, sevdikleri için yas tutan özel gereksinimli bireylerin tedavisi ya ilaç tedavisi ya da davranış terapisi olmuştur, bu durum nedenlerin araştırılmasından çok gösterdiği semptomlara yöneliktir. Son zamanlarda, danışmanlık desteği, genel olarak bir kayıp veya özel olarak bir yas yaşayan özel gereksinimli bireyler için yararlı bir yardım stratejisi olarak tanımlanmıştır (Read, Frost, Messenger ve Oates, 1999; s. 99).

Zihin engelli bireylerin insanlarla bağıllık kurduklarına ve ölüm deneyiminde sonra yas yaşadıklarına dair kanıtlar ancak 1970'lerde ve 1980'lerde ortaya çıkmaya başlamıştır

(Emerson, 1977; McDaniel, 1989). Araştırmacılar, zihin engelli bireylerin bilişsel gelişimlerinin ve ölüm anlayışlarının sonuçlarını incelemeye başlamışlardır (Lipe-Goodson ve Goebel, 1983; McEvoy, 1989).

Ölümü anlama öncelikle bilişsel gelişim düzeyi ile de ilişkilendirilmiştir. Zihinsel engelli bireylerin gelişimsel olarak geride olmalarının, onların ölümü kavrayışlarını ne ölçüde etkilediği saptanmaya çalışılmıştır (Wadsworth ve Harper, 1991).

Bihm ve Elliott (1982) yaptıkları bir çalışmada zihin engelli bireylerden oluşan bir örnekleme (n:79; yaş ortalaması: 19,91) ölüm algıları ile Piaget'in gelişimsel aşamaları arasında bir ilişki olup olmadığını incelediler. Bu araştırmadan elde edilen verilere göre bilişsel düzeyin, zihinsel engelli kişilerin ölüm kavramı gelişimi ile ilişkili olduğunu buldular. Dikkat çeken bir bulgu ise diğer çalışmaların aksine ölüm anlayışı ile yaşı önemli ölçüde ilişkilide olmamasıydı. İncelenen yaş aralığındaki engelli bireyler için, bilişsel düzeyin, kronolojik yaştan çok daha iyi bir ölüm anlayışı yordayıcısı olduğu bulunmuştur.

Bihm ve Elliot'un çalışmasından elde edilen bulguların aksine Oxford (1985) ölüm kavramı gelişiminin Piaget'in gelişimsel dönüm noktalarına ulaşmasıyla ilgili olmadığını öne sürdü. Oxford (1985), Piagetci gelişim aşamaları ve ölüm kavramlarını (ölümün evrenselliği, ölümün kaçınılmazlığı ve ölümün nedenleri) belirlemek için hafif ve orta düzeyde zihin engelli olan kırk yetişkinle görüşmüştür. Araştırmacı, Piaget'in bilişsel gelişim düzeyi ile ölüm kavramı arasında bir ilişki bulamamış ancak görüşmeler sırasında bireylerin ölümle ilgili inançlarını, aile üyelerinin veya arkadaşlarının ölümüyle ilgili önceki deneyimlerine bağladıklarını bulmuştur. Oxford'un bu bulgularına rağmen normal gelişim gösteren çocuklarda Piaget teorisi, yaş ve ölüm kavramları arasındaki ilişkilere dair oldukça fazla araştırma bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu bulguların zihinsel engelli yetişkinlere yorumlanması veya genellenmesi, yeterince ayrıntılı olarak araştırılmamıştır ve daha fazla deneysel araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır (Wadsworth ve Harper, 1991).

Lipe-Goodson ve Goebel (1983) yaş, IQ, ve cinsiyetin ölüm kavramıyla arasındaki ilişkiyi araştırmak için yaşları on yedi, altmış beş arasında değişen altmış beş zihinsel engelli kişiyle görüşmüştür. Araştırmacılar, IQ ve cinsiyetin ölüm kavramı gelişiminin güçlü göstergeleri olmadığını bulmuşlardır; ancak yaş ile ölümü kavramsallaştırma yeteneği arasında güçlü ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Yaşlı bireyler, benzer Piagetci bilişsel işlem seviyelerine sahip olmalarına ve muhtemelen gerekli bilişsel bilgi düzeyine ulaşmamış

olmalarına rağmen, ölüm kavramlarını (örneğin, herkes ölür, ben öleceğim, ölüm geri döndürülemez) doğru bir şekilde tanımlamada daha genç olan katılımcılara göre daha yetenekli olduğu bildirilmiştir.

McEvoy (1989), bir yetişkin gündüz merkezine giden otuz sekiz danışanla ölüm kavramını değerlendirmek için yapılandırılmış görüşmeler yapmıştır. Katılımcılar, yirmi, elli yaşları arasındadır ve grubun üçte ikisi yirmi beş yaşın altındadır. Çoğunluk aileleriyle birlikte evde yaşamaktadır. Daha yüksek iletişim becerilerine, öz bakım becerilerine ve topluluk becerilerine sahip bireylerin ölümün geri döndürülemez olduğunu ve ölüm anında vücut fonksiyonlarının durduğunu daha iyi anladıklarını bildirmişlerdir. Bir gün kendilerinin öleceğini kabul edenlerin, kavramın diğer bileşenlerini daha iyi anladıklarını bulmuşlardır. Ölümün esas olarak hastalık kaynaklı olduğu belirtilmiştir ancak daha yaşlı danışanların sebep olarak doğal nedenleri gösterme olasılığının daha yüksek olduğu bildirilmiştir. McEvoy, yaşam döngüsünün doğal bir parçası olarak insanların yaşlandığının ve buna bağlı olarak öldüğünün katılımcılar tarafından anlaşılmadığını belirtmiştir. Bu durumu, özel gereksinimli bazı kişilerin çocuk muamelesi görmeye devam ettiğini ve yaşlarına uygun şekilde davranmaya, konuşmaya veya giyinmeye teşvik edilmediğinin yansıması olarak açıklamaktadır (Cathcart, 1995).

McEvoy, Reid, Guerin (2002) yaptığı çalışmaya zihinsel yetersizliğe sahip olan yaşları yirmi ile altmış iki arasında olan kırk bir yetişkin katılmıştır. Bir erkek çocuk ve dedesi arasındaki ilişkiyi, dedenin ölümünü ve hikayedeki olaylara çeşitli karakterlerin tepkilerini anlatan resimlerden oluşan kısa bir hikaye kullanılarak ölüm kavramının üç bileşeni (geri döndürülemezlik, evrensellik ve sonlanma) incelenmiştir. Dokuz katılımcının ölümün üç bileşenini tam olarak anladığı, yirmi altı katılımcının kısmen gelişmiş bir ölüm kavramına sahip olduğu ve altı katılımcının ölüm kavramının hiç gelişmediği bulunmuştur. Katılımcıların on dördü bedensel işlevlerin ölümünden sonra durduğunu ifade etmiştir. Kısmen gelişmiş bir anlayışa sahip olan katılımcılardan onu dedesinin nefes alabildiğini, on beşi işitebildiğini ve on yedisi öldükten sonra hala görebildiğini bildirmiştir. On dört katılımcı, canlı nesnelerin (örneğin anne, köpek) öldüğü ve cansız nesnelerin (örneğin top, masa) ölmediği konusunda yanlış cevap verdiği bildirilmiştir. Katılımcılara ölümün nedenleri sorulduğunda dokuz katılımcı kalp krizi, sekiz katılımcı kanser veya hastalıktan ölebileceklerini ifade ettikleri belirtilmiştir. Diğer ölüm nedenleri arasında çeşitli fikirler

(%13) yer almıştır. Bu fikirler arasında “daha fazla bebeğe yer açmak için, çünkü çok çalışmıştı, uyuşturucu alıyordu ve beyinde bir sorun vardı” yer almaktadır.

Dusart (2008) Fransa’nın Burgundy bölgesinde özel gereksinimli bireylere hizmet veren kurumlara, bu bireylerin yaşadıkları ölüm deneyimlerini belirlemek için bir anket göndermiştir. İki yüz yetmiş üç kurum personeli tarafından bu anketler doldurulmuştur. Elde edilen verilere bakıldığında iki yüz yirmi yedi birey bir akraba veya yakın arkadaşının kaybını yaşamıştır (vakaların %54’ünde bu bir baba veya annenin ölümüydü), dört birey yaşadığı kurumda çalışan personelin ölümüne tanıklık etmiştir, on iki birey bir evcil hayvanın ölümünü deneyimlemiştir. Bu örneklemden seçilen otuz bir vakanın kapsamlı bir incelemesi yapılmıştır ve otuz bir vakanın her biri için ailesinin bir veya daha fazla üyesi ve birkaç profesyonel bakıcı ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen sonuçlara göre zihin engelli insanlar için ölüm kavramı bilgisinin, beklendiğinden daha fazla görünüyor olduğu bildirilmiştir. Yakın bir akrabanın ölüm haberi, bireylerin %73’ü tarafından bilişsel olarak açıkça anlaşılmış, %5’i anladığına dair herhangi bir işaret vermemiştir ve vakaların %22’sinde ölüm kavrayışının belirsiz olduğu görülmektedir. Sonuçlar, engel düzeyi ile güçlü bir şekilde ilişkilidir. Ölüm haberini anlama cinsiyete göre değişmez ancak yaşla birlikte açıkça arttığı görülmektedir. Araştırmacıların gözlemlerine göre canlı/cansız ve ölüm/uyku arasındaki ayrımlarını yapabildiklerini ve ölümlerin mezarlarında nefes almadıklarını, üşümediklerini ve karanlıkta kalmalarından korkmadıklarını, yemediklerini anladıklarını bildirmişlerdir. Ancak, katılımcılardan bazılarının ölen kişiyle sanki hala iletişim kurabilecek durumdaymış gibi doğrudan konuştuğu durumlarla karşılaştıklarını bildirmişlerdir. Zihin engelli genç bir yetişkin babasının mezarına vurarak "baba, benim" dediği bildirilmiştir. Down sendromlu yetişkin yakın bir zamanda kazandığı madalyayı "onlara göstermek için" ailesinin mezarına getirdi. Ama araştırmacılara göre bu tür davranışlar mutlaka ölümün yanlış anlaşıldığını kanıtlamaz. Zihin engelli birey ölen kişiyle konuşarak kaybedilen ilişkiyi bir an için geri alabilir ve böylece naif bir şekilde ölen kişinin hala hayatta olması arzusunu ifade edebilir. Bu, ölüm gerçeğinin anlaşılmamış olmasından ziyade, ölen kişiyle içselleştirilmiş ilişkiyi işaret eder. "Cennette ya da yukarıya çıktı" gibi mecazi ifadeleri çoğu zihin engelli birey mecaz olduğunu anlasa da az bir kısmı gerçek anlamıyla anladığı raporlanmıştır. Ama bu durum ölüm kavramını anlamalarında olumsuz etkilemediği görülmektedir. Çoğunluk için ölümün geri döndürülemezliği anlaşılmış olsa bile, evrenselliğinin kavrandığı bireyler daha az

sayıdadır. Zihin engelli bazı bireyler, herkes ölürse kendilerine kimin bakacağını konusunu görevlilere sorduğu bildirilmiştir.

McEcoy, McHale ve Tierney (2012) zihinsel engelli yetişkinlerde ölüm kavramının anlaşılmasını, ölümle ilgili inanç sistemlerini ve yas algılarını incelediler. Katılımcılar ortalama yaşı otuz beş olan hafif ve orta düzeyde otuz dört bireydi. Elde edilen bulgulara göre daha yüksek bilişsel yeteneğe sahip katılımcıların geri döndürülemezlik, evrensellik ve kaçınılmazlık bileşenlerinde daha yüksek puanlar aldıkları bildirilmiştir. Yaş, cinsiyet veya yas deneyiminin toplam ölüm kavramı puanı veya beş ölüm alt bileşeninden herhangi biri üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını bulmuşlardır. Nedensellik, geri döndürülemezlik ve evrensellik alt bileşenlerinin, katılımcılar için kaçınılmazlık alt bileşeninden daha kolay anlaşıldığını buldular. Ölümün nedenleri arasında en çok verilen cevaplar sırasıyla kazalar, hastalık ve yaşı. Bildirilen toplam kırk iki yas içinde en sık ebeveyn kaybı (%18; %43) olurken, bunu büyükanne ve büyükbabalar (%10; %24) izledi, rapor edilen geri kalan yaslar kardeşler, teyzeler ve amcalar gibi yakın aile üyelerini içeriyordu (9; %21) ve bunların yanında arkadaşlarda (5; %12) yer alıyordu. Yas bildiren otuz katılımcıdan sadece biri cenazeye kendi seçimiyle katılmadığını bildirdi. Yasin duygusal etkisini tartışırken, ölüm haberini takiben şok, üzüntü ve inanmamanın sıklıkla yaşandığı tespit edilmiştir.

Rodríguez Herrero, Izuzquiza Gasset, Herrán Gascón (2015) karma bir desen kullanarak yaptıkları çalışmada zihin engelli gençlerin ölüm kavramını incelemişlerdir. Katılımcılar 18-35 yaş arası Madrid’de yaşayan zihin engelli bireylerden oluşmaktadır. Sonuçlar, biyolojik ölüm kavramı ve ölümle ilgili kavramlar olarak iki başlıkta incelenmiştir. Biyolojik ölüm kavramının tanımı nicel yaklaşımın bir parçası olarak bir anket yoluyla elde edilmiştir; ölüm kavramlarının anlaşılması ise nitel görüşmelerle elde edilmiştir. ‘Biri öldüğünde tekrar yaşayabilir ve biri öldüğünde artık onu görmüyoruz’ maddelerini %81,3’ü doğru cevaplamıştır. Buna karşılık, katılımcıların çoğunun yanlış yanıtladığı cümle ‘annemle babam sonsuza kadar yaşayacak’ şeklindedir ve örneklemin %54,7’si bu maddeyi yanlış yanıtlamıştır. Katılımcıların, sonlanma bileşeni %30, Geri dönülmezlik bileşeni %54, Kaçınılmazlık %50 ve evrensellik %36 oranında doğru yanıt verdiği bulunmuştur. İstatistiksel analiz, biyolojik ölüm kavramının edinilmesinin, IQ ile önemli bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Nitel sonuçlara göre ‘ölüme yönelik tutumlar’ kategorisinde ise ölüm temasına ilişkin çok çeşitli tutum ölçütleri bulunmuştur. Ölüm hakkında konuşmanın ve düşünmenin iyi olmadığını ve acı verdiğini söyleyen katılımcılar bulunurken ölümden

bahsetmenin olması gereken bir şey olduğunu ifade eden katılımcılarında olduğu bildirilmektedir. Ölümle ilgili kültürel ritüeller temasında, katılımcıların bir kısmı bu ritüellere katıldığını ve korkup, üzüldüğünü dile getirirken bir kısmı da bilgisi olmadığını söylemiştir. Hassasiyet ve esnek kaynaklar temasında pek çok katılımcı, önemli bir kişinin kaybının yasını tutma sürecinde ailenin ve arkadaşların önemini vurgulamaktadır. Katılımcılar bu desteğin onlara güven, endişe ve yaşamdan zevk alma duygularını oluşturduğunu ifade etmektedirler.

Chow, McEvoy, Chen, Borschel, Yuen ve Lo (2017) ölümle ilgili basit hikayeler kullanarak yüz on katılımcıyla (yaş ortalaması 39) görüşmeler yapmıştır. On dört katılımcı ölümün tüm alt bileşenlerini biliyordu. Katılımcıların yarısından fazlası geri dönüşmezlik ve sonlanma alt bileşenlerini biliyordu. Üçte biri evrensellik ve nedensellik hakkında tam bir bilgiye sahipti. Kaçınılmazlık alt bileşeni en düşük puanı aldı. Katılımcıların beşte biri sırasıyla evrensellik ve nedensellik boyutları için kısmi bir bilgiye sahipti. Cinsiyet, yaş ve öz bakım becerisinin beş alt bileşen ile ilişkili olmadığı bulunmuştur. Önceki yas deneyimi ve bilişsel düzeyin ölüm kavramı ve alt bileşenleri ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Daha yüksek bilişsel düzeye sahip katılımcılar, geri dönüşmezlik, sonlanma ve nedensellik alt bileşenleri için anlamlı derecede daha yüksek puanlar elde ettiler.

Rodriguez, Fernandez, Gomez-Sanchez ve Gonzalez (2018) yaşları yirmi bir ile yetmiş yedi yaş arasında olan üç yüz seksen zihin engelli bireyin ölüm kavramı, yas süreci ve ilgili değişkenleri incelediler. Katılımcıların %85'inin ölüm kavramını ve nedenlerini anladığını bulmuşlardır. %81'i geri döndürülemezliği, %77'sinin sonlamayı ve %76'sının evrenselliği anladığını buldular. Ölümü anlama ve yasla başa çıkmada cinsiyetle anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ölümü anlama ve yasla başa çıkmanın zihinsel engel düzeyiyle anlamlı ilişkisi olduğu bulunmuştur. Ölümü en iyi anlayanlar sırasıyla hafif düzey, sonrasında orta düzey ve en son ağır düzey olarak bildirilmiştir. Aile evinde yaşayan zihinsel yetersizliği olan bireylerle, ailesinin yanında yaşamayan bireyler arasında ölüm kavramını anlama ve kayıpla baş etme boyutlarında da istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Aile evinde yaşayan zihin engelli bireylerin ölümü anlama ve yasla başa çıkma puanları diğerlerine göre daha yüksek olarak bulunmuştur. Katılımcılar arasında farklılık gösteren değişkenlerden bir diğeri de ölümden itibaren geçen süre olmuştur. Ölüm kavramının anlaşılmasının zaman geçtikçe (yani ölümden bir yıl sonra) arttığı bildirilmiştir.

Ölüm soyut bir kavram olduğundan, zihinsel yetersizliği olan kişilerin bu kavramı anlaması için desteğe ihtiyaçları vardır. Bu desteği sağlamanın bir yolu, uygun iletişim yöntemleri, bilgileri tekrarlamak ve netleştirmek, anlama düzeylerini kontrol etmek ve kişiyi soru sormaya ve duygularını ifade etmeye teşvik etmektir. Bir başka etkili yöntem, kişiye katılım yoluyla öğrenmesi için tekrarlanan somut fırsatlar vermektir. Katılımı sağlamanın yolları sevilen birinin ölümü ve ölümüyle ilgili ritüellere ve anmalara katılarak ya da ölümle ilgili televizyon haberlerini izlemek gibi günlük aktivitelere katılarak olabilir (McMaugh, Wiese ve Stancliffe, 2017).

Tuffrey-Wijne vd. (2020) zihin engelli bireylere bakım veren personelin zihin engelli bireyin kendisinin ölümcül hastalık yaşadığı ya da yasla karşı karşıya kaldığı durumlarda ölüm hakkında ne ölçüde iletişim kurduğunu araştırmıştır. Altı yüz doksan personele bir anket uygulanmıştır. Sonuçlar incelendiğinde öncelikle personele zihin engelli bireylerin ölümcül hastalıklarının doğası sorulmuş ve bu grup için en sık bildirilen yanıt “diğer” ve ardından “kanser” (sırasıyla %52, %34) olmuştur. Personelin dörtte biri (%25) zihinsel engelli bireyin ölüm kavramını tam olarak anladığını, benzer bir şekilde %22.4 ise zihinsel engelli bireyin ölümü hiç anlamadığını bildirmiştir. Zihinsel engelli kişinin iletişim kurma ve anlama puanı ile hastalıklarının kendilerine söylenip söylenmemesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır yani daha az iletişim kurana, hastalıklarıyla ilgili daha iyi bir anlayışa sahip olanlar kadar bilgilendirme yapılmıştır. İletişim ve anlama puanının, kendilerinin iyiye gitmeyeceklerinin söylenip söylenmemeleri ile önemli ölçüde ilişkili olduğu bulunmuştur. Zihinsel engelli kişinin ölümü anlama puanının, hastalıklarının kendilerine söylenip söylenmemesiyle önemli ölçüde ilişkili olduğu bulunmuştur. Daha ileri analizler, kanserden ölenlerin, diğer hastalıklardan ölenlere kıyasla, öleceklerinin veya iyileşemeyeceklerinin söylenmesinin daha muhtemel olduğunu göstermektedir. Ek olarak, altı aydan daha uzun süreli bir hastalığı olanlara öleceği veya iyileşemeyeceği söylenme olasılığı daha yüksekti. İyileşemeyecekleri ya da ölmeyecekleri söylenen zihinsel engelli kişilerin, kendilerine söylenmeyenlere göre ölmekte olduklarının farkında olduklarını bildirme olasılıkları daha yüksekti. Bunların yanında zihinsel engelli bireyin on iki aylık zaman içerisinde bir akrabasının ya da sevdiği birinin ölümünün beklendiğini bildirilen yüz elli bir personelden kırk dokuzu zihin engelli bireyle bu konu hakkında konuşmadığını bildirmiştir. Konuşmama gerekçeleri olarak en çok gösterilen durum net bilgi verememe korkusuydu. Bunun yanında zihin engelli bireyin ölümü anlamayacağını düşünmeleri de gerekçe olarak gösterilmiştir.

2.5. Zihin Engelli Bireylerde Keder ve Yas

Parkes (1993) yası, bireyleri duygusal, fiziksel, davranışsal ya da psikolojik olarak etkileyebilen bir değişim ve yeniden uyum duygusu olarak tanımlamıştır. Ölüme karşı kabul edilen belli başlı temel tepkiler olsa da yas, içinde bulunduğu kültürden kültüre farklılık gösterebilir ve yas, toplumun bakış açısından etkilenir. Bu durum, zihinsel engelli kişilerin içinde yaşadığı kültür düşünüldüğünde önemlidir (Read ve Elliot, 2007).

Normal gelişim gösteren bireyler gibi, zihinsel yetersizliğe sahip bireyler de öfke, depresyon, özlem ve ağlama kayba verilen yaygın tepkiler arasındadır. Yaygın tepkileri duygular, fiziksel belirtiler, bilişsel tepkiler ve davranışlar olarak gruplayabiliriz:

Duygular: Üzüntü, öfke, kaygı, yalnızlık, yorgunluk, şok.

Fiziksel belirtiler: Midede boşluk hissi, göğüste ya da boğazda sıkışma, gürültüye karşı aşırı duyarlılık, mod düşüklüğü, ağız kuruluğu.

Bilişsel Tepkiler: İnanmama, kafa karışıklığı ve halüsinasyonlar.

Davranışlar: Uyku bozukluğu, iştahta değişim, dalgın olma, sosyal geri çekilme, ölen bireyi hatırlatan şeylerden kaçınma, ağlama, arama ihtiyacı, seslenme. Bazen hatırlatıcılardan kaçınma söz konusu olabilirken bazen de merhumun eşyalarını saklama söz konusu olabilir (James, 1995).

Zihinsel engelli çocukların, normal gelişim gösteren yaşlıtlarına benzer yas tepkileri göstermeleri muhtemel olsa da, gösterdikleri bu tepkiler onlara bakan bireyler tarafından bu şekilde tanımlanmayabilir. Ne yazık ki bu göz ardı edilme durumu, bu bireylerin gereksinimlerini gözlemlemek ve bu ihtiyaçlarla ilgilenmek üzere eğitim almış ruh sağlığı uzmanları tarafından da ifade edilebilmektedir. Örneğin, somatik ağrılar, ilişki zorlukları, sosyal geri çekilme, artan dürtüsellik, yoğunlaşan hayal kırıklığı ve kendine zarar verici hareketler, sorunlu olarak görülmelerine rağmen, yasin ifadeleri olarak kabul edilmeyebilir. Zihin engelli olan bireyler olumsuz davranışlarda artışa neden olan başa çıkma stratejilerini kullanıyor olabilirler. Örneğin, dönme, sallanma, kafa vurma, el çırpma hareketleri artabilir ya da kendine zarar verme noktasına kadar ilerleyebilir. Bunların yanında kendilerini sözel olarak ifade etmekte zorlananlar üzüntülerini somatik semptomlar (örn. mide ağrısı) ya da saldırganlık yoluyla ifade edebilirler. Diğer insanlar için rahatsızlık verici olsa da bu problem

davranışların sıklığının ya da şiddetinin giderek artmasının, bir şeylerin değiştiğinin ve çocuğun bu değişimle başa çıkmaya çabaladığının bir göstergesi olduğunu unutmamak önemlidir. Bunun yanında, altta yatan yasın belirlenerek müdahale edilmemesi, zihin engelli bireyler için ek bilişsel ve duygusal bozulmalara neden olabilir bu durum yas sürecini uzatabilir ya da başka bir şekilde karmaşıklştırabilir (Sormanti ve Ballan, 2011).

Van Dyke (2003) terapi sırasında yaptığı gözlemlere dayanarak; “anne ya da babasından birini kaybeden engelli bireylere danışmanlık yaparken gözlemlediklerime göre, en derin duygusal yaraları bırakan, ölümün kesinliği değil, kötü planlamanın ya da hiçbir planlamanın olmamasının sonraki etkileridir” demiştir.

Zihinsel engelli bireylerin ölüm algısı hakkında varsayımında bulunmak, onların farklı düzeylerde olan gelişimsel, zihinsel, duysal, fiziksel ve deneyimsel yetenekleri nedeniyle karmaşıktır. Alanyazında buna yönelik araştırmalar yapılsa da ölümü kavramsallaştırma gelişimini, kederi hissetme veya gösterme yeteneği ile ölçmek ve bir tutmak muhtemelen yanlıştır. Keder, sadece ölümle değil, yaşanan kayıpla da ilişkilidir ve keder yasın yalnızca bir bileşenidir. Zihinsel engelli bireyler, muhtemelen normal gelişim gösteren akranlarının yaşadığı aynı tür duygusal tepkileri yaşarlar: gözyaşı, üzüntü, öfke, korku ve panik duyguları, uyku bozukluğu, olanlara inanmama vb. ancak, duygu ve davranışları farklı ve değişen derecelerde gösterebilirler (Wadsworth ve Harper, 1991).

Zihinsel engelli kişilere ölüm ve ölümle ilgili bilgi vermek, onların yas haklarını kullanmalarına yardımcı olmanın önemli koşullarından biridir. Ölümle ilgili tam bir bilgi için, zihinsel engelli kişilerin, ölümün hem biyolojik hem de sosyal bileşenlerini anlamaları gerekir. Biyolojik bileşenler arasında nedensellik, kaçınılmazlık, evrensellik ve ölümün geri döndürülemezliği kavramlarının yanı sıra vücudun ölüm noktasında işlevini yitirdiği gerçeği yer alır. Sosyal bileşenler, maneviyat, yasın duygusal yönleri, cenaze törenleri gibi ritüeller ve ölen kişiyi hatırlama yollarını içerir (McMaugh, Wiese ve Stancliffe, 2017). Özel gereksinimli birçok birey için bir aile üyesi ölümü beraberinde gözden kaçan bazı kayıpları getirir. Bu bireyler genellikle diğer aile üyeleriyle birlikte yaslarını yaşayamazlar. Bu davranış daha çok bireyi koruma amaçlı yapılır ancak böyle davranıldığında çok daha büyük sorunlar olabilir. Örneğin, bir ailenin yaşlı üyeleri bir aradayken, genellikle ölen kişiyle yaşanan anılar paylaşılır ve aile üyeleri yaşanan acıyı paylaşır. Yas tutmanın bu ortak yolu, yasın ilk günlerinde herkes için yararlıdır. Biri öldüğünde aile ritüellerine katılım gibi

küçük ama önemli kayıplar fark edilmeyebilir (Blackman,2008). Bu nedenle zihin engelli bireyler “unutulmuş insanlar” olma riski altındadır (Oswin 1991; akt. Boyden,2010). Böyle hassas bir zamanda duygusal destek olmadan, yakınına kaybetmiş zihin engelli bireyler, hissettikleri acıyı ve sıkıntıyı yansıtan davranış değişiklikleri gösterebilir ve bu durum sadece zihin engelli birey için değil, diğer aile üyeleri için de zorluklara ve gerilimlere neden olabilir (Boyden,2010).

Strachan (1981), büyük bir kurumda dokuzu ağır düzeyde onu orta düzeyde zihin engelli olan 19 bireyin yasla ilgili tepkileri araştırdı. Hepsi, bir yıl önce yakın bir akrabasının ölümünün yasını tutmuştu. Hastanın ölümüne verdiği tepkileri değerlendirmek için hemşirelerle görüşülmüştür. Hemşireler ilk yirmi dört saat içinde çok az duygusal tepki verdiklerini bildirdiler. Gözlemlenen bireylerin yedisi sakin olduğunu, sadece bir kişi uzun süre ağlamaklı bir halde olduğunu, yaklaşık yarısının 'annem öldü' gibi açıklamalar yaptığını bildirdiler. On dokuz kişiden beşi, ölen kişiye atıfta bulunarak ve hatıralarını saklayarak kaybın kalıcı doğasını anlıyor gibi görünmektedir. Bir kişi sinirli olma, gürültülü yapma ve daha önce böyle olmamasına rağmen idrarını kaçırma gibi problemler göstermiştir. Diğer bir kişide daha önce yaşadığı ama şimdi kontrol altında olan sinir hastalığı nüks ettiği ifade edilmiştir. Strachan, engelli bireylerin yaşadığı sıkıntının fark edilmediğini ifade etmektedir. Personel tarafından etkilenmemiş olarak tanımlanan bir adam, ziyaretçilerine ebeveynleri olmadan geleceği hakkında endişelerini dile getirdi. Elde edilen diğer bir bulgu da akrabalarının ölümüne yakın zihin engelli bireylerle temaslarının olmaması ve ölümünden sonra da cenazelerine katılmamış olmalarıydı. Akrabasının cenazesine sadece üç zihin engelli bireyin katıldığı belirtilmiştir.

Kitching (1987) bir vaka çalışması yayınlamıştır. JB kırk yaşlarında hafif veya orta derecede zihin engelli tanısıyla yatılı bir hastaneye başvurdu ve yerleşti. Hastaneye yerleştiği ilk sıralarda personel tarafından temiz, sakin ve kendine bakabilen biri olarak tanımlandığı belirtilmiştir. JB 10 yaşlarında babasını kaybetti ve hastaneye yerleştikten bir süre sonra annesine kanser teşhisi konulduğu bildirilmiştir. JB hastalığın başlarında annesini iki kere ziyaret edebildi. Bulunduğu yer hastaneye uzaktı ve diğer kız kardeşleri onu evlerine alamadı. Personel sıkıntısı ve JB'nin durumu anlamadığı düşünülerek ziyaretlere son verildi. JB'nin annesi öldüğünde üzülmemesi ve durumun farkında olmadığı düşünülerek cenazeye katılmamasına karar verildi. Ölüm haberini cenazeden sonra hastane personelinin öğrendiğinde hiç tepki vermediği belirtildi. Annenin ölümünden on ay sonra endişe

belirtileri başladı ve öfke patlamaları yaşayarak hastane personeline saldırmaya başladı. Sürekli fiziksel ağrılardan şikâyet ediyordu ama fiziksel bir nedenin bulunamadığı bildirildi. JB psikiyatr servisine yönlendirildi. İlaç tedavisi ve yas terapisi başladı. Yavaş yavaş, psikologla, koğuştaki personelle ve kız kardeşleriyle deneyimlerini konuşmaya başladı. JB'nin kız kardeşleri tarafından evden getirilen değerli eşyaların kullanılması, annesiyle konuşabilmesine yardımcı oldu. Drama yoluyla kayıpla ilgili bazı duygularını üzerinde çalışmasına yardımcı oldular. Son olarak JB, annesinin öldüğü hastaneye kaldırıldı ve sembolik bir veda için mezara götürüldü. Kız kardeşleri ona eşlik etti. Terapiden sonra JB'nin saldırgan davranışlarının sona erdiği raporlanmıştır.

Kloepfel ve Hollins (1989) yılında dört vaka örneği sunmuştur. Burada bu vaka örneklerinden iki tanesine yer verilmektedir. İlk vaka örneği olan James otuz beş yaşında ve down sendromlu bir bireydir. Bir bakımevine gitmektedir ve haftada bir ya da iki gün evde kalmaktadır ama tatillerde ailesiyle olmayı tercih etmektedir. Geçen yaz tatilinden hemen sonra yüksek ateş, boğaz ağrısı ve karın ağrısı şikayetiyle hastaneye kaldırılmıştır. Yemeyi içmeyi bırakmış ve günlerce konuşmamıştır. Tekrar konuşmaya başladığında fısıltı halinde konuştuğu görülmüştür. Bir süre sonra durum daha kötüye gidince psikiyatrik görüş alınmıştır. Hastanın öyküsü incelendiğinde teyzenin birkaç ay önce mide kanserinden öldüğünü ortaya çıkmıştır. James'in semptomlarının teyzesininkine benzer olduğu görülmüştür. Bir diğer önemli bilgi de teyzenin her zaman aileyle tatile gelmesidir. James'in yaşlanma süreci veya normal yaşam döngüsü hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. James'in teyzesinin ölümünden sonra anne ve babasının da ölümlü olduğunu anlamaya başladığını ve onlardan önce ölmeye karar verdiğini düşünmüşlerdir. James yoğun bir davranışsal tedavi programına alınmıştır. Zihinsel ve fiziksel sağlığının iki yıllık bir süre içinde düzeldiği bildirilmiştir. Bu vaka örneği, zihin engelli bireyin bakımını üstlenen kişilerin, zihin engelli bireyin kederini gösterdiğinde onu ne kadar anlayabildiklerini tartışmaktadır. Zihinsel engelli bireyler duygularını söze dökemeyebilir ve bakım verenler için duygular ve yaşam olayları arasında nedensel ilişkiler kuramayabilir. İkinci vaka örneği olan Mary, on üç yaşında, orta derecede zihinsel engelli bir bireydir. Mary terapistle eskiden olduğundan daha endişeli, korkmuş hissettiği ve bazen histerik bir şekilde ağladığı için başvurmuştur. Aile öyküsü, Mary'nin beş yıl önce lösemiden ölen bir ikiz kız kardeşi olduğunu ortaya koymuştur. Mary, kız kardeşinin birkaç kontrolsüz kanama olayı nedeniyle hastaneye kaldırılışına tanık olmuştur. Terapist, Mary'ye kız kardeşinin çok fazla

kanamadan öldüğünün söylendiğini ve şimdi menstrüasyonun başlamasından kaynaklanan kendi sağlığı konusunda da çok endişeli olduğunu tespit etmiştir. Mary'nin durumu, olayları gözden geçirmenin ve zihinsel engelli kişinin algıları düzeltilmesine yardımcı olmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.

Harper ve Wadsworth (1993) orta ve ağır düzeyde zihinsel engelli olan yetişkinlerin yaşadığı kayıp türleri, bu tür kayıpların sıklığı ve kayba verilen tepkileri incelediler. Kayba karşı davranışsal tepkileri değerlendirmek için son üç yıl içinde yas yaşamış kırk üç zihinsel engelli yetişkinle yapılandırılmış yüz yüze görüşmeler yaptılar ve zihin engelli bireylere destek olan sosyal hizmet uzmanları, danışmanlar ve kurumsal din adamlarına (toplam yüz kişi) anket uygulandı. Yedi kişi son altı ay içinde, on kişi bir önceki yıl içinde, altı kişi son iki yıl içinde ve on beş kişi görüşmeden iki, üç yıl önce kayıp yaşadığını bildirdi. Bu yetişkin örnekleminde beklendiği gibi, ebeveynler en yaygın ölen akrabalardı. Zihinsel engelli yirmi beş kişi, en az bir ölümün yaşamlarında çok yıkıcı olduğunu bildirdi. Kaybı görüşmeden en az bir yıl önce meydana gelen on sekiz kişi, yaşamlarında devam eden sorunlar olduğunu bildirdi. Bu sorunlar; üzüntü, endişe, konut değişikliği, maddi sıkıntılar, mezarı ziyaret edememe, günlük faaliyetlerinde azalma olarak bildirilmiştir. Zihinsel engelli yetişkinler, ölümün geri döndürülemezliği, sonlanma ve evrensellik alt bileşenlerine ilişkin soruları genel olarak doğru cevapladılar. Yirmi dokuz katılımcı sekiz sorunun altı veya daha fazlasına doğru yanıt verdi. “Size bakan kişi sizinle ölüm hakkında konuştu mu” sorusuna yirmi altı katılımcı hayır yanıtını verirken on biri evet dedi. “Hiç hasta olduğunuz için öleceğinizi düşündünüz mü?” sorusuna çoğunluk hayır dedi. Yüz destek personeli ve profesyonellerden doksan dokuzu, zihinsel engelli yaşlı bir bireyle doğrudan temas deneyimine sahip olduğunu bildirdi. Anketten elde edilen sonuçlara göre en çok karşılaştıkları tepkiler: ağlamak (%62), üzüntü, sinir, huysuzluk, uyku güçlükleri, tükenmişlik, iştah kaybı, başkalarına düşmanlık, vücut ağrıları, endişeli ve daha gergin olma, kafa karışıklığıdır. Ankete katılanlardan yasın (kendilerine göre) işlevsiz hale geldiği, son bulmaya başladığı durumları belirtmeleri istendi. Otuz altı kişi, yasın kişiye, kaybın koşullarına ve kendilerine sunulan destek hizmetlerine bağlı olan bireyselleştirilmiş bir süreç olduğunu belirtti. Birçok katılımcıya göre yas tepkisinin yoğunluğu, yasın uzunluğundan daha önemli bir konu olarak vurgulanmıştır. Ankete katılanlar, kişisel danışmanlık becerilerini ve koşu gibi eğlence etkinliklerini yas zamanlarında yardımcı olacak kaynaklar olarak listelediler.

MacHale (2002) İrlanda’ da yaşayan son iki yıl içinde yas yaşamış yirmi zihin engelli birey ve yirmi yas yaşamamış bireyi karşılaştırarak yas sürecinin onlar üzerindeki etkisini inceledi. Yaslı grup, hem 'nevrotik bozukluk' hem de 'bedensel/yapısal durum' alt ölçek ölçümlerinde yakınıni kaybetmeyen gruptan anlamlı olarak daha yüksek puan aldıkları bulunmuştur. Yakınıni kaybeden grup “sinirlilik, hiperaktivite ve uyuşukluk” alt ölçeklerinden anlamlı düzeyde yüksek puan aldılar. Yasın etkisini araştırmak için yas anketine verilen cevaplar analiz edildi. Katılımcıların yüzde doksanı birinci derece yakını ölene kadar onun yanında yaşıyordu. Yüzde kırkı ölüm nedeniyle aile evinden ayrılmak zorunda kaldı. Katılımcıların yarısı olaydan önce ölümü tartışma fırsatı bulurken, %40'ı ölümün ani olması nedeniyle bu fırsata sahip değildi. Cenaze törenine tüm yaslı katılımcılar katıldı. Katılımcıların yüzde yetmişinin ölen kişinin hatırasına sahip olduğu ve %65'inin düzenli olarak mezarı ziyaret ettiği bilinmektedir. Yakınıni kaybeden katılımcıların %45'ine yas danışmanlığı verildiği bildirilmiştir.

McEvoy ve Smith (2005) yas yaşamış zihin engelli bireylerin bakımını üstlenen kişilere zihin engelli bireylerin yas süreci ve ölüm kavramı ile ilgili bir anket uyguladılar. Elde edilen sonuçlara göre bildirilen toplam elli ölümden on ikisi (%24) baba, on biri (%22) anne, yirmi üçü (%46) yakın bir akrabadan (erkek kardeş, kız kardeş, amca, teyze) ve dördü yakın bir arkadaşandı. Yasların yirmi biri (%42) önceki iki yıl içinde meydana geldi. Üzüntü ve kayıp duyguları, yas sonrası bildirilen en yaygın tepkilerdi. Bakıcılara zihinsel engelli bireylerin yas tutma süreci sorulduğunda, on bir bakıcı (%29) bunun genel nüfusla aynı süreyi alacağını söyledi. On kişi (%26) daha kısa olduğunu, dokuzu (%24) daha uzun olacağını düşündü ve sekizi (%21) fikrinin olmadığını ifade etti. Bakıcıların çoğunluğu (%76) zihinsel engelli bireylere ölüm kavramının öğretilmesi gerektiğine inanırken, otuzu (%79) bireylerin yeterince desteklenirse yas tutabileceklerine inandıklarını bildirmiştir. Otuz bir bakıcı (%82) zihinsel engelli kişilerin ölüm kavramını anlamadığını dile getirdi. Otuz katılımcı (%79) zihinsel engelli kişilere ölüm hakkında bilgi verilmesi gerektiğine inanmaktadır. Yirmi iki (%58) bakıcı, zihinsel engelli bireylerle yas hakkında konuşmak konusunda kendilerini 'çok emin' olarak tanımladılar. Yedisi (%18) “orta derecede emin olduğunu” ve dokuzu (%23) “hiç emin olmadığını” bildirmiştir.

Dodd, McEvoy, Guerin, McGovern, Smith ve Hillery (2005) İrlanda'da zihinsel engelli kişilerin yas deneyimlerini incelediler ve uluslararası karşılaştırmalar yaptılar. Yasla ilgili yaklaşımları incelemek için bir anket, zihin engellilere bakım veren kişilerin yas süreciyle

ilgili bilgisinin alınması için başka bir anket uygulanmıştır. Bu çalışmanın sonuçları, İrlanda'da, yas yaşayan zihinsel engelli kişileri desteklemeye yönelik tutumların genellikle olumlu olduğunu göstermektedir. Yaslı bireylerin ihtiyaçları konusunda duyarlıdırlar ve destek sağlamaya yönelik girişimleri vardır. Ek olarak, yas ritüellerine zihinsel engelli bireylerin yüksek düzeyde katılımı vardır, bu da İrlanda'daki genel halkın bu tür ritüellere genel olarak yüksek düzeyde katılımını yansıtır. Bununla birlikte, araştırmacıların bulduğu yas ritüellerine yüksek düzeyde katılım, kısmen dini tarikatların tarihsel etkisinden kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, diğer çalışmalarda (Oswin 1991; Harper & Wadsworth 1993; Hollins & Esterhuyzen 1997;) yas ritüellerine düşük düzeyde katılımda ifade edilen endişe İrlanda bağlamında aynı derecede geçerli olmayabilir. Zihin engelli bireylere bakım veren personelin çoğunluğu (%98) zihinsel engelli kişilerin ölüm eğitimi alması gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak İrlandalı personelin daha yüksek bir yüzdesi (İngiltere örneğindeki %67 ile karşılaştırıldığında %81), uygun şekilde desteklendiğinde zihinsel engelli kişilerin yas tutabileceğine inanıyordu. İrlandalı personel, zihinsel engelli kişilerin bir yas yaşamaya tepkileri konusunda Birleşik Krallık'taki meslektaşlarına benzer yanıtlar verdi; ancak saldırganlık veya problem davranış veya zihinsel sağlık sorunları olasılığından bahsetmediler. Bu çalışma aynı zamanda İrlanda'da personel gelişimi ve eğitimi için bazı önemli zorlukların altını çizmektedir, özellikle de İrlandalı personelde zihinsel engelli kişileri yas süreci boyunca destekleme konusunda güven oluşturma ihtiyacının altını çizmektedir. Olumlu tutumların ifadesi cesaret verici olsa da, yas sonrası insanlar için uygun desteklere ilişkin daha fazla esnek bakış açısı geliştirmeye ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Zihinsel engelli kişiler için yas deneyiminde kültürel farklılıklar var gibi görünmektedir. Bu, yas ve yas konusunda personel eğitimi ve politika geliştirme bağlamında önemlidir.

Dodd, Guerin, McEvoy, Buckley, Tyrrell ve Hillery (2008) zihin engelli bireylerde yas semptomlarını incelediler. Katılımcılar iki gruptan oluşmaktadır. Bunlar; son iki yıl içinde bir ebeveyninin ölümünü yaşamış olan zihin engelli bireyler (yaslı grup) ve yas yaşamamış olan zihin engelli bireylerdir (karşılaştırma grubu). İki grup yaş, engel düzeyi, cinsiyet açısından eşleşmiştir. Toplam yirmi üç semptomdan yaslı gruptaki semptomların sayısı sıfır ile on yedi arasında değişmekteydi ve kliniğe başvuran on üç katılımcının on veya daha fazla semptomla başvurduğu bildirilmiştir. Karşılaştırma grubundaki semptom sayısı sıfır ile iki arasında değişmekte olup, %86.8'i (n = 33) hiçbir semptom bildirmemiştir. Yaslı grupta %73 ile en çok bildirilen semptom ölümden beri yalnız hissediyordur. Daha sonra “ölen kişiyi

düşününce üzüldür, ölenlerin onlara bakmak için burada olmasını diler, ölümden beri güvensiz hissediyor” semptomları takip etmektedir. Uygulanan başka bir ölçekten elde edilen sonuçlara göre özellikle ayrılma sıkıntısı alt ölçeği için, yaşlı grubun daha yüksek puan aldığı tespit edilmiştir. Katılımcılardan %55.3'ünde (n : 21) yaklaşan ebeveyn ölümünü konuştuklarını bildirildi. Katılımcıların üçte ikisi cenaze ritüellerine katıldıklarını bildirdi. Ölümden sonra yas danışmanlığı aldığını bildiren katılımcıların sayısı dörttü. Ölümden sonra yas ritüellerine (bedeni görme, cenazeye katılma vb.) çok dahil olan kişiler ile komplike yas semptomlarının gelişimi arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, bireyin ölümün geri döndürülmezliğini anlamasına yardımcı olması adına bireyin yas ritüellerine katılımı destekleyen yaygın olarak kullanılan uygulama ile çelişiyor gibi görünmektedir. Buradaki önemli nokta, ritüellere katılımın bağlamı olabilir yani yaşlı birey hayatında ilk kez ritüellere çok fazla dahil olduysa, bu katılımın ayrılık sıkıntısı tipi semptomları güçlendirdiği ifade edilmektedir.

McRitchie vd. (2014) yaptıkları nitel bir çalışmada zihin engelli yetişkin bireylerin yas deneyimlerini incelediler. Katılımcılar, yaşları yirmi ile yetmiş iki arasında olan, tümü son üç yıl içinde yas sürecini yaşamış, hafif düzeyde zihinsel engelli (8 erkek, 5 kadın) on üç kişiydi. Elde edilen bulgular “kişisel ve kişiler arası deneyimler, yaşam ve ölüm hakkında temel inançlar, katılım düzeyi, ölenlerle devam eden ilişki” temalarına ayrıldı. Katılımcılar ilk yas zamanları sırasında üzüntü, endişe, üzüntü, yalnızlık, inkar, çaresizlik ve kaçınma gibi çok çeşitli duygusal tepkileri yaşadıklarını ifade ettiler. Onlar için sosyal desteğin önemini vurguladılar. Birçoğu kendi rollerinde değişiklik yaşadığını ve daha fazla sorumluluk almak zorunda kaldığını ifade etti. Yaşam ve ölüm hakkında temel inançlar temasında katılımcılar yaşamı bir döngü ve ölümü de bu döngünün doğal bir parçası olarak gördüklerini ifade ettiler. Ölümden sonraki yaşam inançları (dini veya başka türlü), katılımcıların ölümü kabul etmesini de etkiledi. Birçoğu bir cennetin varlığı etrafında döndü ve birisinin huzur içinde ya da dinlenmekte olduğu hissini yaşadıklarını ifade etti. Katılımcılar yas sürecine farklı seviyelerde katılım bildirdiler. Katılım düzeyi, yalnızca katılımcıların ne ölçüde desteklendiği ve/veya başkaları tarafından katılmalarına izin verildiği ölçüde değil, aynı zamanda ne olduğuna ilişkin kendi anlayışlarının boyutlarından da etkilenmiştir. Daha önce de ölüm deneyimi yaşamış katılımcıların bir kısmı tekrar cenaze ritüellerine katılmak istemezken bazıları bunu olumlu buldular. Katılımcılar ölen kişinin ardından onun çok beğendikleri özelliklerini gururla hatırladıkları, onların arkasından özlem

duygusunun kaldığını ve onları mutlu etmek için daha iyi standartlarda yaşamaya çalıştıklarını ifade ettiler.

Morgan ve McEvoy (2014) yaptıkları çalışmada zihin engellilere bakım veren bir kurumda yaşayan yaşlı kadınların yas deneyimlerini incelediler. Kurumda bulunan yaşları yirmi sekiz ile elli altı arasında değişen on personelle görüşmeler yapıldı. Sorular, kederin tezahürlerine, başa çıkma stratejilerine, cenaze törenlerine ve dini törenlere katılım ve bilgi vermeye odaklandı. Yasın karmaşıklığı temasında katılımcılar, zihin engelli bireylerin sıklıkla yas yaşadığını ve birçokları için yeni bir ölümün genellikle uzak geçmişten gelen çözülmemiş kayıpları yeniden canlandırmak için katalizör olduğunu bildirdi. Ölümüne duygusal tepkiler temasında katılımcılar ağlama, duygusal acıyı maskeleyme ve kederi ifade etmede gecikmeyi ifade ettiler. Kederden aşırı koruma ve himaye temasında tüm katılımcılar, cenazeyi görme, cenazeye katılma ve mezarlığı ziyaret etme gibi yas ritüellerine zihin engelli bireylerin dahil edilmesinin sağlıklı yas sürecinin merkezinde olduğu konusunda hemfikirlerdi. Benzer şekilde, bir aile üyesinin veya akranının beklenen ölümü için hazırlık, bireyi iyi tanıyan bir aile üyesi veya uzman tarafından hassas bir şekilde yapılması şartıyla gerekli olduğu bildirildi. Bazı katılımcılar, ölümü ve ölüm sürecini kavrama yeteneğinin sınırlı olduğu kişilerde bile ölümcül hastalıklar hakkında bilgilendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Katılımcıların çoğu, özellikle ölüm anında zihin engelli bireylerin yakınına görmek için hastane ziyaretine gitmesini istemeyen ailelerle karşılaştıkları zorluklardan dolayı hayal kırıklıklarını dile getirdiler. Görüşmelerin çoğunda, katılımcılar, istememelerinin nedenlerinin çeşitli olduğunu ve genellikle bireyi kederin acısından korumak için iyi niyetli bir dilek üzerine olduğunu bildirdi. Başa çıkma temasında katılımcıların çoğu, başa çıkma stratejilerini değerlendirdi; en bariz müdahale sadece konuşmaktı. Personel endişeleri: boşluklar ve zorluklar temasında çalışmaya katılan personelin çoğunluğu, yas konularına ilişkin bilgilerinin genellikle yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların çoğu, zihin engelli bireylere kendilerini duygusal olarak ifade edebilme konusunda yardımcı olmaya çalışırken yetersiz hissettiklerini söylerken, personel sıklıkla kendi bireysel ölüm deneyimlerine dayalı destek stratejilerini kullanarak doğaçlama yaptıklarını vurguladı. Katılımcıların tamamı, devam eden eğitim ve öğretim ile yetkinliklerinin ve özgüvenlerinin büyük ölçüde geliştirileceğine inanmaktadır.

Erikson (1980), yaşlanan kişilerin hepsinin gelişimsel açıdan öncelikli görevinin, ölüm deneyiminin geri döndürülemezliğiyle yüzleşmek ve ölümü kabul etmek olduğunu ifade

eder. Yakın zamana kadar yaygın dolan düşünce, zihin engelli geriatrik yetişkinlerin bu kadar gelişmiş bir sürece sahip olmadığı görüşüydü. Fakat zihin engelli bazı kişilerin şu evrensel sorular üstüne düşündüğü gözlemlenmiştir:

1. Şeyleri öldüren nedir?
2. Ne zaman öleceğim?
3. Öldüğümde bana ne olacak? (Hedger ve Smith, 1994).

Zihin engelli bireylere ölümü açıklarken bu soruların cevaplarını vermek önemlidir. Kafa karışıklığına neden olacak durumlara neden olmamak gerekir. Planlanmamış bir yas sürecinde neler olabileceğini Clegg (2003)'ün makalesinde yer alan bir vaka örneği ile de açıklanmaktadır.

B. 38 yaşında ağır düzeyde zihinsel engelli bir adamdı ve beş yıl önce kendileri için özel olan bir bakımevine taşındıktan sonra hafif düzeyde problem davranışlar göstermişti. Bu taşınma babasının ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Yaşlı annesi ise daha yakın bir zamanda, boğazındaki bir yumrunun araştırılmaya başlamasından iki hafta sonra ölmüştü ve kız kardeşleriyle yas sürecinin nasıl yönetileceği konusunda bilgi alışverişi yapmak için çok az zaman kalmıştı. Ailesi B.'yi annesinin hastane ziyaretine gitmesinde ve cenazesine katılmasında isteksizdi ama bakım evi personelinin desteğiyle B. onu hastanede ziyaret etti, cenazesini gördü ve cenazeye dahil oldu. Bu olaydan sonra bazı problem davranışlar (örneğin, oda da bulunan annesinin resmini fırlatıp kırma) görülmüştü. Yas danışmanlığı yapan bir toplum hemşiresi onunla danışma yapmayı denedi ancak hemşire kendini fazla müdahaleci hissetti ve durdu; daha fazlasını yapması gerektiğini ama başka ne deneyeceğini bilemediğini hissettiğini bildirdi. Bunun yanında yas dönemini destekleme konusunda kendisinin mi yoksa bakım evi personelinin mi öncülük edeceği konusundaki belirsizlik de durumu daha karmaşık hale getirdi.

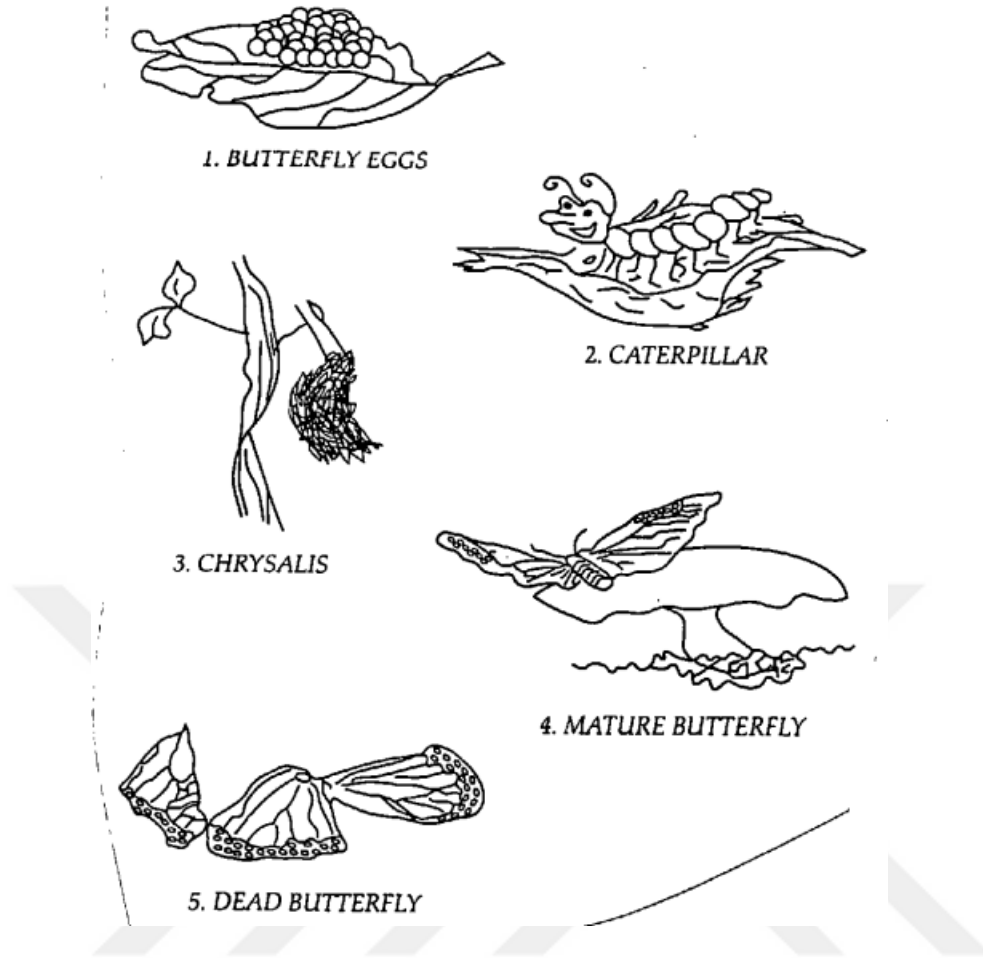
Ryan, Guerin, Dodd ve McEvoy (2011) büyük bir projenin bir parçası olarak zihin engelli bireylere bakım veren doksan bir personelle on altı odak grup görüşmesi yaparak ölüm deneyimi ve ölümle ilgili iletişimi nasıl yönettiklerini inceledi. Katılımcılar nadiren zihinsel engelli insanlarla ölüm konusunu ve ölmeyi konuştuklarını bildirdiler. Katılımcılar genel olarak hafif-orta düzeyde zihinsel engelli bireylerle şüpheli farkındalık ortamlarında

(bireyler, yakınının ya da kendisinin ölmek üzere olduğundan şüphelenir ve bu şüphesini doğrulamak için personele veya yakınlarına ulaşmaya çalışır) ve ağır düzeyde zihinsel engelli kişilerle kapalı farkındalık (zihin engelli birey yakınının ya da kendisinin ölümünden ya da öleceğinden habersizdir) ortamlarında faaliyet göstermişlerdir. Hafif ve orta düzeyde engelli kişilerin yakınlarının veya kendilerinin kötüleşen durumları hakkında bir miktar farkındalık geliştirdiğini görmelerine rağmen, personel bu konu açıldığında dikkati dağıtma veya kişinin “iyi olacağına” dair güvence verme stratejilerini kullanarak konuşmaları ölüm tartışmalarından uzaklaştırmaya çalıştıkları belirtilmiştir. Katılımcılar zihin engelli bireylerle ölüm hakkında görüşmenin yanlış olduğunu düşünmüyorlardı ancak bilgilerinin yetersiz olduğunu hissettikleri için bir yanlışlık yapmaktan korktuklarını bildirmişlerdir. Bilgi ve deneyim eksikliklerinin zihin engelli birey için zarara yol açacağından endişe etmektedirler. İletişim bozuklukları katılımcılar tarafından en büyük engellerden biri olarak ifade edilmiştir. Aile üyeleri, katılımcılar tarafından bu süreçte önemli ve etkili bir role sahip olarak tanımlanmaktadır, bu da onları bu tür çalışmalara dahil etme ihtiyacına işaret etmektedir.

Murray ve McKenzie (2000) zihin engelli bireylere hizmet veren personelinin bireylerdeki yas süreci hakkındaki bilgi ve anlayışlarını incelediler. Çalışmadan elde edilen sonuçlar meslek grubu, cinsiyet, çalışma deneyimi ve zihin engelli yaşlı bir kişiyi destekleme deneyimine göre analiz edilmiştir. Katılımcıların çoğunluğu yas tutma süresinin normal gelişim gösteren bireylerle aynı olacağını söylerken bazıları daha uzun olabileceğini ifade ettiler. Katılımcılar en çok verilen yas tepkileri sorulduğunda en çok söylenenden en aza doğru sırasıyla özlem, üzüntü, kafa karışıklığı, öfke, inkar ve kaygıyı bildirdiler. Zihin engelli bireylere iyi gelebilecek yaklaşımlar sorulduğunda sırasıyla ölümün anlatılması, ölü bedene bakmak, cenazeye katılmak, mezar ziyareti, danışmanlık ve ilaç tedavisini önerdiler. Katılımcıların %96’sı ölümün öğretilmesi gerektiğine inanırken %3’ü gerekli görmediğini bildirdi. Katılımcılar arasından sosyal bakım personelinin, sağlık personeline kıyasla ve erkeklerin kadınlara kıyasla zihin engelli bireylere destek konusunda daha özgüvenli olduğu bulundu. Ek olarak daha önce yas desteği deneyimine sahip personel deneyimi ve olmayana göre daha özgüvenli olduğu bulunmuştur. Tuffrey-Wijne ve Ross (2017) zihin engelli bireylere yatılı hizmet veren kurumda çalışan personelle görüştüler ve ölüm haberini verme ve ölümle ilgili konuşmayı etkileyen faktörleri incelediler. Katılımcılar, zihinsel engelli insanlara ölüm konusunda destek vermeyi son derece zor bulduğunu ve ölüm ile ilgili

iletişimden kaçınma eğiliminde olduğunu bulmuşlardır. Katılımcılar iletişimi etkileyen faktörleri şöyle sıraladılar; ölüm ile ilgili korku, yaşam ve iş deneyimi, kültür. Katılımcıların iletişime karşı olan tutumları, zihin engelli bireylerin bilişsel veya iletişim yeteneklerinden daha güçlü bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Kurum yöneticilerinin katılımcılar için önemli bir rol model olduğu bildirilmiştir.

Hedger ve Smith (1994) zihin engelli bireylere danışmanlık eden uzmanlara bir ölüm eğitimi programı uyguladılar. Başlangıçta katılımcılara, ölüm ile ilgili duygularını ifade edip edemediklerini belirlemek için bir ön test uygulandı. Daha sonra katılımcılara egzersizler tanıtıldı. Katılımcıların her birine bir yaşam döngüsü bileşenini temsil eden bir resim verildi. Örneğin; kuş, yaprak veya kelebek. Kelebeğin yaşam döngüsüne bir örnek şekil 1'de gösterilmiştir. Eğitimi veren kişi her gruba tuttuğu resme bakmalarını, resmin yaşam döngüsünde ölüm, kayıp ya da ölmekle ilgili yaşadıkları duyguyu tanımlamalarını istedi. Katılımcıların tümüne duygularını gruba anlatırken diğer grup üyelerinin sözsüz mesajlarını gözlemlene yönergesi verildi. Bunların yanında resimlerinde gösterildiği gibi, yaşam döngüsündeki konumlarıyla ilgili duygularını sözsüz olarak ilişkilendirmeleri istendi. Bu deneyimin ardından seminer lideri bir grup tartışması başlattı. Bu aktivitenin bir parçası olarak, her yaşam döngüsü grubundan bir kişiden, bu sürecin ölüm ile ilgili duygularıyla temasa geçmelerini nasıl sağladığına dair düşüncelerini paylaşmaları istendi. Katılımcılar, hizmet içi programın sonucunda danışanlarının sözlü ve sözlü olmayan yas göstergelerini nasıl tanıyacakları ve onlarla nasıl bağ kuracakları konusunda daha iyi bilgilendirildiklerini ifade ettiler ve bu eğitim katılımcıların inançlarında olumlu bir değişiklik olduğunu ortaya koydu.

Şekil 2. 1. Kelebeğin Yaşam Döngüsü

Kım, B.R. ve Cho, O.H. (2011) zihin engelli bireylerin ailelerine verilen ölüme hazırlık eğitiminin yaşamın anlamı, yükü, üstesinden gelme yeteneği (dayanıklılık) ve ölüme karşı tutum üzerindeki etkisini incelediler. Bu çalışma ön test- son testten oluşan deneysel bir çalışmadır. Eğitim 16 aileye uygulandı. Katılımcılarda eğitimden sonra yaşamın anlamı üstesinden gelme yeteneği konusunda anlamlı bir farklılık olmadı ama artma eğilimi gösterdiler. Ölüme karşı tutumlar olumlu şekilde değişti. Eğitime katıldıktan sonra ailelerin bakım yükü için önemli ölçüde değişmedi ancak medyan puanları düştü. Bu sonuçlardan yola çıkarak ölüme hazırlık eğitimi, engelli çocuğa sahip ailelerin yaşam ve ölümün nihai anlamını bulmalarına, karşı karşıya oldukları güçlüklerin üstesinden gelmelerine ve daha olumlu bir hayat yaşamalarına ve engelli bakımına yönelik olumlu duygusal tepkiler ve tutumlar geliştirmelerine yardımcı olur.

Ölüm eğitimine yönelik bir başka yaklaşım olan deneyimsel öğrenme yaklaşımı, doğal çevre içinde toplum temelli eğitimi vurgular. Bu yaklaşımda yapılacaklar arasında bölgede bulunan cenaze evlerine, mezarlıklara ve ibadethanelere yapılan alan gezileri bulunur. Bunun yanında cenaze levazımatçıları, doktorlar ve din adamlarının konuk sunumlarıyla içerik zenginleştirilebilir. Bu yaklaşıma yönelik eğitimde davranış provası ve rol oynama, dua veya meditasyon, cenaze törenlerinde davranış ve yakın akrabalara başsağlığı dileme gibi toplumsal ve özel yas ifadelerinin uygulanması sağlanır (Botsford, 2000).

2.6. Zihin Engelli Bireylere Yas Danışmanlığı Hizmetleri

Zihin engelli bireyler için yas danışmanlığı ve desteği almak zor olabilir ve gönüllü danışmanlık kurumlarına ulaşmak zor olabilir. SHOULDER Projesi (Yakın Zamanda Kayıp, Değişim veya Yas Yaşayan Öğrenme Güçlüğü Olan Kişilere Destek Sunan Destekleyici Yardım), halihazırda kurulmuş bir gönüllü kuruluş (North Staffordshire Bereavement Care) bünyesinde Nisan 1995'te kurulmuştur. Bu projeden önce, zihin engelli bireyler bu kurumdan yas desteği almak istediğinde hiç reddedilmemiş ancak bu hizmeti az sayıda (2-3 kişi) insan kullanmıştır. Proje, Kuzey Staffordshire'daki öğrenme güçlüğü çeken kişilere ve ilgili bakıcılara düzenli olarak danışmanlık ve destek sunan küçük bir danışman grubuyla iyi bir şekilde oluşturulmuştur. Danışman, genel olarak ölüm ve özel olarak ölüm ve zihin engeli ile bağlantılı kültürel ve toplumsal tabuların ağını çözmede bakım verenlere yardım etmede değişimin aracıdır. SHOULDER projesi dahilinde danışmanlar tarafından düzenli olarak; soy ağaçları, sanat eseri, hayat hikayesi çalışması, resimli kitaplar, drama ve şiir tekniklerini kullanmaktadır. Soy ağacı; şu anda (veya daha önce) yaşamlarında aktif bir rol oynayan kişileri tanımlamaya ve kişinin destek ağını netleştirmeye yardımcı olmaktadır. Sanat eseri ve renk kullanımı; bir kişinin duygularının önemli göstergeleri olabilir ve danışmanın danışanın duygularını anlamasına yardımcı olabilir. Hayat hikayesi çalışması; hissetme egzersizleri, kilit kişilerin (ölenler ve kalan kilit kişiler), ziyaret edilen favori yerlerin fotoğraflarının bir araya getirilmesi, önceki kayıpların araştırılması etrafındaki konuları araştırmayı içermektedir. Resimli Kitaplar; büyük kayıplara/ölümlere hazırlık olarak veya bireyin ölen kişi olmadan dünyayı anlamlandırmaya çalıştığı için geriye dönük olarak kullanılabilir (Read vd., 1999).

Zihinsel engelli yetişkinlere yas terapisi sunan ROC, Hertfordshire'da Ulusal Sağlık Hizmeti tarafından işletilen bir hizmettir (Blackman,2003). Yas ya da ölümle bağlantılı

zorluklar yaşıyan zihinsel engelli yetişkinlere terapi sunmak için Nisan 1997'de ROC kayıp ve yas terapötik hizmeti kurulmuştur. Başlangıçta bir yıllık bir pilot program olarak uygulanmıştır. İlk zamanlar haftada bir gün çalışan bir terapist bir değerlendirme seansı yapmaktaydı sonrasında yetişkinler için on iki haftalık seans ve bakım veren personel için bir günlük eğitimden oluşan kısa bir program uygulanmaktaydı. Bir yıl sonra, o yıl sevk edilen yetişkinlere uygulanan terapi ve personel eğitimlerini özetleyen bir rapor hazırlandı. Hizmetin finanse edilmeye devam edilmesine karar verildi ve aşağıdaki şekilde uygulanmaya başlandı:

- 1) Bireyler bir yıla kadar görülebilecek,
- 2) Altı seanslık bir değerlendirme dönemi sunulacak ve
- 3) Bakım personeli için iki günlük eğitim alacaktı.

Bakım veren personele eğitim verilmesinin sebebi olarak üç faktör sıralanmaktadır. İlk olarak, terapi sürecinin terapötik ortamın dışında da desteklenmesi durumunda uzun süreli bir etki oluşturma ihtimali daha yüksektir. İkinci olarak, bakım personeli veya uygun olduğu durumlarda aile yasin bazı temel konularını anlama konusunda eğitim alırsa, yaklaşımlarında kendilerini daha güvende hissedeceklerdir. Bunların yanında gelecekteki yas süreçlerinde diğer bireylere daha iyi ve daha proaktif destek sunma ihtimalleri artabilir ve bu da herhangi bir terapi sürecine girmeye ihtiyaç duyulmasını önleyebilir. Son olarak, bakım personeline kendi kayıp deneyimlerinde yaşadıkları sorunlardan bazılarını tanımlamaları ve bunların bir bireyi desteklemeye yönelik yaklaşımlarını nasıl etkileyebileceğini anlamaları için bir şans verilirse, daha net ve kendinden emin bir yaklaşım sergileyebilirler. (Blackman, 2003).

Bir diğer proje Kennedy Aging Project kapsamında verilen yas danışmanlığıdır. Bu proje 1970 yılında Massachusetts Eyaleti tarafından devlet hastanelerinde veya okullarda kalan zihinsel engelli bireylere daha normal ve insancıl bakım hizmeti verebilmek için kurumsuzlaştırma programının başlatıldığı tarihte kurulan toplum hizmeti uygulamasının bir parçasıdır. Bu özel grup evinde, kırk ile altmış beş yaşları arasında olan sekiz hafif düzeyde zihinsel engelli erkek birey oturmaktaydı. Burada yaşayanlardan bazıları aile üyelerini kaybettiği için ve aynı evde kalan arkadaşlarının vefatına tanık oldukları için onlara bakım veren uzmanlar yas terapisi uygulamaya karar verdiler. Grubun ilk oturumundan önce her

bireyle ayrı bir görüşme yapıldı. Bu ilk görüşmelerde grubun hedefleri ve amacı belirlendi. Grup, her oturum kırk beş dakika olacak şekilde on hafta boyunca bir araya geldi. En başından itibaren danışanlar ölüm konusunu açıkça ve doğrudan konuştular. İkinci seans sırasında danışanlar iki ortak tema geliştirdiler. Bu temalardan ilki bir aile üyesinin kritik bir şekilde hasta olduğu zamanlarda aileleri tarafından dışlanmış hissettikleri diğer tema ise danışanların, ebeveynleri öldüğünde kendilerine kimin bakacağına dair kapıldıkları endişeydi. On grup seansı sırasında danışanlar, dışlanmışlık duygularını geride kalan aile üyeleriyle paylaşmaya teşvik edildi. Bunların yanında aile, arkadaşlar ve bakım personelinin içeren sosyal destek ağlarında olan kendi rollerini ve diğerlerinin bakım verme rollerini keşfetmeye teşvik edildi. Diğer seanslarda vasiyetler, gömme tercihleri, yasla başa çıkma teknikleri ve öldüklerinde onlara ne olacağına dair bireysel görüşleri hakkında tartışmalar yapıldı. Kendi vasiyetleri belirlendi. Ölüm ve ölümle ilgili duyguları ifade etmek, kendisinin ya da diğerlerinin sevilen birinin ölümüyle başa çıkmasına yardımcı olur. Yapılan grup danışmanlığı ile bir akrabanın ya da arkadaşın vefatı ile ilgili duygular hakkında konuşma, zihin engelli bireylerin ölüm haberini aldığı anda ne yaptığı hakkında konuşma ve diğer grup üyelerinin sevdikleri birinin ölümü karşısında duygu ve tepkileriyle başa çıkmalarına yardımcı olma amaçlarına ulaşıldı (McDaniel, 1989).

Somanti ve Ballan (2011) özel eğitime ihtiyacı olan bireylerle yas sürecinde çalışırken bazı stratejiler önermiştir. Bunlar;

- 1) Çocukluk döneminde olanlara ölümün nedeni ile ilgili basit bilgiler verilmelidir. Onlara yaşanan ölümün bir ceza olmadığı ve kimsenin düşüncelerinin ya da davranışlarının bir sonucu olmadığı konusunda bilgi verilmelidir. Ayrıca ölümün bulaşıcı bir durum olmadığıyla ilgili bil verilmelidir. Çocukların konuşması ya da soru sorabilmesi için zaman bırakmak gerekir. Bu soruları konuşmanın ilerleyen zamanları için bir rehber olarak kullanılabilir
- 2) Açıklama yapılırken ya da sorular cevaplanırken “ölmek, ölü ve ölüm” sözcükleri kullanılmalıdır. Açık ve sakın bir şekilde ifade edilen tutarlı ve doğru kelimeler kafa karışıklığını azaltır ve çocuklar için emniyet ve güvenlik sağlar
- 3) Evde oluşturulan kuralların dışına çıkma veya okula gitmeyi istememe gibi dışa vurulan davranışların yasın dışavurumu olabileceği unutulmamalıdır. Bunların yanında hareketlilik, artan öfke hali ya da mide ağrıları vb. biyolojik problemler de yasın ifade ediliş şekli olabilir. Böyle durumlarda konuşmak için vakit ayrılması gerekir. Çocukların duyguları ile ilgili

konuşmayı başlatmayabileceğini unutmamak gerekir. Bazı çocuklar konuşma yapmaya karşı direnebilir fakat yazmayı, çizmeyi, müzik dinlemeyi ya da oyun oynamayı tercih edebilir.

Read (1998) zihin engelli bireylere kötü haber verirken izlenmesi gereken altı basamaklı bir protokol önermiştir. Yas sürecinin bir parçası olduğu için bu protokol de bu başlık altında yer almıştır.

1) Öncelikle aşağıdaki maddelerin belirlenmesini gerekir;

- Haberi vermek için en uygun yer (mümkünse özel ancak zihin engelli kişinin aşına olduğu bir yer)

- Haberi verme zamanı yaklaştığında bireyi desteklemek için kimin yanında olacağının belirlenmesi

- Zihin engelli kişiye bunu söyleyecek en uygun kişinin kim olduğu. Genellikle, yakın aile akrabaları bunu çok zor bulur ve kilit çalışan, toplum hemşiresi, doktor veya avukattan yardım ve destek isteyebilir.

2) Bir sonraki basamak ise bireyin durumu ne kadar bildiğini öğrenmek gerekir. Birey çoğu zaman ciddi bir şey olduğunu fark eder ve bireyin bilgi düzeyini netleştirerek açıklamak üzere olduğunuz şeyi zaten bildiğini keşfedebilirsiniz.

3) Bireyin ne kadar bilmek istediğini öğrenmek. Bazı bireyler kötü haberleri öğrenmeyi tercih etmeyebilir. Fakat kendilerine haber verme fırsatı sunulması haklarıdır. (Burada bahsedilen sadece anne ya da babasının ölüm haberi değil, kötü haberlerin hepsini içermektedir. Örnek verilecek olursa bireyin kendisinin ciddi ve hayati bir hastalığının ona anlatılması olabilir.)

4) Bilginin paylaşılma şekli önemlidir. Bilginin veriliş hızı çok önemlidir yani tek seferde az miktarda bilgi verilmeli, jargondan kaçınılmalı, algılanma düzeyi sık sık kontrol edilmeli ve açıklama yapılmalıdır.

5) Bireyin duygularına cevap vermek önemlidir. Verdikleri her duyguyu ve tepkiyi tanımlayıp geri bildirimler sunulmalıdır.

6) Son aşama planlama ve takip aşamasıdır. Zihin engelli bireye kötü haberi vermek bir süreçtir ve zihin engelli bireyler için genellikle ileriye dönük planlama yapılmasını gerektirebilir.

Bu çalışmada zihin engelli bireyler üzerinde odaklanmış olsak da yas danışmanlığı özel eğitime gereksinim duyan herkes için önemlidir. Bu konuda çalışmalar artmalı ve bir plan oluşturulmalıdır.

Sadece doğal ölümler sonucunda kayıp yaşanmamaktadır maalesef ülkemizde 06.02.2023 tarihinde on bir ilimizi etkileyen bir deprem felaketi olmuştur. Depremde bir anda bütün hayatları değişen birden fazla kaybı aynı anda yaşayan zihin engelli bireyler bulunmaktadır. Şimdi onların kendileri için planlanmış olan bir yas danışmanlığına ihtiyaçları bulunmaktadır. Ülkemiz bir deprem ülkesi ve bizim bu durumlar için hazır olan bir yas danışmanlığı planlamamızın olması gerekir.

Ülkemizde geçmişten bugüne meydana gelen afetlere bakıldığında %64'lük bir yüzdeyle deprem felaketi birinci sırada yer almaktadır (Yılmaz vd., 2011). Türkiye Akdeniz-AlpHimalaya deprem kuşağı üzerinde bulunur ve bu kuşak dünyada bulunan en aktif deprem kuşaklarından biridir. Ülkemizin %93'ü yıkıcı bir etkiye sahip olan deprem tehlikesi altındadır (AKUT, 2011). Ülkemiz depremler açısından Dünya da “yüksek riskli” olarak nitelenebilecek bir coğrafyadadır. Ülkemizde ortalama olarak beş yılda bir geniş çapta can ve mal kaybına yol açan bir deprem meydana gelmektedir (Benli ve Balcanlı,2016).

Billik (2023) yaptığı çalışmada Van ili örneğinde zihinsel yetersizliğe sahip çocuğu olan ebeveynlerin, acil akut süreçlerinde yaşadıkları zorluklar üzerinde yaptığı nitel çalışmada “afetin katılımcılarda çağrıştırdığı anlam, afet sonrası tahliye sürecinin nasıl gerçekleştiği ve yaşanan güçlükler, ihtiyaçları karşılama, yardımlara ulaşma sürecinde karşılaşılan sorunlar, kamu hizmetlerine erişim, ilgililere ulaşma sürecinde yaşanan problemler, engellinden dolayı bireyin ve ailesinin dışlanmaya maruz kalma durumları” temalarına ulaşmıştır. Veriler incelendiğinde elde edilen sonuçlar aile bireylerine bağımlı olan zihin engelli bireylerin deprem olurken nasıl davranmaları gerektiğini bilmedikleri ve yardımlarına annelerinin koştugu yönündedir. Anne ile birlikte evden çıkan zihin engelli bireyler ve aileleri için zorlukların giderek arttığı gözlenmiştir.

Bazı gruplar yaşanan afetlerden sonra ölüm, yaralanma, ekonomik kayıp ve psikolojik bozulmaya daha yatkın hale gelir. Özellikle çocuklar, yaşlılar, kadınlar, azınlıklar, yoksullar, bedensel veya zihinsel engelli bireyler afet araştırmacıları ve politika yapıcılar tarafından afetin zararlı etkilerine karşı savunmasız olarak tanımlanmıştır. Engelli çocukların bir kısmı fiziksel ve duygusal destek açısından ebeveynlerine bağımlıdır. Örneğin, tüple besleme ya

da tekerlekli sandalyeye oturtup kaldırma gibi ihtiyaçlarını ebeveynleri yerine getirmektedir. Zihinsel engelli bireyler, yaşanan olayların ne olduğunu anlamak için ebeveynlerine ihtiyaç duyabilirler. Fakat yaşanan afet, anne ve babalar üzerinde zararlı bir etki bırakmış olabilir ve çocuklarına etkili bir biçimde ebeveynlik yapmalarını sınırlayabilir. Anne babalar depresyon, anksiyete, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) vb. durumlarını yaşayabilir ve bu durum çocuklarının destek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken kendilerini çaresiz hissetmelerine sebep olabilir ve şiddetli ebeveyn sıkıntısı da çocuklarda TSSB durumunu ortaya çıkarabilir (Peek ve Sthouth, 2010). Bu gibi durumlarda anne ya da babanın kendini yetersiz hissettiği, yaşanan felaketi açıklamakta zorlandığı zamanlarda zihin engelli bireyler için özel eğitim öğretmenleri ve psikologlar birlikte çalışarak onların bu süreci anlamlandırmasına ve tanımlamalarına yardımcı olmak gerekmektedir. Onlara yardımcı olabilmek içinde öncelikle onların afet sırasında yüzleştiği ölüm gerçeğini nasıl anlamlandırdığını bilmemiz gerekir. Ülkemizde 06.02.2023 tarihinde yaşanan deprem felaketinden sonra bu ihtiyaç net bir şekilde gözükmemektedir. Doğal afetlerin yanında zihin engelli bireylerin kendisinin de yetişkin olması ve yaşlanması süreçlerinde kendisinin hastalıklara yakalanma riski bulunmaktadır. Bunların yanında yaşları ilerledikçe diğer aile üyelerinin kaybını ya da hastalık sürecine şahit olma olasılığı da yükselmektedir. Bu süreçte sağlık personelinin de onlara ölümü anlatması gerekebilir. Bu konuda sağlık personelinin de onlara daha anlaşılır bilgi verebilmesi için önceliğimiz zihin engelli bireylerin ölümü nasıl kavradıklarını bilmektir.

BÖLÜM III: YÖNTEM

Bu bölümde yapılan araştırmanın modeli, katılımcıları, veri toplama araçları, verilerin toplanma süreci, verilerin dökümü ve analizleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada zihin engelli yetişkin bireylerin birinci derecede bir yakını öldüğü zaman yaşadıkları deneyime ilişkin görüşlerini incelemek amacıyla nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır ve bu çalışma nitel araştırma desenlerinden fenomenolojik desen kullanılarak yapılmıştır.

Nitel olarak yapılan çalışmalar kuram oluşturmayı hedefleyen bir yaklaşımla toplumsal olayları ilgili oldukları çevre kapsamında araştırmayı ve bunu anlamaya çalışmayı ön planda tutan yaklaşımlardır (Yıldırım ve Şimşek,2018, s. 41). Van Maanen (1979) nitel araştırmayı şöyle tanımlamaktadır; “Nitel araştırma şemsiye bir terimdir ve tanımlamaya, çözmeye, yorumlamaya ve anlamla ilgili terimlere ulaşan teknikleri kapsar” (Merriam,2013, s. 13). Nitel çalışmalar durum ve davranışların sebebi ve nasıl ortaya çıktığıyla ilgilenir, sürece yöneliktir. Nitel çalışmaların amacı, araştırmaya katılan bütün katılımcıların görüş ve yaşadıkları deneyimlerin aracılığıyla sosyal olguları anlamamıza yardımcı olmaktır (Isaacs, 2014).

Bu çalışma fenomenolojik (olgubilim) desenle yürütülmüştür. Fenomenoloji (olgubilim), bireylerin kendi hayatlarının bilinçli tecrübesi yani gündelik yaşam ve sosyal eylemdir (Merriam,2013, s. 24). Fenomenoloji deseni araştırmacının olaylar ve olgular ile ilgili öznel tecrübelerinin, sosyal algılarının ve analizlerinin önemsendiği bir çalışma desenidir. Creswell (1998)’ e göre fenomenoloji insanlar için bir kavram veya olguyla ilgili yaşanmışlıkların ne anlama geldiğini açıklar (Teddle ve Tashakkori, 2015). Cropley’e göre fenomenoloji araştırmaları farkında olduğumuz fakat derinlemesine bir anlayışa sahip olmadığımız olgularla ilgilenmektedir (Büyüköztürk vd, 2015, s. 20). Patton (2002)’e göre, Husserl (1993) olgubilimle, bireylerin olguları ne şekilde tanımladığının ve duyuları vasıtasıyla onları ne şekilde algıladıklarının üzerine çalışılmasını kastetmektedir (Merriam,2013, s. 9). Bize bütünüyle yabancı gelmeyen ama bununla birlikte tam anlamlandıramadığımız olguları araştırmayı hedefleyen araştırmalar için olgubilim (fenomenoloji) uygun bir çalışma temelini oluşturur (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 69). Araştırmacılar, kişisel yaşantılar sonucunda ortaya çıkan içsel dünyasını anlamak için her

bir katılımcının yaşam dünyasına ulaşmaya çalışırlar. Yaşam dünyası ile kastedilen kişinin yaşam deneyimi, bilinci, hisleri ve iç konuşmalarıdır (Christensen, Johnson ve Turner,2015, s. 408). Bu çalışmada zihin engelli yetişkin bireylerin birinci derecede bir yakını öldüğü zaman yaşadıkları deneyime ilişkin görüşlerini incelemek, ölüm kavramına ve alt bileşenlerine ilişkin bilgi ve deneyimlerini öğrenmek, yas sürecine ilişkin deneyimleri ve görüşlerini öğrenmek amacıyla fenomenolojik desen kullanılmıştır.

Nitel olarak yapılan çalışmalarda genellikle üç çeşit veri toplama aracı kullanılır. Bu araçlar görüşme, gözlem ve yazı dokümanların incelenmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.41). Fenomenolojik desen kullanılarak yapılan çalışmalarda yaygın olarak kullanılan teknik görüşmedir (Greasley ve Ashworth, 2007, s.833). Fenomenolojik desen kullanılarak yapılan çalışmalarda veriler çalışmanın odaklandığı olguyu deneyimleyen ve bu olguyu dışa yansıtabilecek ya da aktarabilecek bireyler/gruplar arasından toplanır. Olgularla ilgili deneyimleri ve bu deneyimlerin ne anlama geldiğini saptamak için görüşmeler düzenlenir (Büyüköztürk vd, 2015, s. 20). Bu görüşmelerde deneyimleri ve çıkarılacak anlamları saptamak için görüşme tekniğinin araştırmacılara sunduğu fırsatlar vardır. Bu fırsatlar etkileşim, esneklik ve sondalar yoluyla irdilemedir ve bunların görüşme sırasında kullanılması gerekir. Çalışmayı yapan araştırmacının katılımcılarla güven ve empatiye dayalı bir iletişim ortamı kurabilmesi önemlidir. Bu ortam oluşturulduğunda kişiler kendilerinin bile daha önce fark edemedikleri veya üstünde çok düşünmedikleri deneyimleri ve bunların anlamlarını dışa yansıtabilir (Yıldırım ve Şimşek,2018, s. 71). Nitel çalışmalarda sıklıkla tercih edilen görüşmenin karakteristik bir özelliği de görüşme yapılan bireyin bakış açısını görmemizi sağlamasıdır (Kuş,2011; s.87).

DeMarrais (2004) görüşmeyi “görüşmeci ve katılımcının beraber olduğu, görüşmecinin araştırma yapılan alanla ilgili oluşturduğu sorulardan hareketle birlikte, karşılıklı konuşma süreci” olarak tanımlar (Merriam, 2013, s. 85).

Görüşme tekniği odaklanılan konunun çeşitli yönlerini kapsamakta olan, yapılan görüşme boyunca katılımcıya nispeten açık uçlu soruların daha çok sorulduğu ve verilen yanıtların ayrıntılarına inilmesine imkan veren, bireylerle birebir görüşülerek veri toplama fırsatı veren bir tekniktir. Görüşmeye katılan bireylerden hissettikleri, becerileri, deneyimleri ve sahip oldukları bilgiler öğrenilir (Tekin, 2006, s. 101).

Eğitim alanında yapılan çalışmalarda yaygın olarak üç tür görüşme kullanılır (Karasar, 2016, s. 211-212).

Yapılandırılmış görüşme; önceden belirlenmiş sorularla, soruların sırası değiştirilmeden yapılan görüşmedir. Tam yapılandırılmış görüşme yazılı araştırmanın sözlü formudur (Merriam, 2013, s. 88).

Yarı yapılandırılmış görüşmeler, yapılandırılmış görüşmelere göre nispeten daha esnekler. Araştırmacılar hazırladığı sorulardan oluşan görüşme formunu hazırlar. Bunun yanında çalışmayı yürüten araştırmacı görüşmenin gidişatına göre çeşitli yan veya alt sorularla görüşme sürecini etki edebilir ve bireyin cevaplarını daha ayrıntılı hale getirmesini sağlayabilir (Türnüklü, 200, s. 547).

Yapılandırılmamış görüşme tekniği ise çalışmayı yürüten araştırmacıya odaklanılan konu ile alakalı olabileceği düşünülen başlıkların sorulmasında daha serbest olma fırsatı verir. Sorular ve soruların hangi sıra ile sorulacağı sabit değildir, görüşme sürecinde oluşur (Büyüköztürk vd, 2015, s. 152)

Görüşme yönteminin avantajları;

- 1) Araştırmayı yapan kişiye esneklik sağlar. Katılımcı soruyu yanlış anladığında düzeltebilir veya görüşme sürecine göre ek sorular ekleyebilir.
- 2) Görüşme sırasında katılımcının sadece sözel olarak söyledikleri değil aynı zamanda yüz ifadeleri, beden dili de gözlemlenebilir.
- 3) Çalışmayı yürüten kişi görüşmeye katılan bireylerin sorulara verdiği anlık tepkileri kaydedebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 134).

Görüşme yönteminin dezavantajları;

- 1) Görüşmeye katılacak bireylerin hazır olmalarının zaman alması
- 2) Görüşme yapılacak olan kişilerin ve araştırmacının tanışması ve karşılıklı etkileşim kurabilmelerinin zaman alması
- 3) Araştırmayı yapan kişinin onaylama, kabul etme gibi durumlarda yanlı davranabilmesidir (Büyüköztürk vd, 2015, s. 151).

Bu çalışmanın verileri de yarı-yapılandırılmış görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşmeyi seçmekteki amaç, zihin engelli bireylerin ölümü nasıl deneyimlediğini, ölüm hakkındaki bilgi ve görüşlerinin neler olduğunu, yaşadıkları deneyimleri nasıl yorumladıklarını öğrenmek için ek sorulara ve ek açıklamalara imkan verecek bir tekniğe ihtiyaç duyulmuş olmasıdır.

3.2. Katılımcılar

3.2.1. Katılımcıların belirlenmesi

Bu çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden birisi olan ölçüt örnekleme stratejisi ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak katılımcılar belirlenmiştir. Lincoln ve Guba (1985), nitel araştırmalarda örnekleme belirlenirken büyük oranda bilgi elde edilebilecek bireylerin seçimine odaklanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple örneklemin sayısı yani büyük olması veya küçük olması yerine, örneklemin çalışmayı yapan kişinin ihtiyaç hissettiği veriyi karşılayıp karşılamamasıyla ilgilenilmektedir (Türnüklü, 2000; s.548). Ölçüt örnekleme stratejisi, önceden belirlenmiş ölçütlere uyan tüm durumların çalışılmasıdır. Bu ölçüt ya da ölçütler, çalışmayı yapan kişi tarafından belirlenebilir veya önceden hazırlanmış bir ölçüt listesini de kullanabilirler (Yıldırım ve Şimşek,2018). Kartopu örnekleme, çalışma sürerken yeni eklenen durumlardan ya da katılımcılardan oluşmaktadır. Bu örnekleme ulaşılabilir bir ya da birden fazla katılımcı ya da olaya bağlı bir şekilde başlar. Bu teknik özellikle daha duyarlı olunan durumların (örneğin; çocuk istismarı, madde bağımlılığı, taciz vb) çalışılmasında kullanılır. Bu bireyler yaşadığı olayları anlatabileceği bir yabancıya (bu durumda bu kişi çalışmayı yapan araştırmacıdır) güvenerek anlatabilirse, kendisi gibi benzer olayları yaşamış diğer kişilerin de araştırmacı ile iletişime geçmesini sağlayabilirler (Punch,1998; akt. Özen ve Gül, 2007).

Bu çalışmada katılımcılar belirlenirken çeşitli yerlerde gönüllü katılım için duyurular yapılmıştır. Yetişkinlik döneminde olan bireylerin birinci derecede bir yakınının ölümünü yaşamış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu düşünüldüğünde öncelikli olarak yetişkinlik döneminde olan bireylerden geri dönüş alınmış ve araştırmaya katılmaya gönüllü olduklarını bildirmişlerdir. Sonraki süreçte anne baba kaybı yaşamış ergenlik döneminde olan bireylere ulaşılmış ama bu bireylerden bazıları çalışmaya katılmaya gönüllü olmamış bazıları ise önce kabul edip görüşme tarihi ayarlanırken vazgeçtiğini bildirmiştir. Gönüllü olan katılımcılarla görüşmeler ayarlanıp, görüşmeler yapılırken katılımcılar için duyuru yapılmaya devam

edilmiştir. Fakat geri dönüş yapan ve katılmaya gönüllü olan katılımcıların hepsi yetişkinlik döneminde olan bireylerdir. Bu konu tez danışmanı Doç. Dr. Oktay Taymaz Sarı ile görüşüldükten sonra sadece yetişkinlik döneminde olan bireylerle çalışmaya devam etmeye karar verilmiştir.

Bu bilgi doğrultusunda çalışmaya katılacak bireylerin belirlenmesinde;

- 1) Araştırmanın amacı ifade edildikten sonra katılımcı olmak için gönüllü olma
- 2) Birinci derecede bir yakınının (anne, baba, kardeş) ölmüş olması
- 3) Ergenlik ya da yetişkinlik döneminde olması (öncelik yetişkinlik dönemi olması)
- 4) Ebeveyn ölümünün üzerinden en az altı ay geçmiş olması

3.2.2. Araştırmaya katılan bireyler

Araştırmaya katılan katılımcılar yetişkin zihinsel yetersizliğe sahip 10 bireyden oluşmaktadır. Araştırmada katılımcılar K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10 olarak kodlanmıştır. Katılımcıların bilgileri tabloda belirtilmiştir.

Tablo 3. 1. Katılımcıların demografik özellikleri

Belge Adı	Katılımcının Yaşı	Cinsiyet	Kardeş Sayısı	Mesleği	Anne Hayatta mı?	Baba Hayatta mı?	Evde Kiminle Yaşıyor?	Vefat eden bireyle aynı evde mi yaşıyordunuz
K1	38	E	3	İşçi	Evet	Hayır	Annesi	Evet
K2	45	K	6	Çalışmıyor	Hayır	Hayır	Ablaları	Evet
K3	55	K	6	Çalışmıyor	Hayır	Hayır	Ablaları	Evet
K4	65	E	4	Emekli	Hayır	Hayır	Ablası	Evet
K5	54	E	2	Çalışmıyor	Hayır	Hayır	Abisinin alt katında tek	Evet
K6	24	K	2	Çalışmıyor	Evet	Hayır	Annesi	Evet
K7	21	E	2	Çalışmıyor	Hayır	Evet	Ninesi	Evet
K8	35	K	4	Çalışmıyor	Evet	Hayır	Annesi	Evet
K9	40	E	2	Çalışmıyor	Hayır	Hayır	Amcası	Evet
K10	48	K	3	Emekli	Hayır	Hayır	Tek	Evet

3.2.3. Araştırmacı

Araştırmacı Özel Eğitim Bölümü ve Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alanında lisans derecesine sahiptir. Özel eğitim alanında 11 yıllık çalışma deneyimine sahiptir. Bu süreçte ağırlıklı olarak özel eğitim sınıflarında çalışmıştır. 2 yıllık rehabilitasyon merkezi

deneyimden sonra MEB'e bağılı bir ortaokulun özel eğitim sınıfına atanmıştır. Yüksek lisansı sırasında bir dönem boyunca Niteliksel Araştırma Yöntemleri dersi almıştır. Şu anda Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmaya devam etmektedir.

3.3. Veri Toplama Araçlarının Geliştirilmesi

Bu araştırmada verileri yarı yapılandırılmış görüşmeler, demografik bilgi formu ve araştırma günlükleri aracılığıyla toplanmıştır.

3.3.1. Demografik bilgi formu

Katılımcılara ait bilgiler araştırmacı tarafından demografik bilgi formu (Ek 1) aracılığıyla toplanmıştır. Demografik bilgi formunda görüşme yapılan bireylere ait bilgiler bulunmaktadır.

Demografik bilgi formundaki sorular görüşme yapılan bireylere tek tek sorulmuş ve cevaplar elle kaydedilmiştir.

3.3.2. Araştırma günlükleri

Araştırmacı günlüğü gördüklerimiz ve duyduklarımızla ilgili düşüncelerimize ilişkin gözlem yaparken aldığımız notlar ve hatırlamak için aldığımız notlarla birlikte araştırma süresince kendi davranış ve duygularımızın kaydedildiği öyküsel notların toplandığı bir yerdir (Glesne,2013, s. 104).

Araştırmacı, çalışma yapmaya başladığı günden itibaren neler yaptığını, görüşme soruları oluşturma sürecini, katılımcıları bulmasını, görüşmeleri, görüşmeleri yaparken hissettiklerini kısacası tüm süreci her an yanında bilgisayar taşıyamayacağı için bir deftere not ettikten sonra bilgisayarda hazırladığı (Ek 6) dosyaya kaydetmiştir.

3.3.3. Görüşme sorularının oluşturulması

Neuman görüşme sorularının yazımı ile ilgili aşağıdaki ilkeleri ortaya koymuştur;

- 1) Kısaltmalardan uzak durma, argodan kaçınma
- 2) Belirsizlik oluşturacak cümlelerden kaçınma
- 3) Duygusal dilden uzak durma
- 4) Birden çok anlama gelebilecek soru cümleleri kurmama
- 5) Görüşme yapılan bireyi istenilen cevaba yönlendirecek sorulardan uzak durma
- 6) Görüşme yapılan bireyin yeteneklerinin üstünde sorulardan uzak durma

7) Üst üste gelecek cevaplamaları gerektirecek sorulardan uzak durma (Kuş, 2012; s.49).

Bu ilkelerin yanında görüşme soruları oluşturulurken dikkat edilmesi gereken üç değişken bulunmaktadır. Bunlar; yapılacak olan çalışmanın amacıyla doğrudan ilgili amaçtan sapmadan hedeflenen veriyi alma ihtimali yüksek sorular yazmak, araştırmanın amacına uygun ve soruları cevaplayabilecek katılımcılar bulmak, yazılan soruların katılımcıların basit bir şekilde cevaplayabileceği sorular hazırlamak (Büyüköztürk vd., 2015, s. 155). Patton (2002) araştırmacıyı farklı alanlardan sorular oluşturmaya yönlendirecek soru tiplerini açıklar. Bu soru çeşitleri içinde “deneyim/ davranış soruları, görüş/değer soruları, duygu soruları, bilgi soruları, duysal sorular, demografik sorular” bulunur (Glesne, 2013, s.146). Görüşme soruları hazırlanırken bu kriterlere ve soru türlerine uygun sorular hazırlanmıştır.

Görüşme soruları oluşturulurken yukarıda sıralanan yedi ilkeye uyulmuş ve ölüm kavramının tanımı, ölüm kavramının alt bileşenleri, cenaze sırasında yaşadıkları deneyimler, yaşadıkları deneyimden sonra önerileri gibi konular belirlenerek bu alanda sorular hazırlanmıştır. Bu amaçla alanyazın taraması yapılmış, tarama yapılan alan, anahtar sözcükler, sınırlılıklar tablo oluşturularak sunulmuştur. Görüşme sorularının hazırlanmasına 15.02.2022 tarihinde araştırma önerisinin onaylanmasından hemen sonra başlanmış ve 12.06. 2022 tarihinde son uzman görüşünden sonra son şekli tez danışmanı Doç. Dr. Oktay Taymaz Sarı ile verilmiştir.

Tablo 3. 2. Elektronik Ortamda Tarama Yapılan İngilizce Kaynaklar

Tarama Yapılan Veri Tabanları ve Dergiler	Anahtar Sözcük	Sınırlılıklar	Dil
ERIC (Education Resources Information Center)			
PudMed (E-Dergi)	Death		
British Journal of Learning Disabilities	İntellectual	2000-2022	
Journal of Intellectual Disability Research	Disabilities	yılları	
Clinical child psychology and psychiatry	Perception of	arasında	İngilizce
Death Studies	Death	elektronik	
International Journal of Rehabilitation Research	<u>Bereavement</u> <u>and mental</u> <u>handicap</u>	ortamda	
Springer		tarama	
Research Gate		yapılması	

İngilizce alanyazın taramalarında dergiler, ERIC, PudMed kullanılmıştır. Death, Intellectual Disabilities, Perception of Death, Bereavement and mental handicap kelimeleri anahtar sözcük olarak kullanılmıştır.

Tablo 3. 3. Elektronik Ortamda Tarama Yapılan Türkçe Kaynaklar

Tarama Yapılan Veri Tabanları	Anahtar Sözcük	Sınırlılıklar	Dil
Yök Tez	Zihin		
Marmara Üniversitesi	Engelli		
Kütüphanesi	Bireyler		
Google Scholar	Ölüm	2000-2022 yılları arasında	
Özel Eğitim Dergisi	Kavramı	elektronik ortamda tarama	Türkçe
DergiPark	Özel Eğitim ve Ölüm	yapılması	
	Ölümün alt bileşenleri		

Elektronik ortamda gerçekleştirilen taramalarda Türkçe alanyazın taramaları YÖKTEZ, üniversite kütüphanesi ve dergiler üzerinden yapılmıştır. Bu taramalarda özel eğitim ve ölüm, zihin engelli bireyler, ölüm kavramı, ölümün alt bileşenleri anahtar kelimeler olarak kullanılmıştır. Alanyazın taraması yapmak, çalışmayı yürüten kişinin araştırma için oluşturulacak soruları belirleyebilmesi için araştırma sürecinin olmazsa olmaz bir parçasıdır. Araştırmacı çalışma sürecinin çeşitli zamanlarında alanyazını tarar ama bu taramanın en etkili ve değerli olduğu süreç araştırmacının çalışmayı planladığı alanla ilgili anahtar kelimelere karar verdiği evredir (Teddle ve Tashakkori,2015; s.144). Alanyazın taraması yapıldıktan sonra görüşme soruları araştırmacı ve tez danışmanı tarafından hazırlanmıştır.

Görüşme sorularının uzman değerlendirmeleri için tipik ve atipik gelişim gösteren çocukların annelerinin ölüm kaygısı üzerine nitel bir çalışması bulunan bir öğretim görevlisi, özel eğitim alanında lisans ve yüksek lisansını tamamlamış, nitel çalışma yapmış ve şu anda doktorasına devam eden bir araştırma görevlisi ve nitel çalışmalarda uzman olan yüksek lisans derecesine sahip bir uzman, psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında lisansını ve yüksek lisansını tamamlamış ve yaklaşık 20 yıldır özel eğitim alanında çalışan bir öğretim görevlisi ve ölüm ve yas ile ilgili çalışmalar yapmış rehberlik ve psikolojik danışmanlık alanında doktorasını tamamlamış bir doktordan görüş alınmıştır. Uzmanlar soruların araştırmanın amacına uygun olup olmadığını, nitel çalışmaya uygunluğunu ve anlaşılır olup olmadığını kontrol ettikten sonra geri bildirimde bulunmuşlardır. Öncelikle ilk üç uzmandan görüş alınmıştır. Üç uzmandan gelen geri bildirimler, Tez danışmanım Doç. Dr. Oktay Taymaz Sarı ile tekrar gözden geçirilip farklı uzmanlardan da görüş alınması gerektiğine karar verilmiştir. Daha sonra sorular Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alanında da eğitim almış olan iki farklı uzmana gönderilmiştir. Onlardan gelen geri bildirimlerle sorulara son hali verilmiştir.

Hazırlanan ilk formda görüşme sorularının sayısı 21 tane dir. İlk üç uzmandan iki tanesi soru sayısının çok fazla olduğunu ve bunun analiz sürecinde düzeni bozacağını bu yüzden soru sayılarının azaltılması gerektiğini söylemişlerdir. Uzmanlardan gelen geri bildirimden sonra soru sayısı 14'e düşürülmüştür.

Uzmanlardan birincisi ölüm konusunun zor bir konu olduğunu belirtmiş ve 6 ya da 7 soruda konunun toplanması gerektiğini önermiştir. Hazırlanan 21 sorudan sorulabilecek olan soruları seçip işaretlemiştir. Seçtiği sorulardan bir tanesinde cümlede düzeltme yapmamı

istedi. Diğer soruların soruluşunun amaca uygun olduğunu, cümlelerde değişikliğe gerek olmadığını bildirmiştir. Uzmanın seçtiği sorular şu şekildedir;

1. Sizce ölüm nedir? Ölüm deyince aklına gelen üç kelime söyler misin? 2. Sizce ölüme neden olan durumlar nedir? 3. Yakınınızın öldüğünü size nasıl söylediklerini anlatır mısınız? a) Yakınınızın ölümünü öğrendikten sonra ne hissettiniz? 4. Yakınının ölümünü arkadaşlarına ya da çevrendeki insanlara nasıl anlattın? 5. Yakınınızın öldüğünü öğrendikten sonra yaşadığınız olaylar nelerdir? (Yakınınızın ölüm haberini aldıktan sonra yaşadığınız süreci anlatır mısınız?) 6. Ölüm kelimesini duymak ya da ölüm hakkında konuşmak sana ne hissettiriyor? a) Bunları hissetmenin nedeni sence ne? 7. Yakınının ölümünden sonra uzman desteği aldın mı? Neden böyle bir desteğe ihtiyaç hissettin? 8. Yakınını kaybetmiş diğer insanlara bir şeyler söylemek istesen bu ne olurdu? Bu sorularda cümlede bir değişikliğe gerek olmadığını belirtmiştir. Yakınının ölümünden önce ya da sonra başka bir insanın ya da hayvanın öldüğünü duydunuz mu? Sorusunu Yakınınız öldüğünde ne hissettiniz? Şeklinde değiştirilmesinin daha uygun olacağını bildirmiştir. Uzmanın çalışma için seçtiği sorular çalışmaya eklenmiştir.

İkinci uzman soruların amaca uygun olduğunu belirtmiştir. Soru sayısı ile ilgili bir görüş belirtmemiştir. Hazırlanan sorulardan 3. Soru olan “öldükten sonra tekrar dünyaya gelebilir miyiz?” Sorusunu 3. Ölümden sonra neler olabileceği hakkındaki düşüncelerin nelerdir? a) Öldükten sonra tekrar dünyaya gelme durumu hakkında neler düşünüyorsun? b) İnsanların öldükten sonra gittikleri bir yer olduğunu düşünüyor musun? Evetse; nereye giderler? Şeklinde düzenlenmemi önermiştir. Bu soru bu şekilde düzenlenmiştir. 4. Öldükten sonra insanların vücuduna ne olur? Sorusunu 4. Öldükten sonra insanların vücudunda nasıl değişimler olduğunu düşünüyorsunuz? Şeklinde düzenlememi önermiştir. Sorunun düzenlenmesi bu şekilde yapılmıştır. 5. Yakınının ölümünden önce ya da sonra başka bir insanın ya da hayvanın öldüğünü duydunuz mu? Sorusunun anlaşılır olmadığını bildirmiştir. Bu soru başka insanlar ya da hayvanlarında ölebiliyor olması konusunda ne düşünüyorsun? a) İnsanların hepsinin ölebileceğini düşününce ne hissediyorsun? Şeklinde düzenlenmiştir. 11. Cenaze sırasında çevrenizde neler gördünüz? Sizce insanlar neden böyle davranıyorlardı? Sorusunu Cenazedeki insanların davranışları hakkında neler söyleyebilirsin? Şeklinde düzenlememi önermiştir ve bu sorunun altına “cenazeye katılmak sana ne hissettirdi?” sorusunu eklememi önermiştir. Soru bu şekilde düzenlenmiştir. 18. Yaşadığın kayıptan sonra davranışlarında değişimler oldu mu? Nasıl değişimler oldu?

Sorusunu “Yaşadığın kayıptan sonra davranışlarında olan değişimler hakkında neler söylersin?/düşüncelerin nelerdir?” şeklinde düzenlememi önermiştir. Soru bu şekilde düzenlenmiştir.

Üçüncü uzman soru sayısının on ile sınırlandırılmasını bildirmiştir. Soru sayısı fazla olursa analiz kısmında ahengin bozulacağını ve karmaşık bir analiz olacağını ifade etmiştir. İlk beş sorunun yani ölüm ve alt bileşenleri hakkında bilgi edinmek için sorduğum beş bilgi sorusunun birinci sorunun alt soruları olarak toplanmasını önermiştir. İlk beş soru bu şekilde değiştirilmiştir. 5.Yakınının ölümünden önce ya da sonra başka bir insanın ya da hayvanın öldüğünü duydunuz mu? Sorusunu çıkarmamızı bildirmiştir. İkinci uzmanın önerdiği şekilde bu soru değiştirilmiştir. Üç uzmandan gelen geri bildirimlere göre soru sayısı on dörde düşürülmüştür.

Dördüncü uzman soru sayısı ile ilgili fikir beyan etmemiştir. Hazırlanan “Ölümünden sonra neler olabileceği hakkındaki düşüncelerin nelerdir?” sorusundaki düşüncelerin nelerdir demek yerine ölen yakının sence şimdi nereye gitti? Denmesi gerektiğini önermiştir. 4. Soru olan “Öldükten sonra insanların vücudunda nasıl değişimler olduğunu düşünüyorsunuz?” sorusunun uygun olmadığını bunun yerine 4. Sorunun alt soruları ile devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha somut sorular sorulmasını önermiştir. 5. Soruya Ailenin dışında başka birinin öldüğüne tanıklık ettin mi? Gibi bir sorunun eklenebileceğini önermiştir. 10. Soruya Mezara neden çiçek dikiyoruz? Mezarı neden suluyoruz? Bayram ziyaretlerinde mezarlığa gider misin? Bayram ziyaretleri dışında mezarlığa gider misin? Gibi soruların da eklenebileceğini bildirmiştir. 15. Soru için Yaşadığın kayıptan sonra davranışlarında değişimler oldu mu? Nasıl değişimler oldu? Yerine bunu kaldırıp alt sorularla devam edilmesi gerektiğini önermiştir. Görüşme sonlanırken kapanış sorusu olarak hayata dair bir soru ile görüşme sonlandırılabilir önerisinde bulunmuştur.

Beşinci uzman 5. Soru olan “Başka insanlar ya da hayvanların da ölebiliyor olması konusunda ne düşünüyorsun?” sorusunu uygun bulmamıştır. Görüşmelerin bir psikolojik danışman desteğiyle yapılmasını, tek bir görüşmede tüm soruların sorulmamasını, soru aralarında kişinin rahatlaması için su içmek, açık hava almak, yürüyüş yapmak gibi rahatlatıcı ihtiyaçlarını görmesine teşvik edilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Ayrıca katılımcının zorlandığı görülüyorsa araştırma amacı kenara koyularak görüşmenin anında

kesilerek bir ruh sağığı uzmanından destek alınması gerektiğini önermiştir. Görüşmelerin ardından katılımcının ağır yas tepkileri verdiği gözlemleniyorsa muhakkak bir uzmana yönlendirilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Araştırmacı Marmara Üniversitesi'nde çift anadal yaparak Özel Eğitim bölümü ile birlikte Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bölümü mezunudur. Uzmanın verdiği öneri dikkate alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ancak görüşmeler sırasında görüşmeyi yarıda bırakmak isteyen, kaygı problemi yaşayan ya da başka bir problem yaşayan bir katılımcı olmamıştır.

Beş uzmandan alınan görüşler doğrultusunda tez danışmanım Doç. Dr. Oktay SARI ile tekrar görüşme yapılmış ve görüşme formunun son hali belirlenmiştir.

3.3.4. Görüşme soruları

Görüşme soruları aşağıda sıralanmıştır.

1. Sence ölüm nedir?

1.1. Ölüm kelimesini duymak ya da ölüm hakkında konuşmak sana ne hissettiriyor?

1.2. Bunları hissetmenin nedeni sence ne?

2. Sana göre (yakınının ismi) neden ölmüş olabilir?

3. Ölen yakının sence şimdi nereye gitti?

3.1. Öldükten sonra tekrar dünyaya gelebilir miyiz?

3.2. İnsanların öldükten sonra gittikleri bir yer olduğunu düşünüyor musun? Evetse; nereye giderler?

3.3. Ölen yakınının şimdi nerede olduğunu düşünüyorsun?

4. Öldükten sonra insanların vücudunda nasıl değişimler olduğunu düşünüyorsun?

4.1. Bir insan öldüğünde yiyeceklere ihtiyaçları var mı?

4.2. Tuvalete gitmeleri gerekiyor mu?

4.3. Nefes alabilir mi?

4.4.Hareket edebilirler mi?

4.5.Su içmek ister mi?

4.6. Başka eklemek istediğin bir şey var mı?

5. (Yakınının ismi) dışında başka birinin öldüğüne tanıklık ettin mi?

5.1. İnsanların hepsinin ölebileceğini düşününce ne hissediyorsun?

5.2. Bana ölmeyen bir şey söyler misin?

6. Yakınının öldüğünü sana nasıl söylediklerini anlatır mısın?

6.1. Yakınının ölümünü öğrendikten sonra ne hissettin?

6.2. Yakınının ölüm haberini aldıktan sonra neler yaşadığını anlatır mısın?

6.3. Yakınının ölümünü arkadaşlarına ya da çevrendeki insanlara nasıl anlattın?

7. Yakınının cenazesine katıldın mı?

7.1.(cenazeye katıldıysa) Cenazedeki insanların davranışları ve giyinişleri hakkında neler söyleyebilirsin?

7.2.Cenaze sırasında etrafınızdaki insanların üzülmesi, ağlaması, evinizin kalabalık olması sana ne hissettirdi?

7.3. Cenaze sırasında en çok aklında kalan olay nedir?

7.1. (cenazeye katılmadıysa) Katılmadıysan nedenini söyler misin?

8. Yakınının mezarını ziyaret eder misin?

8.1.(ziyaret ediyorsa) a) Mezarlığa gittiğinde merak ettiklerini, mezarlar hakkındaki düşüncelerini paylaşır mısın?

8.1.1. Sence mezara neden çiçek diyoruz?

8.1.2. Sence mezarı neden suluyoruz?

8.1.3. Mezarlığa gittiğinde yaşadığın duygu nedir?

8.2.(ziyaret etmiyorsa) Mezarlığa gitmemenin nedeni nedir?

8.2.1 Mezarlar hakkında merak ettiğin, yakınlarına sorduğun soruları söyler misin?

8.2.2. Mezar ziyareti yapmak ister miydin?

9. Yakının öldüğünde cenaze sırasında ve sonrasında yakının da olan kişilerin sana olan davranışları hakkında neler söylemek istersin?

9.1. Yakınının öldüğünü öğrendikten sonra evinizde olan insanların sana nasıl davranmasını isterdin?

9.2. Evinizde olan kişiler sana ne yapsa iyi hissederdin?

9.3. Öğretmenlerinin ne yapmasını / nasıl davranmasını isterdin?

9.4. Arkadaşlarının ne yapmasını isterdin?

10. Cenaze sırasında ve sonrasında insanların sana nasıl davranmaları gerektiği konusunda önerilerin nelerdir?

11. Yaşadığın kayıptan sonra yaşamında olan değişimler hakkında neler söylersin? / düşüncelerin nelerdir?

11.1. Bu değişimler sana ne hissettirdi?

11.2. İştahında artma ya da azalma oldu mu?

11.3. Uyku sorunu yaşadın mı?

11.4. Daha çok öfke duygusu hissediyor musun?

11.5. Sık sık ağlamak isteği yaşıyor musun?

11.6. Kayıptan sonra başlayan korkuların var mı?

12. Yakınının ölümünden sonra uzman desteği aldın mı? Neden böyle bir desteğe ihtiyaç hissettin?

13. Yakınını kaybetmiş diğer insanlara bir şeyler söylemek istesen bu ne olurdu?

3.3.5. Pilot görüşme

Pilot çalışma yapılacak olan çalışmayı farklı yönlerden test etmek için kullanılabilir. Araştırmacının dikkat ettiği kavramlara katılımcıların da ilgisinin olup olmadığını görmemize yardım eder. Araştırma durumunun ve sorularının netleşmesine imkan verir. Son olarak pilot çalışmalar yöntemi sınamak için iyi bir imkan sağlar (Glesne, 2013, s. 74).

Pilot görüşme ölçüt örnekleminin belirlenen kriterlere uygun olan bir katılımcı ile bireyin kendi evinde 11.10.2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Belirlenen ölçütlere uygun katılımcıya ulaşmanın zor olması sebebiyle pilot görüşme bir katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcı 54 yaşındadır, abisinin alt katında oturduğu bir evde tek başına yaşamaktadır. Katılımcının annesi ve babası vefat etmiş. Annesinin ölümünün üzerinden 3 yıl, babasının ölümünün üzerinden 1 yıl geçmiştir. Pilot görüşme P1 olarak kodlanmıştır.

Tablo 3. 4. Pilot Görüşme Katılımcı Bilgileri

Katılımcı Kodu	Yaş	Medeni Durum	Meslek	Anne/Baba Hayatta mı?
P1	54	Bekar	Çalışmıyor	Hayır

Pilot görüşme katılımcının kendini iyi ifade edememesi ve kısa cevaplar vermesi, sınırlı kelime dağarcığı, bazen cevap vermek istemediği sorularda sessiz kalması gibi sebeplerden dolayı 20 dakika sürmüş ve görüşme Android iki farklı telefona kaydedilmiştir. Pilot görüşme verileri danışman ile değerlendirildikten sonra görüşme sorularından olan “Yaşadığın kayıptan sonra yaşamında olan değişimler hakkında neler söylersin/düşüncelerin nelerdir?” sorusuna sonda sorular eklenmiştir. Yapılan değişiklik ile görüşme formu son halini almıştır. Pilot görüşme araştırmaya dahil edilmemiştir.

3.4. Verilerin Toplanması

Nitel veri araştırmaya katılan bireylerle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda bireyin dile getirdiklerinden deneyimleri, düşünceleri, hisleri ve bilgilerinden alıntılar yaparak, gözlenen davranışların tanımlanmasından ya da farklı dökümanların incelenmesinden elde edilen verilerdir (Merriam,2013; s.83).

Araştırmada veriler 11.10.2022- 13.01.2023 tarihleri arasında toplanmıştır. Belirlenen ölçüte uygun araştırmaya katılmaya gönüllü olacak katılımcıların bulunmasında zorluklar yaşanması sebebiyle görüşme ve veri toplama süreci uzamıştır. Görüşmelerin ne zaman ve nerede olacağına katılımcıların yakınları karar vermişlerdir. Araştırmaya katılan tüm katılımcılarla evlerinde görüşmeye uygun olan sessiz bir ortamda görüşülmüştür. Tüm görüşmeler Android iki farklı cep telefonu ile kaydedilmiştir. Görüşmelerden önce katılım onay formu (Ek 3) imzalatılmış ve ardından demografik bilgi formu doldurulmuştur. Belirlenen ilk görüşme dışında hiçbir görüşme saatinde aksaklık yaşanmamıştır. İlk görüşmede katılımcı görüşmenin bir yakınının evinde olmasını istemiştir. Sabah saat 11.00 de orda olmama rağmen katılımcı görüşmeye gelmemiş ve vazgeçtiğini telefonla bildirmiştir. İlk görüşme iptal edilmiştir. Bunun dışında olan diğer görüşmeler sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelere dair katılımcı, tarih, saat, süre ve yer aşağıdaki Tablo 3.5’de belirtilmiştir.

Tablo 3. 5. Görüşme Takvimi

Katılımcılar	Tarih	Saat/Süre	Görüşme Yeri	Görüşme Şekli
K1	15.11.2022	15.00/32'45''	Ev	Yüz yüze
K2	21.11.2022	14.00/47'17''	Ev	Yüz yüze
K3	21.11.2022	15.30/28'48''	Ev	Yüz yüze
K4	15.11.2022	21.30/13'05''	Ev	Yüz yüze
K5	16.11.2022	11.00/27'21''	Ev	Yüz yüze
K6	15.11.2022	18.00/22'59''	Ev	Yüz yüze
K7	14.11.2022	13.00/34'53''	Ev	Yüz yüze
K8	13.01.2023	14.00/30'15''	Kurum	Yüz yüze
K9	15.11.2022	18.45/47'46''	Ev	Yüz yüze
K10	14.11.2022	19.30/34'36''	Ev	Yüz yüze

Görüşmeler ortalama 35 dakika sürmüş ve toplam görüşme süresi 5 buçuk saattir.

3.4.1. Görüşme ilkeleri

Araştırma için planlanan görüşmelerin daha yararlı ve amacına uygun olabilmesi için dikkatle uyulması gereken ilkeler şunlardır:

- 1) Görüşme yapılan kişiye soruları yöneltirken görüşmenin akışına göre olan sorularda gerekli değişiklikleri yapma
- 2) Soruları görüşülen kişiye yöneltirken sohbet eder gibi sorma
- 3) Görüşmeciyi konuşmak için teşvik etme ve uygun dönütlerde bulunma
- 4) Görüşme boyunca sürecin araştırmacının kontrolünde olması
- 5) Konuşmalar sırasında tarafsız olma ve görüşmecinin deneyimlerini anlamaya çalışma (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 147).

Araştırmacı tarafından görüşme soruları hazırlanmış ve danışmanı tarafından onaylanmıştır. Sorular için uzman görüşü alındıktan sonra pilot bir görüşme yapılmıştır.

3.4.2. Görüşmenin gerçekleştiği ortamlar

Tüm görüşmeler için katılımcıların evlerine gidilmiş ve görüşmeler kendi evlerinde gerçekleştirilmiştir. Yedi görüşme evin müsait olan salonunda yapılmıştır. Görüşmeler sırasında herhangi bir aksaklık yaşanmamıştır. Görüşmeler aşına oldukları yerde yapıldığı için ortamda yeni olan ve dikkatlerini çeken herhangi bir şey olmamıştır.

İki görüşme (K7 ve K1) evin müsait ve sessiz olan bahçesinde görüşme gerçekleştirilmiştir. K7'nin evi 1+1 olduğu ve boş olan diğer oda yatak odası olduğu için görüşme bahçede gerçekleştirilmiştir. K1 de kendisi görüşmeyi bahçede yapmak istemiştir. Bahçede yapılan görüşmeler için evden iki sandalye bahçeye indirilmiş ve karşılıklı olacak şekilde koyulmuştur ve katılımcının oturduğu sandalyeye yakın bir sehpa koyulmuştur. Ses kayıtlarının yapıldığı telefonu katılımcının yakınına koyulan sehpanın üzerine bırakılmıştır. Görüşmeler sırasında herhangi bir aksaklık yaşanmamıştır.

Bir görüşme katılımcının kardeşinin devam ettiği rehabilitasyon merkezinin bir odasında yapılmıştır. Oda da bir masa ve üç sandalye bulunmaktadır. Sınıf olarak kullanılan bir alan değildir. Yönetimin olduğu katta, müdür odasının hemen yanında olan bir odadır. Öğrenciler olmadığı için bu alan sessizdir.

3.5. Verilerin Dökümü

Görüşmeler yapıldıktan birkaç gün sonra ses kayıtları dinlenerek döküm yapılmıştır. Görüşmeler Samsung ve Huawei marka iki cep telefonuyla kaydedildikten sonra bilgisayar ortamına aktararak yedeklenmiştir. Ses kayıtlarının dökümleri gerçekleştirilirken “Microsoft 365 Çevrimiçi” internet sitesinden yararlanılmıştır. Döküm yapıldıktan sonra kulaklık yardımıyla görüşme ses kayıtları baştan dinlenmiş ve eksik ya da hatalı olan yerler düzeltilmiştir. Bütün ses kaydı dinlenip döküm yapıldıktan sonra tekrar başa dönülüp kontrol edilmiştir. Ses kayıtlarının dökümü sırasında kullanılan form EK 5’de verilmiştir. Daha sonra analize geçilmiştir.

3.5.1. Verilerin deşifre edilme güvenirliliği

Ses kayıtlarının dökümü gerçekleştirildikten sonra Dil ve Konuşma Terapistliği alanında Anadolu Üniversitesi’nde yüksek lisansını tamamlamış ve nitel çalışma yapmış

gönüllü bir uzmana toplam görüşmelerin %30 'u (toplam 99 dakika) dinletilmiş ve yapılan dökümlerin kontrolü sağlanmıştır.

3.6. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi, araştırma için oluşturulan araştırma soruları ya da hipotezlerine cevap bulmak için elde edilen verileri incelemeyi gerektirmektedir. Verilerin nitel olarak analizi bulgulara kodlama yapmayı, verilerin içinde olan metni tümce ya da paragraf gibi daha küçük birimlere ayırmayı, ayrılan her cümle ya d paragrafa uygun olan kodu oluşturmayı ve oluşturulan bu kodları temalar altında toplamayı kapsamaktadır (Creswell ve Clark, 2015, s.221). Verilerin analiz edilmesi, verilerin ne anlama geldiğinin dışı vurumudur. Verinin dışı vurumu, kişilerin ne anlattığı, araştırmacının bu anlatılardan ne anladığını ve yorumladığını birleştirme sürecidir, bu süreç anlamlandırma sürecidir (Merriam,2013; s.168).

Bu çalışmada veriler betimsel analiz kullanılarak analiz edilmiştir. Betimsel analiz toplanan verilerin, daha önceden oluşturulan temalara göre özetlenip, yorumlanmasıdır. Betimsel analiz sürecinde görüşme yapılan veya gözlemlenen kişilerin ifadelerini, görüşlerini etkileyici bir şekilde göstermek amacıyla doğrudan alıntılara yer verilir. Betimsel analizde amaç toplanan verileri düzenli ve yorumlanmış şekilde sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 239). Betimsel analiz, yaygın olarak bulgular üstünde ayrıntılı bir ayırtırmaya ihtiyaç duyulmayan verilerin analiz edilmesinde kullanılır. Betimsel analize örnek verilebilecek durumlar arasında araştırmaya katılan bireylerin demografik bilgileri veya çeşitli niteliklerinin betimlenmesi, bir ilin genel özelliklerinin belirtilmesi, bireyin hayat hikayesinin özetlenmesi gibi durumlar sayılabilir (Miles ve Huberman, 1994; akt. Baltacı,2018). Bu çalışmada konuşmalar öncelikle Wolrd' e aktarılmış ve daha sonra betimsel veri tablosu (Ek 5) kullanılarak analiz sürecine başlanmıştır.

3.7. Kodların Oluşturulması

Kodların oluşturulma aşaması, araştırmayı yapan kişinin elde ettiği verileri tekrar tekrar okumasını sonrasında da geliştirdiği kodlar üstünde çalışma yapmasını gerektirir. Elde edilen verilerin durumuna ve derinliğine göre oluşturulan kodların sayısı değişiklik gösterir. Strauss ve Corbin (1990) üç farklı kodlamanın olduğunu ifade etmiştir. Bu kodlama yöntemleri; önceden saptanmış olan kavramlara göre oluşturulan kodlama, elde edilen veri setinden çıkan kavramlara göre oluşturulan kodlama, genel bir çerçevede oluşturulan

kodlamadır (Strauss ve Corbin, 1990, akt. Yıldırım ve Şimşek, 2008: 229-232). Bu araştırmada bu kodlama türlerinden önceden saptanmış olan kavramlara göre oluşturulan kodlama, elde edilen veri setinden çıkan kavramlara göre oluşturulan kodlama kullanılmıştır. Bulgularda belirtilen ilk temanın ölüm bileşenleri kategorisinin bulguları, ölümün alt bileşenlerini kapsadığı için bu kategoride oluşturulan kodlar önceden belirlenmiştir. Diğer temalarda ise verilerden elde edilen kavramlara göre kodlama yapılmıştır.

Betimsel analiz sürecinde veriler sebep sonuç ilişkisine bakılarak yorum yapılmakta ve bazı sonuçları ortaya çıkartmaktadır (Şimşek ve Yıldırım, 2011).

Bu amaç doğrultusunda Ek 5 kullanılarak hazırlanan veriler MAXQDA 2020 programına aktarılmış ve tekrar tekrar okunmuştur. Sonrasında elde edilen veriler tekrar tekrar her bir soru için katılımcıların verdiği cevaplar okunup incelenerek ilk başlıklar oluşturulmuştur. Birbiri ile bağlantılı gibi görülen başlıklar temalar altında toplanarak isim verilmiştir.

3.8 Temaların Oluşturulması

Temaların oluşturulması sırasında araştırmacı oluşturduğu Başlık (Kod) Kitapçığı (Ek 4) aracılığıyla temaların belirlenmesi için birbiriyle bağlantılı olan kodları bir araya getirerek tema ve alt temaları oluşturmuştur. Sonrasında araştırmacı ve tez danışmanı kod ve temalar üstünde bağımsız olarak çalışıp birbirine benzer ve anlamlı kodlarla grupta yapmışlardır. Temalar ve alt temalar oluşturulan bu kodlarla belirlenmiş, araştırmacı ve danışman yeniden görüşerek kodlar ve temalar üstünde uzlaşmışlardır.

Sonraki aşamada elde edilen temalara ait olan kod başlıklarının altında, kodlanan katılımcı görüşlerinin olduğu bir Akıllı Yayıncı Kitapçığı (Ek-8) elde edilmiş ve bu kitapçığın bulguları yazarken kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür.

Son aşamada danışman ve araştırmacı tekrar tekrar bir araya gelerek belirlenen temaları ve bulguları okurların akıcı bir şekilde okuyabileceği hale getirmişlerdir.

3.9. Değerlendiriciler Arası Güvenirliğin Belirlenmesi

Değerlendiriciler arası güvenilirlik çalışması, çalışmada güvenilirliğin saptanması için yapılmıştır. Bu bağlamda yüksek lisansını Marmara Üniversitesi zihin engelliler öğretmenliği programında bitirmiş şu anda da Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde

doktora programına devam eden bir uzmana yansız (seçkisiz) atama yolu ile seçilen dört görüşmenin dökümleri ve kod kitapçığı e-posta yolu ile iletilmiştir. Araştırmacı ve uzman ayrı ayrı dökümler üstünde çalışma yapmış ve aynı başlıklar “Görüş Birliği” olarak, farklı başlık adları ise “Görüş Ayrılığı” olarak kabul edilmiştir. Tüm sorular için “Görüş Birliği” ve “Görüş Ayrılığı” sayılarak aşağıdaki formüller güvenilirlik oranı saptanmıştır.

Güvenirlik=Görüş birliği / (Görüş birliği + Görüş ayrılığı) *100 formülü kullanılarak güvenilirlik hesaplanmıştır. Aşağıda her bir soru için güvenilirlik oranları verilmiştir

Tablo 3. 6. Değerlendiriciler Arası Güvenirlik Yüzdeleri

Kod Anahtarında Yer Alan Soruların Güvenirlik Yüzdeleri	
Sorular	Güvenirlik Yüzdeleri
Soru 1	%100
Soru 2	%100
Soru 3	%100
Soru 4	%100
Soru 5	%100
Soru 6	%100
Soru 7	%100
Soru 8	%100
Soru 9	%100
Soru 10	%100
Soru 11	%100
Soru 12	%100
Soru 13	%100
Ortalama	%100

3.10. İnanırdıcılık ve Etik

Çalışma planlanırken ve uygulama aşamasından önce gerekli görülen yerler ve kuruluşlardan gerekli izinler alınıp, çalışmada olmaya gönüllü olan bireylere bilgi verilmesi ardından da onaylarının alınması gerekir. Bu bireylere gizlilik kurallarına dikkat edileceğı ifade edilerek, elde edilen verilerin olduğı gibi bozulmadan aktarılacağı anlatılmalıdır. Bunlara ek olarak çalışmayı yürüten kişi intihale dikkat etmeli, toplanan bulgularla alakalı durumlarda geri bildirimler verebilmeli, tarafsız olmalı ve elde edilen verilerden sadece pozitif olanları değıl bulunan negatif sonuçları da çalışmasına yansıtmalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018; Creswell, 2017).

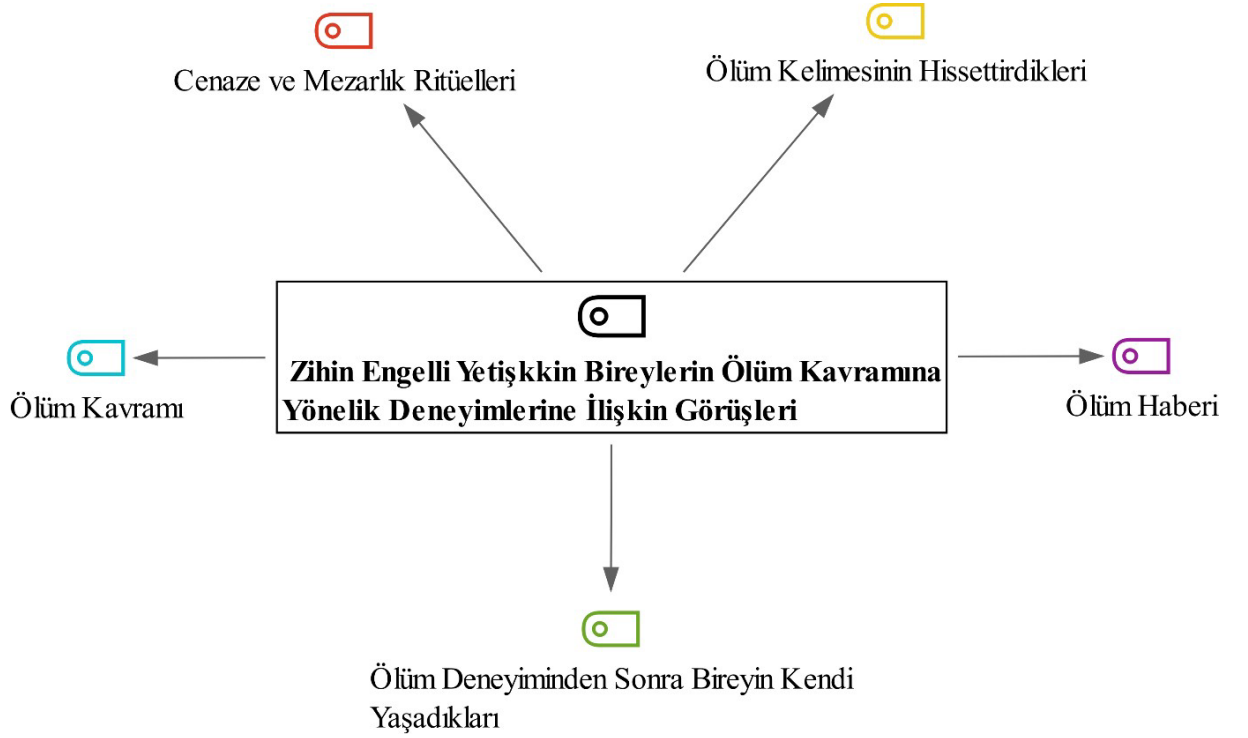
Bu çalışmada değinilen noktalara dikkat ederek katılımcılara katılımcı onam formu verilerek imzalatılmıştır. Bu form verilirken yapılan açıklamada amaç, kapsam hakkında genel bir bilgi verildikten sonra çalışmanın kim tarafından yapıldığı, araştırmaya katılımın kendi isteklerine bağılı ve tamamen gönüllü olduğı, yapılan görüşmelerin gizli olduğı ve sadece bu araştırmada bilimsel amaçlı olarak kullanılacağı, istemeleri halinde araştırma sonuçlarının kendilerine iletilebileceğı yazılı ve sözlü olarak ifade edilmiştir. Bunların yanında görüşme süresince cevap vermek istemedikleri soruları geçebileceklerini, isterlerse görüşmeyi sonlandırabilecekleri ifade edilerek katılımcı onam formu imzalatılmıştır. Araştırmaya katılan bireylerin gizliliğı katılımcılara kod verilerek korunmuştur. Katılımcılarla yapılan görüşmelerin dökümleri olduğı gibi Word'e geçirilip döküm yapılmıştır.

İnanırdıcılık için ise görüşmeler sonucunda elde edilen başlık ve temalarla ilgili değerdendiriciler arası güvenirlilik hesaplamaları yapılmış ve ayrı bir başlık altında anlatılmıştır.

BÖLÜM IV: BULGULAR

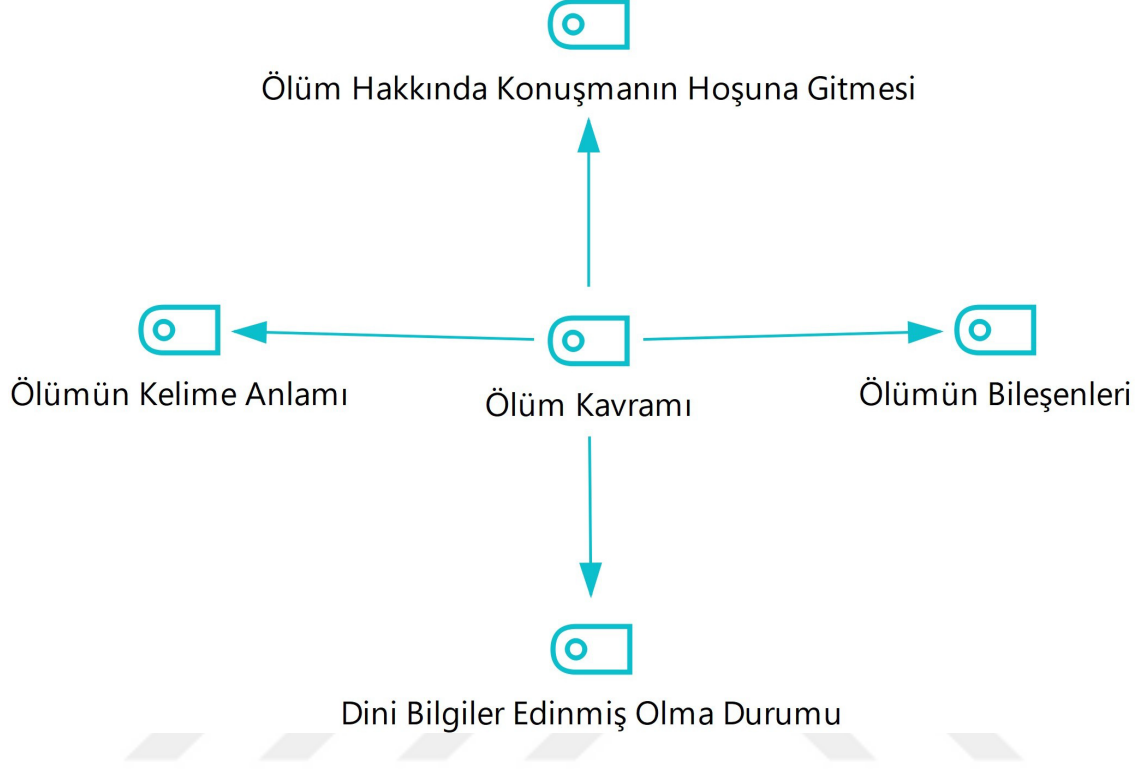
Araştırma problemine açıklık getirmesi adına yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular bu başlık altında sunulmuştur. Çalışmaya toplamda 10 katılımcı dahil olmuştur. Katılımcılar K1-K10 olarak kodlanmıştır.

Çalışma Şekil 4.1’de görüldüğü üzere 5 tema altında toplanmıştır. Bunlar; ölüm deneyiminden sonra bireyin kendi yaşadıkları, ölüm haberi, ölüm kavramı, ölüm kelimesinin hissettirdikleri ve cenaze ve mezarlık ritüelleridir.

Şekil 4. 1. Temalar Gösterimi

4.1. Ölüm Kavramı

Şekil 4. 2. Ölüm Kavramı Temasına Ait Kategori Gösterimi

Araştırma kapsamında ele alınan ilk tema olan “Ölüm Kavramı” temasına ait 4 kategori oluşturulmuştur. Bu oluşturulan kategoriler şekil 4.2.’ de görülmektedir. Bunlar; ölümün bileşenleri, ölümün kelime anlamı, ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi ve dini bilgiler edinmiş olma durumudur.

4.1.2. Ölümün bileşenleri

Şekil 4. 3. Ölümün Bileşenleri Kategorisine Ait Hiyerarşik Kod- Alt Kod Gösterimi

Ölümün bileşenleri kategorisine ait on bir kod oluşturulmuştur. Bunlar; ölümün kaçınılmazlığının farkında olma, ölümün nedeninin farkında olma, ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olmama, yaşam fonksiyonlarının devam etmediğinin farkında olması, yaşam fonksiyonlarının devam etmediğinin farkında olmama, yaşam fonksiyonlarının kısmen devam ettiğinin farkında olma, ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olma, ölümün nedeninin farkında olmama, ölümün kaçınılmazlığı farkında olmama, ölümün evrenselliğinin farkında olmama, ölümün evrenselliğinin farkında olma.

Tablo 4. 1. Ölümün Bileşenleri Kategorisine Ait Frekans- Yüzde Değerleri

Tema	Kategori	Başlık (Kod)	Frekans	Yüzde
Ölüm Kavramı	Ölümün Bileşenleri	Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olma	7	%14,58
		Ölümün Geri Dönülmezliğinin Farkında Olma	7	%14,58
		Ölümün Nedeninin Farkında Olma	6	%12,5
		Ölümün kaçınılmazlığının farkında olma	6	%12,5
		Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Farkında Olma	5	%10,4
		Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Kısmen Farkında Olma	3	%6,25
		Ölümün Geri Dönülmezliğinin Farkında Olmama	4	%8,33
		Ölümün Nedeninin Farkında Olmama	4	%8,33
		Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olmama	2	%4,16
		Ölümün Kaçınılmazlığının Farkında Olmama	2	%4,16
		Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Farkında Olmama	2	%4,16

Ölüm Kavramı Temasında katılımcılar Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olma ile ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Katılımcılara “Bana ölmeyen bir şey söyler misin?” diye sorulduğunda K2 ve K7 şunları söylemiştir

“Çiçekler ondan sonra. Evler ölmez, ondan sonra başka da bir şey gelmiyor. Güneş, güneş, güneş ölmez, bulut ölmez ve hep yukarılarda dolaşırlar.” (K2, st.195-200)

“Mesela doğa ölmez. Doğa ölmez, Ağaçlar. Meşeler.” (K7, st.140-142)

Ölüm kavramı temasında katılımcılar Ölümün Kaçınılmazlığının Farkında Olma ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcılara “İnsanların hepsinin ölebileceğini düşününce ne hissediyorsun?” ve “Peki insanların hepsi ölebilir mi?” diye sorulduğunda katılımcılardan K1, K4, K9 şunları söylemiştir.

“Benimm hissettiğim ne diyem bizim de zamanımız gelecek diye ondan düşünüyom yani” (K1, st. 100-101)

“Ölür ölür” (K4, st.87)

“Ölebilir” (K9, st.126)

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar ölümün nedeninin farkında olma ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcılardan K1, K2, K3, K7, K9, K10 ölümün nedeninin farkında olduklarını bildirmişlerdir. Ölüm nedeni olarak beş katılımcı çeşitli hastalıklardan söz ederken bir tanesi kaza demiştir. K7, K9, K3 şunları dile getirmiştir.

“Hastaydılar öldüler gittiler” (K3, st.76)

“Motur çat kırıldı yüz yukarı düşmüş.” (K9, st.50)

“Kalp hastasıydı. Kalbi değişti ondan öldü.” (K7, st.32)

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olma ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan ölümün geri döndürülemezliğinin farkında oldukları anlaşılmıştır. Katılımcılar “öldükten sonra tekrar dünyaya gelebilir miyiz?” sorusuna şu yanıtları vermişlerdir;

“Yok.” (K8, st.79)

“Hiye gelir dünyaya gelir mi hiç Adile dezen gelmez. Giden gitti. Nenen nereye gitti?” (K10, St.46)

“Hayır.” (K7, st.43)

“Giden bir daha gelmez yani” (K2,st. 43)

Ölüm kavramı temasında katılımcılar ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olmama ile ilgili görüş bildirmişlerdir. K1, K3, K5, K6 geri döndürülemezliğin farkında olmadıklarını gösteren ifadeler kullanmışlardır. K1 ve K5 şu ifadeleri kullanmışlardır.

“Ya geliriz ya da gelmeyiz başka bedenle, başka bedenle olabilir aynı olmaz yani”
(K1, st. 33-37)

K5 ‘in ifadelerinin daha doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ona yöneltilen sorularla birlikte konuşmanın içeriği aktarılmıştır.

“B: Öldükten sonra tekrar dünyaya geri gelebilirler mi?”

K5: Gelirler

B: Gelirler mi cennetten geriye

K5: Gelirler tabi

B: Gelirler, Nasıl gelirler peki?

K5: Gelirler işte

B: Gelirler tamam.

K5: Rüyamda” (K5, st. 62-70)

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar yaşam fonksiyonlarının devam etmediğinin farkında olma ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan ölen insanların yaşam fonksiyonlarının devam etmediklerinin farkında oldukları anlaşılmaktadır. K1, K5, K6, K7 sonlanma bileşenin farkında olduğuna dair görüş bildirmişlerdir. Katılımcılara “onlar öldüğünde yemek yeme ihtiyacı hissederler mi?” vb. sonda sorular sorulmuştur ve yanıtları aktarılmıştır. K5 ve K7 şunları söylemiştir.

“Hissetmez” K5, st. 82)

“Hayır” (K7, st. 71)

Katılımcılar kendileri ifade etmede zorlandıkları için açık uçlu sorudan (Öldükten sonra insanların vücudunda nasıl değişimler olduğunu düşünüyorsun?) sonra bütün görüşmelerde sonda sorular kullanılmıştır. Bu durumla ilgili yansıtma verisi aşağıya eklenmiştir.

“Fiziksel işlevlerin durduğunun farkında ama açık uçlu sorulduğunda sadece iyi dedi. Kendini ifade edemediği için sonda sorular olmasa bileşeni bilip bilmediği anlaşılamayacaktı.” (K5, yansıtma verisi, st. 82-87).

Yansıtma verisinde de belirtildiği gibi açık uçlu sorularda kendilerini ifade edemedikleri için bilgi sorularının olduğu sondalar eklenmiştir ve cevap alınmıştır. Bulguların anlaşılabilirliği için bu şekilde aktarılmıştır.

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar yaşam fonksiyonlarının devam etmediğinin farkında olmama ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan ölen insanların yaşam fonksiyonlarının devam etmediklerinin farkında olmadıkları anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili K2, K3 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Ağrılar geçiyor çünkü uyku şeyinde oluyorlar uykulu oluyor gözleri bir daha da gözleri açılmıyor zaten ama sen konuşunca onlar hissedilebiliyorlar.” (K2, st. 75-77)

K3’e “tualete gitmeleri gerekir mi?” ve “nefes alabilirler mi?” soruları yöneltildiğinde şu cevapları vermiştir;

K3: “Giderler tualete” (st. 109)

K3: “Nefes alırlar” (st. 113)

Ölüm kavramı temasında katılımcılar yaşam fonksiyonlarının devam edip etmediğinin kısmen farkında olmalarıyla ilgili görüş bildirmişlerdir. K4, K8, K9 bu konuyla ilgili soruların bir kısmına farkında olduklarını gösteren cevaplar verirken bazılarında farkında olmadıklarını gösteren cevaplar vermişlerdir. K8’in verdiği cevaplar daha net anlaşılabilirsin diye ona yöneltilen sorularla birlikte aktarılmıştır. K8 görüşleri aşağıda verilmiştir:

“B: Yoktur tualete gitmeleri gerekiyor mu?”

K8: Yoktur

B: Yoktur nefes alabilir mi?” (K8, st. 119-121)

K8 katılımcısı bu sorulara farkında olduğunu gösteren cevaplar vermişken “su içmek isterler mi?” sorusuna diğer cevaplarıyla çelişen bir cevap vermiştir.

K8: “*Evet su isterler*” (st. 130).

Ölüm kavramı temasında katılımcılar ölümün nedeninin farkında olmama ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcılardan K4, K5, K6, K8 yaşadıkları ölüm deneyiminin nedeninin ne olduğunu bilmediklerini ifade etmişlerdir. “neden ölmüş olabilirler” ve “neden cennete gittiler” sorularına K5 ve K6 şu yanıtları vermiştir;

K5: “*E giderler tabi güzel biz de gideriz.*” (st. 33)

K6: “*Bilmem*” (st.23)

Katılımcılar ölüm kavramı temasında ölümün kaçınılmazlığının farkında olmama ile ilgili görüş bildirmişlerdir. “Bunların hepsinin ölebileceğini düşündüğün zaman sen ne hissediyorsun?” diye sorulduğunda K5 ölümün kaçınılmazlığının farkında olmama ile ilgili şunları diler getirmiştir:

K5: “*İyi.... Güliyorum*” (st. 103)

Gülmesinin nedeni sorulduğunda şu cevabı vermiştir;

K5: “*Rüyamda gelirler*” (st. 107)

Katılımcılardan K8 “*sence bütün insanlar ölebilir mi?*” sorusuna şöyle cevap vermiştir;

K8: *Hmmm yok* (st.152)

Katılımcılar ölümün evrenselliğinin farkında olmama ile ilgili görüş bildirmişlerdir. “bana ölmeyen bir şey söyler misin?” diye sorulduğunda K4 şunları dile getirmiştir;

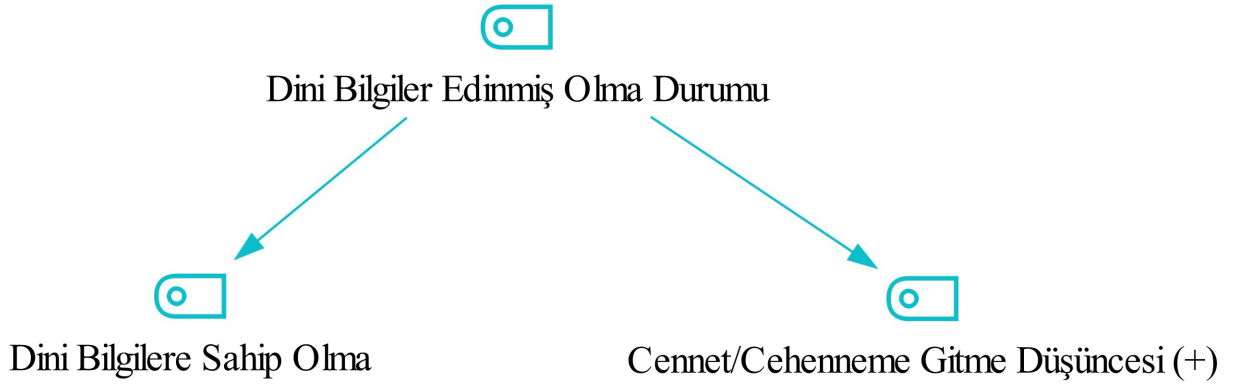
“*K4: Ben ben ölmem*” (st. 110)

Bireysel ölüm kavramı evrensellik alt bileşeni altında geçmektedir. Bu yüzden bu bulgu bu kodun altında kullanılmıştır.

Katılımcılardan K9 ise bilmediğini ifade etmiştir.

K9: “Bilmiyom ki” (st. 131)

4.1.3. Dini bilgiler edinmiş olma durumu

Şekil 4. 4. Dini Bilgiler Edinmiş Olma Durumu Kategorisine Ait Kod Gösterimi

Dini bilgiler edinmiş olma durumu kategorisine ait dini bilgilere sahip olma ve cennet/cehenneme gitme düşüncesi kodları oluşturulmuştur.

Tablo 4. 2. Dini Bilgiler Edinmiş Olma Kategorisine Ait Frekans Yüzde Değerleri

Tema	Kategori	Kod	Frekans	Yüzde
Ölüm kavramı	Dini Bilgiler Edinmiş Olma Durumu	Dini Bilgilere Sahip Olma	6	%50
		Cennet/Cehenneme Gitme Düşüncesi	6	%50

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar dini bilgilere sahip olma ile ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların ölüm kavramı ile ilgili dini bilgi ve kavramların bulunduğu anlaşılmıştır. Konuyla ilgili K1, K2, K7 ve K10 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Şimdi mezarlığa gidersem dua okuyom, üstüne su döküyom yani” (K1, st. 368-369)

“Hıhı annemle babamın mezarlığına gidiyom. Ondan sonra teyzemin mezarlığına gidiyom. Oraya da işte eniştemin falan onlar ikisi gömüldüler ya defnedildiler ya.” (K2, st. 509-511)

“Mezarlığa geldiğimde işte annem mezarını görüyom, dua ediyom” (K7, st. 323)

“Namaz kılmayanlar ya cezasını çekecek ya da ölüp gidecekler” (K1, st. 154-155)

“Hu dua ederdim. Kulualla okurdum elhamı okurdum işte bu okurken üfler gelirdin.”

(K10, st. 371-372)

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar cennet/cehenneme gitme düşüncesi ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan ölen insanların cennet ve cehenneme gittiklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. “(ölen yakınını) sence şimdi nerede?” Sorusuna aşağıdaki cevapları vermişlerdir.

K3: “Cennetler” (st. 79)

K1: “Babamm.... Cennete gitmiş olabilir ya da cehenneme” (st. 30)

4.1.4. Ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi

Tablo 4. 3. Ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi kategorisine ait frekans yüzde değerleri

Tema	Kategori	Frekans	Yüzde
Ölüm Kavramı	Ölüm Hakkında Konuşmanın Hoşuna Gitmesi	3	%30

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kavramı hakkında konuşmanın hoşlarına gittiklerini belirtmişlerdir. “Peki bizim böyle konuşmamız sana kendini nasıl hissettirdi?” diye sorulduğunda K5 kısaca cevaplamıştır;

K5: “ Hı hı. Hoşuma gidiyi” (st.17)

K10 şunları dile getirmiştir;

K10: *Tamam, sağol senden memnun kaldım sevindim*” (st. 730).

Katılımcılardan K3 konuyla ilgili şunları dile getirmiştir. K3'ün ifade etmek istediği net olarak anlaşılabilirsin diye konuşmalar araştırmacının sorularıyla birlikte verilmiştir.

“Ben : Tamam. Şu an peki neden gülüyorsun?”

K3: Çok mutluyum çünkü

Ben : Çok mutlusun neden mutlusun

K3: Annemi babamı çok seviyorum

Ben : Hı?

K3: Annemi babamı çok seviyorum

Ben : Anneni babanı?

K3: Annem babamı mutluyum çünkü

Ben : Annen baban mutlusun çünkü

K3: Evet

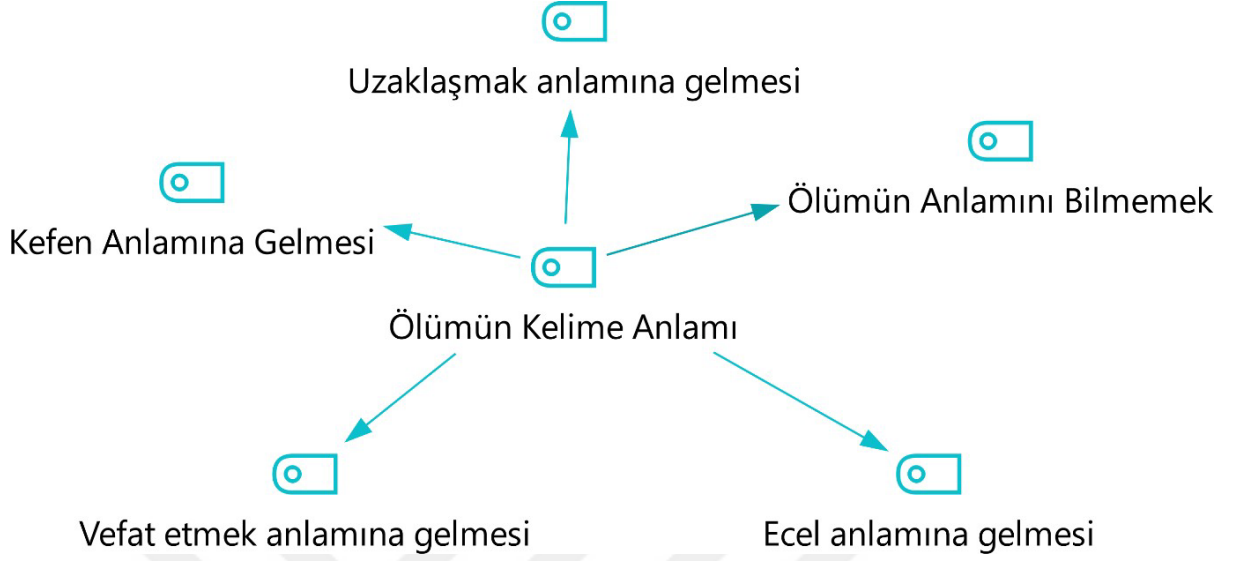
Ben : Annen baban hakkında konuşunca mı mutlusun

K3: Evet” (st. 179-188)

K1 ses kaydı kapandıktan sonra konuşmanın ona iyi geldiğini dile getirmiştir ve bu durum günlüğe kaydedilmiştir. Günlükte yer alan bu bulgu aşağıda belirtilmiştir.

“Ses kaydını kapattıktan sonra bunları konuşmanın ona iyi geldiğini ve ona moral verdiğini söyledi. Ses kaydını kapatıp görüşmeyi sonlandırdıktan sonra kalkıp gitmek istemedi. Teşekkür etti, görüşme sırasında gözleri dolmuş olmasına rağmen bununla ilgili konuşmanın ona moral olduğunu duymak bana iyi geldi.” (Günlük no: 22; st. 391-394).

4.1.5. Ölümün kelime anlamı

Şekil 4. 5. Ölüm Kavramı Kategorisine Ait Kod Gösterimi

Ölüm kavramı temasında katılımcılar ölümün kelime anlamı ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Bu kategoride oluşturulan kodlar; ölümün anlamını bilmemek, vefat etmek anlamına gelmesi, ecel anlamına gelmesi, uzaklaşmak anlamına gelmesi, kefen anlamına gelmesidir.

Tablo 4. 4. Ölümün Kelime Anlamı Kategorisine Ait Frekans Yüzde Değerleri

Tema	Kategori	Kod	Frekans	Yüzde
Ölüm Kavramı	Ölümün Kelime Anlamı	Ölümün anlamını bilmemek	3	%37,5
		Uzaklaşmak anlamına gelmesi	2	%25
		Vefat etmek anlamına gelmesi	1	%12,5
		Kefen anlamına gelmesi	1	%12,5
		Ecel anlamına gelmesi	1	%12,5

Katılımcılardan K1, K2, K4, K6 ve K7 ölümün kelime anlamı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bilmem” (K6, st. 6)

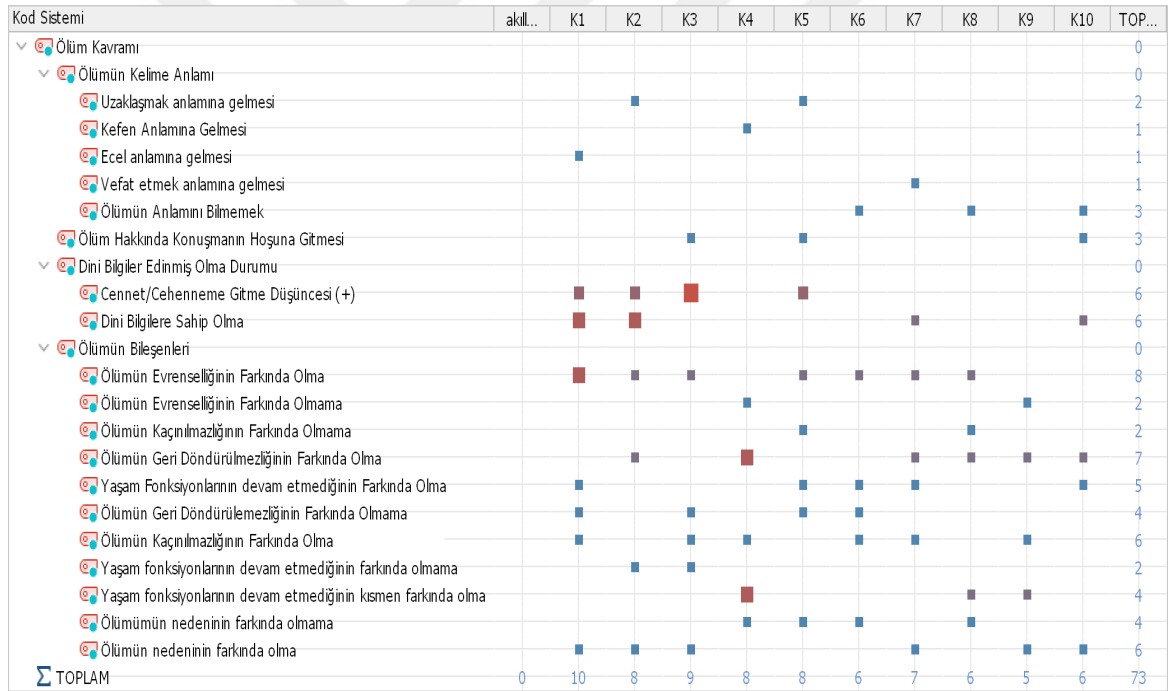
“Ölüm vefat etmek.” (K7, st. 3)

“Ölüm deyince sevdiğin insandan uzaklaşıyorsun” (K2, st. 9)

“Öle öle öle ke ke kefen” (K4, st. 332)

“K1: Ecelin gelmesi” (K1, st. 6)

Katılımcıların görüşleri incelendiğinde kelime anlamını bilmeme, vefat, ecel, kefen ve sevdiğin insanlardan uzaklaşmak anlamına geldiği görülmektedir.

Şekil 4. 6. Katılımcılara Göre Ölüm Kavramı Kod Gösterimi

Şekil 4.6’ da verilmiş olan şekillerde bulunan karelerin büyüklüğü katılımcının bahsettiği konu üzerinde birden fazla kez vurgu yapmış olduğunu ifade etmektedir. Daha çok tekrarlanan ifadeler daha büyük kare şekilleriyle gösterilmiştir. Turuncu renkte o satırda yer alan kod ile ilgili konuya en fazla vurgu yapan katılımcıları göstermektedir. Diğer temalarında sonunda bulunan katılımcılara göre kod gösterimi tablolarında aynı durum

Dini Bilgilere Sahip Olma

Ölümün nereden farkında olma

Ölümün Anlamını Bilmemek

Ölüm Hakkında Konuşmanın Hoşuna Gitmesi

Yaşam Fonksiyonlarının devam etmediğinin Farkında Olma

Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olma

Cennet/Cehennem'e Gitme Düşüncesi (+)

Yaşam Fonksiyonlarının devam etmediğinin Farkında Olma

Ölümün Erkenselliğinin Farkında Olmama

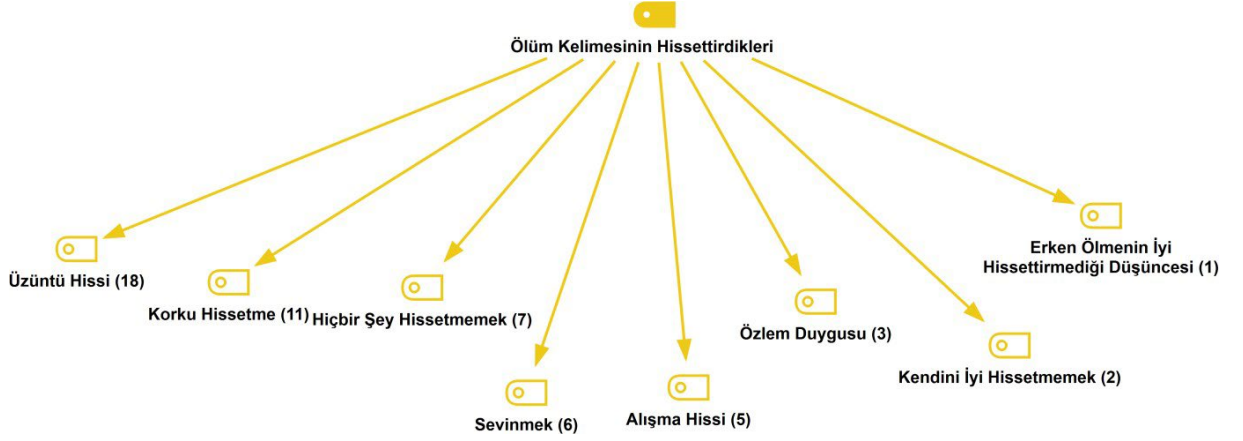
Ölümün Kaçınılmazlığının Farkında Olmama

Ölümün Geri Döndürülemezliğinin Farkında Olmama

Uzaklaşmak anlamına gelmesi

103

4.2. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri

Şekil 4. 8. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi

Araştırma kapsamında ele alınan diğer tema ölüm kelimesinin hissettirdikleridir. Bu temaya ait 8 kod oluşturulmuştur. Bunlar; üzüntü hissi, korku hissetme, hiçbir şey hissetmemek, sevinmek, alışma hissi, özlem duygusu, kendini iyi hissetmemek ve erken ölmenin iyi hissettirmedığı düşüncesidir.

Tablo 4. 5. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Temasına Ait Frekans- Yüzde Değerleri

Tema	Başlık (Kod)	Frekans	Yüzde
Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri	Üzüntü Hissi	18	%33,96
	Korku Hissetme	11	%20,75
	Hiçbir Şey Hissetmemek	7	%13,20
	Sevinmek	6	%11,32
	Alışma Hissi	5	%9,43
	Özlem Duygusu	3	%5,66
	Kendini İyi Hissetmemek	2	%3,77
	Erken Ölmenin İyi Hissettirmedığı Düşüncesi	1	%1,88

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar üzüntü hissi ile ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında üzüntü hissettiklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2, K7 ve K6 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Biraz üzüliyorum, yani çok ölümden bahsedince üzüliyorum yani.” (K2, st. 15)

“Üzüldüğümü söylemek isterim ya.” (K7, st. 253)

“Üzüliyorum” (K6, st. 15)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar korku hissetme ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında korku hissettiklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K6 ve K10 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Korkuyom” (K6, st. 109)

“Korktum sonra içime korku girdii naa geliyo korku bilemedim hôle düşündüm galdım korkum geldi içime namaz kılcam kılamadım orda beri oda da gıldım herkes kılıyo ben gılamadım orda” (K10, st. 570-573)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar sevinmek ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında sevindiklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K1 ve K8 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Üzülmek yok da sevinmek” (K1, st. 16)

“Seviniyorum ben seviniyorum” (K8, st. 201)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar kendini iyi hissetmemek ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında kendilerini iyi hissetmediklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K10 ve K9 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“İyi hissettirmiyo gari şimdi alıştım gari bayadır.” (K10, st. 16)

“Ben kendimi iyi hissetmiyon” (K9, st. 16)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar hiçbir şey hissetmemek ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında hiçbir şey hissetmediklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K10 ve K4 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Bir şey hissetmedim de bir şey yok etmeyoda getsen üfürüp gelincen bir şey olmuyor.”
(K10, St. 367-368)

“Böle bişey hissetmeyon” (K4, st. 83)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar alışma hissi ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında alışma hissini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K10 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Eveli korkuyordum şimdi korkmuyom gari alıştım.” (K10, st. 181)

“Ben o cennetlik annen dedim ben hiç üzülme dedim, üzölmeye değmez ben eveli alıştım.”
(K10, st.167-168)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar özlem duygusu ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında özlem duygusunu hissettiklerini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K3 ve K7 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Çok özledim” (K3, st.154)

“Özlediğimden ağladım.” (K7, st.601)

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri temasında katılımcılar erken ölmenin iyi hissettirmedici ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar ölüm kelimesini duyduklarında erken ölmenin kendilerini iyi hissettirmediciğini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K1 kodlu katılımcı şundan bahsetmiştir:

“Ne hissettim hani erken ölmek iyi değil yani” (K1, St. 136)

Kod Sistemi	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	TOPLA...
Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri											0
Üzüntü Hissi		2	4	1		2	6	3			18
Korku Hissetme				1		5		2		3	11
Sevinmek	1							4	1		6
Kendini İyi Hissetmemek									1	1	2
Hiçbir Şey Hissetmemek				1			1	2	2	1	7
Alışma Hissi										5	5
Özlem Duygusu			2				1				3
Erken Ölmenin İyi Hissettirmedığı Düşüncesi	1										1
TOPLAM	2	2	6	3	0	7	8	11	4	10	53

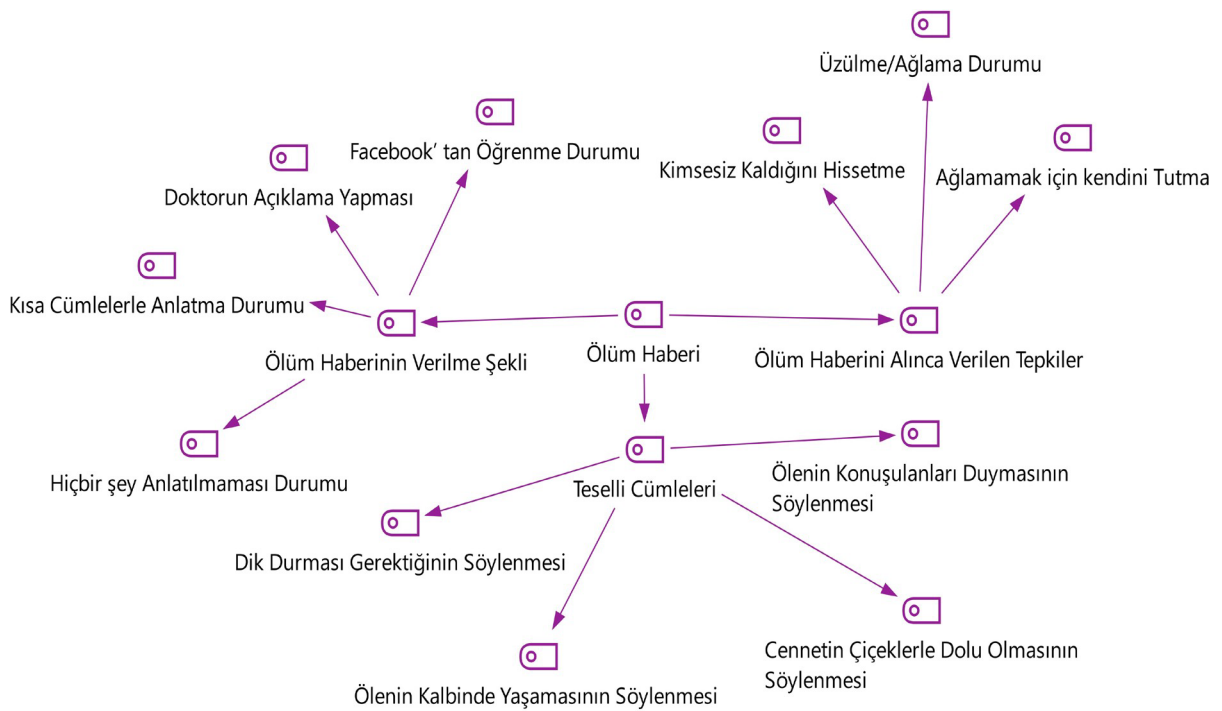
Şekil 4. 9. Katılımcılara Göre Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri

Ölüm kelimesinin hissettirdikleri teması katılımcılara göre incelenmiştir. Buna göre katılımcı ifadeleri üzüntü hissi ve korku hissetme kodları üzerine yoğunlaşmıştır.

Şekil 4. 10. Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri Kod Bulutu

4.3. Ölüm Haberi

Şekil 4. 11. Ölüm Haberi Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi

Araştırma kapsamında ele alınan diğer tema ölüm haberi temasıdır. Bu temaya ait 3 kategori oluşturulmuştur. Bunlar; ölüm haberinin verilme şekli, ölüm haberi alınca verilen tepkiler teselli cümleleridir. Ölüm Haberi Alınca Verilen Tepkiler kategorisine ait 3 kod oluşturulmuştur. Bunlar; üzülmeye/ağlama durumu, kimsesiz kaldığını hissetme ve ağlamamak için kendini tutma durumudur. Ölüm haberinin verilme şekli kategorisine ait üç kod oluşturulmuştur. Bunlar; kısa cümlelerle anlatma durumu, doktorun açıklama yapması, hiçbir şey anlatılmaması durumudur. Teselli cümleleri kategorisine ait dört kod oluşturulmuştur. Bunlar; ölenin konuşulanları duyması, ölenin kalbinde yaşaması, dik durması gerektiği görüşü, cennetin çiçeklerle dolu olması görüşüdür.

Tablo 4. 6. Ölüm Haberi Temasına Ait Frekans- Yüzde Değerleri

Tema	Kategori	Başlık (Kod)	Frekans	Yüzde
Ölüm Haberi	Ölüm Haberinin Verilme Şekli	Kısa Cümlelerle Anlatma Durumu	6	%66,6
		Doktorun Açıklama Yapması	1	%11,1
		Hiçbir şey Anlatılmaması Durumu	1	%11,1
		Facebook’ tan Öğrenme	1	%11,1
	Ölüm Haberini Alınca Verilen Tepkiler	Üzülme/Ağlama Durumu	6	%66,6
		Kimsesiz Kaldığını Hissetme	2	%22,2
		Ağlamamak için kendini Tutma	1	%11,1
	Teselli Cümleleri	Ölenin Konuşulanları Duyması	2	%33,3
		Ölenin Kalbinde Yaşamayı	2	%33,3
		Dik Durması Gerekliği Görüşü	1	%16,6
		Cennetin Çiçeklerle Dolu Olması Görüşü	1	%16,6

4.3.1. Ölüm haberinin verilme şekli

Bu kategoriye ait oluşturulan dört kod şu şekildedir; kısa cümlelerle anlatma durumu, doktorun açıklama yapması, hiçbir şey anlatılmaması durumu, Facebook’ tan öğrenmedir.

Katılımcılar ölüm haberinin verilme şeklinin kısa cümlelerle anlatıldığı ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcılardan K8 şunları ifade etmiştir.

“K8: Dedi yaa anne kardeşim nerde dedi Öldü gitti”

Katılımcılardan K2 şunları dile getirmiştir:

“Dedi, babam vefat etti K2 dedi. Ben de iyice üzüldüm. Böyle bayağı bi savruldu. Öte beri böyle. Ondan sonra üzüldüm yani babam niye öldü diye” (st. 270-272).

Katılımcılardan K1 konuyla ilgili doktorun anlattıklarını dile getirmiştir:

“Hastanedeydi. Dediler uuu babanız kanser dediler. Tümür olduğu için dediler sonraa u bir parçası kaldığı için yani kanser yayıldığı için zaten vücut iflas ediyor” (st. 185-192).

K 10 ise ona kimsenin anlatmadığını dile getirmiştir:

“Bir şey anlatmadı ben bir şey duymadım hiç.” (st. 202)

Katılımcılardan K7 ölüm haberini Fecabook’tan öğrendiğini dile getirmiştir. Burada bahsettiği birinci derecede yakınının ölümü değildir. Facebook kullanmaya başladığından beri bu sitede gördüğü ölüm haberlerinden bahsetmektedir.

“K7: Mesela Facebook'ta çıkıyor” (st. 97)

“K7: Tanıdıklarında üzüliyorum tanıdık olduğundan.”

BEN: Tanımadıklarında?

K7: Üzülmeyon” (st. 111-113).

4.3.2. Teselli cümleleri

Katılımcılar onlara söylenen teselli cümleleri hakkında görüş bildirmişlerdir. Bu kategoriye ait oluşturulan dört kod şu şekildedir; ölenlerin konuşulanları duyması, ölenlerin kalbinde yaşaması, dik durması gerektiği görüşü, cennetin çiçeklerle dolu olması görüşüdür.

K2 ablasının ona kurduğu teselli cümleleri arasında ölen yakınının onu duyduğunu söylediğini şu şekilde aktarmıştır;

“K2: Dedim ki annem bizi duyuyor mu Abla dedim. O da dedi ki annen sizi duyar şimdi dedi. Duyunca da çok mutlu olur dedi. Öyle söyledi.” (K2, st. 89-90)

Katılımcılardan K5 cenaze sırasında camide bulunan hocanın ona söylediklerini şu şekilde ifade etmiştir;

“K5: Cami hoca horda burda (kalbini gösteriyor) diyo

BEN: Bak kalbimde mi diyor, kalbini mi gösteriyorsun” (st. 398-399)

“K5: He sende gidecez, biz de gideceğiz diyo hocalar.” (K5, st. 408)

K1 cenazeye gelenlerin dik durmasını söylediğini dile getirmiştir.

“Eve geldiğinde neler oldu? Yani gelenler baş sağlığına geldiler. Ondan sonracım.. Babanız yok dedi hep kendinizi dik tutmanız lazım dedi” (K1, st. 274-276)

Katılımcılardan K2 ona cenneti çiçeklerle dolu olarak tarif ettiklerini dile getirmiştir. K2’nin söyledikleri şu şekilde aktarılmıştır;

“K2: Mesela cennette cennetin her tarafı çiçeklerle doludur. O yüzden yani biz de öleceğimiz zaman onlarla beraber oluruz.” (K2, st. 54-55)

4.3.3. Ölüm haberini alınca verilen tepkiler

Ölüm haberini alınca verilen tepkiler alt teması için üzülme/ağlama durumu, kimsesiz kaldığını hissetme, ağlamamak için kendini tutma kodları oluşturulmuştur. Katılımcılara “Yakınının ölümünü öğrendikten sonra ne hissettin?” diye sorulduğunda katılımcılardan K3, K4, K7 üzülme/ağlama durumu ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

“K3: Çok üzüldüm. Annem babam için üzüldüm” (K3, st.236)

“K4: Ben aladım. (K4, st.146)

“K7: Üzüldüm” (K7, st.196)

Katılımcılardan K1 ve K2 kimsesiz kaldığını hissetme ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

“K1: Ondan sonraaa gitmesen olmazdın diyom, sen gittin ben napcam diye ondan düşündüm taşındım” (K1, st. 403-404).

Katılımcılardan K2 annesinin ölümü öğrendikten sonra hissettikleriyle ilgili şunları ifade etmiştir;

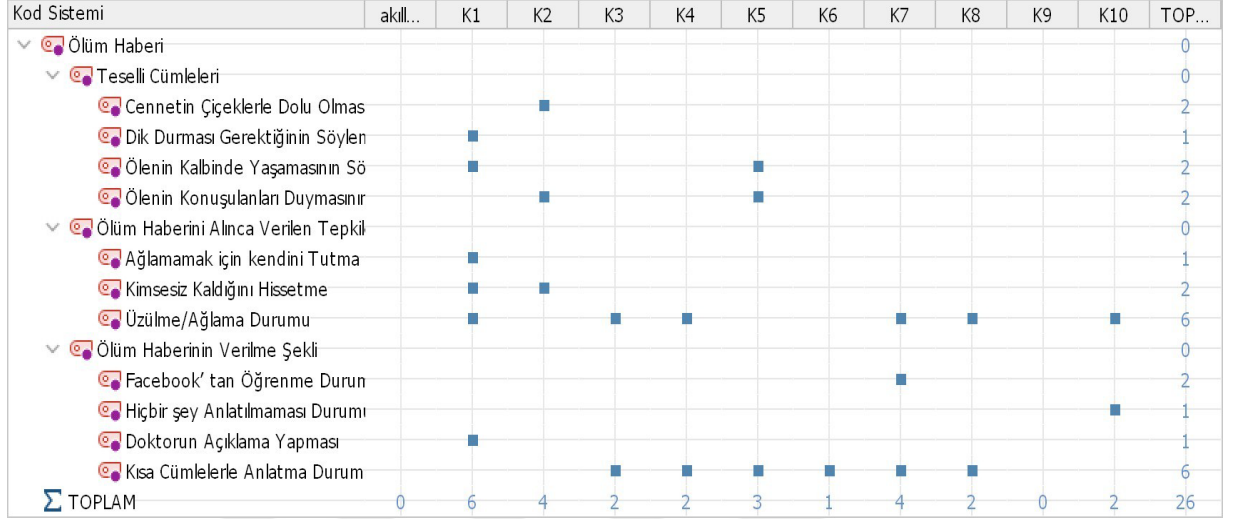
“K2: Kimsesiz kaldığını hissettim.” (st. 331)

K2’ ye babasının ölümü sorulduğunda şu cevabı vermiştir;

“K2: Yetim kaldığını hissettim” (K2, st.335)

Katılımcılardan K1 ağlamamak için kendini tutma ile ilgili görüş bildirmiştir.

“İstemiyorum yani ağlamak istemiyorum, üzülme..” (K1, st. 385)

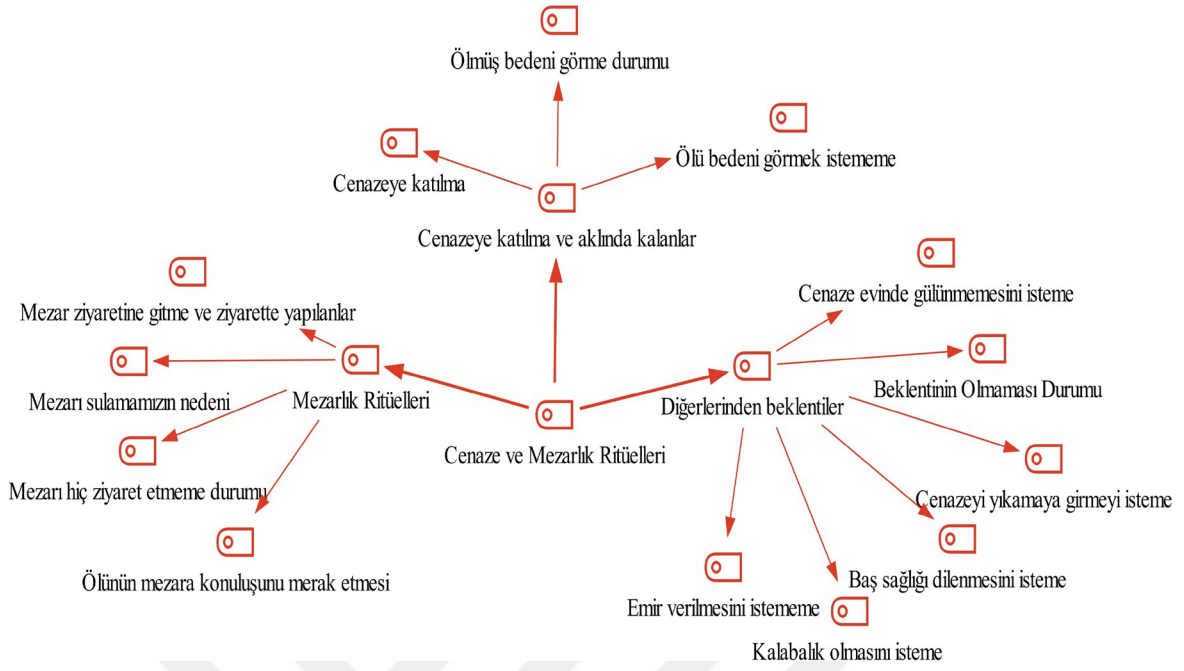
Şekil 4. 12. Katılımcılara Göre Ölüm Haberi Teması

Ölüm Haberi teması katılımcılara göre incelenmiştir. Buna göre katılımcı ifadeleri üzülme/ağlama durumu, kısa cümlelerle anlatma durumu üzerine yoğunlaşmışlardır.

Şekil 4. 13. Ölüm Haberi Temasına Ait Kod Bulutu

4.4. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri

Şekil 4. 14. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Hiyerarşik Kod- Alt kod Gösterimi

Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri temasına ait üç kategori oluşturulmuştur. Bunlar; mezarlık ritüelleri, diğerlerinden beklentiler ve cenazeye katılma ve aklında kalanlardır. Mezarlık Ritüelleri kategorisine ait dört kod oluşturulmuştur. Bunlar; Mezar ziyaretine gitme ve mezarlıkta yapılanlar, mezarı sulamamızın nedeni, mezarı hiç ziyaret etmeme durumu, Mezarlarla ilgili merak ettikleridir. Diğerlerinden beklentiler kategorisine ait altı kod oluşturulmuştur. Bunlar; emir verilmesini istememe, gülenlerden rahatsız olma, cenazeyi yıkamaya girmeyi isteme, kalabalık olmasını isteme durumu, beklentinin olmaması durumu ve baş sağlığı dilenmesini istemedir. Cenazeye katılma ve aklında kalanlar kategorisine ait üç kod oluşturulmuştur. Bunlar; cenazeye katılma, cenazeyi görme durumu, cenazeyi görmek istememe durumudur.

Tablo 4. 7.Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Frekans Yüzde Değerleri

Tema	Kategori	Başlık (Kod)	Frekans	Yüzde
Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri	Mezarlık Ritüelleri	Mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar	7	%50
		Mezarı sulamamızın nedeni	3	%21,4
		Mezarı hiç ziyaret etmeme durumu	3	%21,4
		Mezarla ilgili merakı	1	%7,1
	Diğerlerinden beklentiler	Emir verilmesini istememe	1	%16,6
		Gülenlerden rahatsız olma	1	%16,6
		Cenazeyi yıkamaya girmeyi isteme	1	%16,6
		Kalabalık olmasını isteme durumu	1	%16,6
		Beklentinin Olmaması Durumu	1	%16,6
		Baş sağlığı dilenmesini isteme	1	%16,6
	Cenazeye katılma ve aklında kalanlar	Cenazeye katılma	10	%76,9
		Ölü bedeni görme durumu	2	%15,3
		Ölü bedeni görmek istememe durumu	1	%7,69

4.4.1. Mezarlık ritüelleri

Bu kategoriye ait dört kod oluşturulmuştur. Bunlar; mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar, mezarı sulamamızın nedeni, mezarı hiç ziyaret etmeme durumu, mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar, mezarla ilgili merakıdır.

Mezarlık ritüelleri kategorisinde katılımcılar Mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcılardan K4, K9, K3 konuyla ilgili şunları söylemişlerdir.

“Ben: Sen gidiyorsun yanlarına sen onların yanlarına gitmeyi seviyor musun?”

K4: Seviyorum” (K4, st. 250-252)

“K9: *Yaa şeker koyuyun.*” (st. 257)

“K9: *Eveli şey ediyom buğday ekeliyom*” (K9, st. 261)

“K3: *Tepsik çekiyom dua ediyorum anneme babama*” (K3, st. 435)

Katılımcılardan K10 mezarı hiç ziyaret etmeme durumu ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

“K10: *Hiç gitmedin. Belki giderin*” (st. 357)

Katılımcılar mezarı sulamamızın nedeni ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

“K2: *Ya işte yani su bekliyorlar istiyorlar diye yani ölüler su istiyor.*” (st. 533)

“K7: *Mese ölen şey olduğundan mesela hani su isteyi canları ondan*” (K7, st.331-332)

Katılımcılardan K5 ‘in anlatmak istediğinin tam olarak anlaşılabilmesi için ona yöneltilen sorularla birlikte aktarılmıştır.

K5: *Sulu attı .. şeye ..kum..*

BEN: *Ney?*

K5: *Kum çökmesin*

BEN: *Kum çökmesin diye aşağıya.*

K5: *Hıhı aşaya*” (K5, st. 358-362)

Katılımcılardan K3 mezarla ilgili merak ettiklerini dile getirmiştir. K3 şunları dile getirmiştir;

“K3: *Toprak annem babam konuldu içine ıs ediyom*

Ben: *Toprakta?*

K3: *Toprakta uzatıyorlar için uzatıyorlar ya*

Ben: Uzatıyorlar toprağa hıhı

K3: Uzatıyorlar üstü

Ben: Bunu mu merak ediyorsun?

K3: bunu merak ediyorum içine

Ben: İçine nasıl koyduklarını mı merak ediyorsun?

K3: Evet” (st. 419-427)

4.4.2. Diğerlerinden beklentiler

Katılımcılar diğerlerinden beklentiler kategorisine ait görüş bildirmişlerdir. Bu kategoriye ait oluşturulan kodlar; emir verilmesini istememe, gülenlerden rahatsız olma, cenazeyi yıkamaya girmeyi isteme, kalabalık olmasını isteme durumu, beklentinin olmaması durumu, baş sağlığı dilenmesini istemedir.

Katılımcılardan K1 cenaze evinde yapılan konuşmaları sırasında gülenlerden rahatsız olduğunu dile getirmiştir.

“K1: Kötü davranıyorlar işte, gülüyorlar, eğleniyorlar

Ben: Orda kendi içlerinde senin orda acın var ama onlar gülüp eğleniyorlar

K1: Heee

Ben: Bu da senin hoşuna gitmiyor. Böyle davranmasınlar istiyorsun

K1: Gitmiyor” (K1, St. 462-468)

Katılımcılardan K2 diğerlerinden beklentileri için iki farklı görüş dile getirmiştir. Bunlardan birincisi aşağıdaki gibidir.

“K2: Var. Dayım mesela bana başın sağ olsun falan demedi. O işte benim zoruma gitti biraz” (st. 645-646).

K2 ‘nin bir diğer görüşü cenazeyi yıkmaya girmeye il ilgilidir. K2 şunu ifade etmiştir;

“K2: Babama ha Kadriye ablam yıkamak istedi. O yüzden kadınların arasına baba anne şey girdi ablam girdi, kimseyi sokmadılar.. Hatta girmek istediler de bu yanlış sokmadı Kimseyi ben yıkayacağım dedi. O yüzden yani sokmadı” (st. 571-574)

K2’ye sen girmek ister miydin diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir;

“K2: Evet girmek isterdim.” (st. 578)

Katılımcılardan K5’in beklentisi evin kalabalık olmasını isteme yönündedir. K5 konuyla ilgili şunları dile getirmiştir;

K5’e “Evin kalabalık olması güzel miydi yoksa kalabalık olsun istemez miydin?” diye sorulduğunda şöyle söylemiştir;

“K5: Tabi kalabalık” (st.258)

Katılımcılardan K8 ise kendisine emir verilmesini istememe ile ilgili görüş bildirmiştir. K8’in ifade ettikleri aşağıda aktarılmıştır;

“K8: Dedii git git bakkala, git böyle yap böyle yap böyle git yemekleri getir” (st.424-425)

K8’ e bu durumun ona kendisini nasıl hissettirdiği sorulduğunda ise şu cevabı vermiştir;

“Kötü” (st.432)

K8’in düşüncesi ile ilgili yansıtma verisi aşağıda aktarılmıştır;

“Çok doğal olarak kendi yasını yaşamak istiyor ama etrafındakiler onun üzülmediğini düşünerek sürekli iş yapmasını istemişler. Kendini sınırlı olarak ifade etse de söylemek istediği etrafındakilerin ona iş buyurmaları yerine yasını yaşamasına izin vermeleri” (st.438-445)

Katılımcılardan K4 diğer insanlardan beklentisinin olmadığını dile getirmiştir. K4’ün görüşleri şu yöndedir;

“B: tamam peki insanların sana nasıl davranmasını isterdin cenazede ya da sonra?”

K4: Fark etmez” (st, 233-235)

4.4.3. Cenazeye katılma ve aklında kalanlar

Katılımcılar cenazeye katılma ve aklında kalanlar ile ilgili görüş bildirmiştir. Bu kategoriye ait oluşturulan kodlar şu şekildedir; cenazeye katılma, ölü bedeni görme durumu, ölü bedeni görmek istememe durumudur.

Araştırmaya katılan tüm katılımcılar ebeveynlerinin cenazelerine katıldıklarını ifade etmiştir. Bunların yanında cenazede aklında kalanlar ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

Katılımcılar ölen yakınlarının öldükten sonra bedenlerini gördüklerini dile getirmiştir. Konuyla ilgili K2 şunları dile getirmiştir;

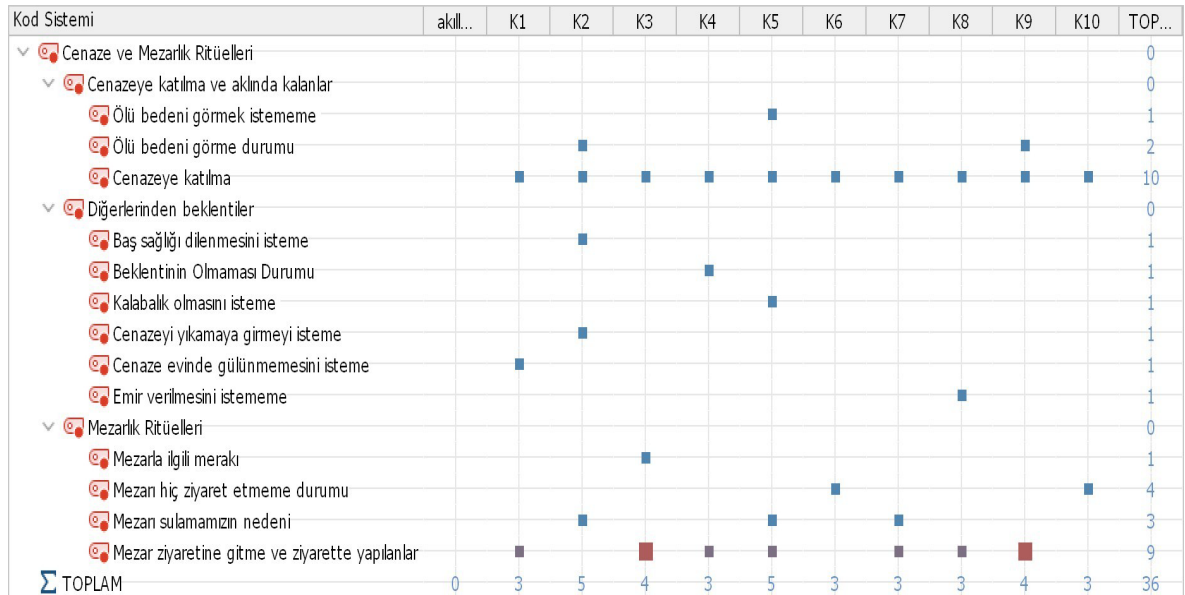
“K2: Gördük işte ben ben annemin yüzünü öptüm şeydeykene defnedilirkene yıkanırken yıkandıktan sonra.” (K2, st.443-444)

Katılımcılardan K5 yakını öldükten sonra onun ölü bedenini görmek istemediği ile ilgili görüş bildirmiştir. Konuyla ilgili K5 şunu dile getirmiştir;

“K5: Yengem git bak dedi gitmem bakmam ben.

BEN: Ha yengen git bak dedi, sen gitmedin neden gitmedin peki?

K5: Yüyamda gelirler” (K5, st.216-219)

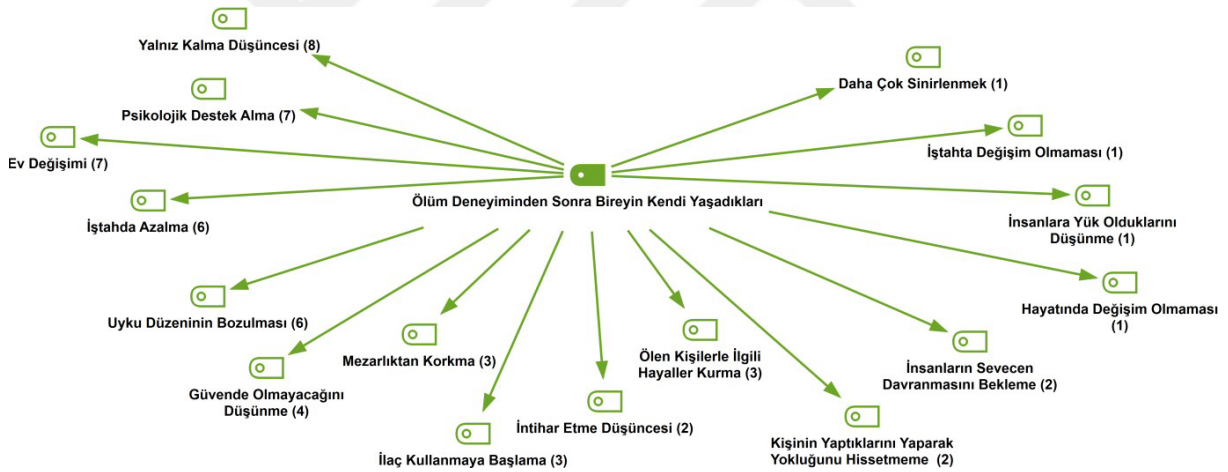
Şekil 4. 15. Katılımcılara Göre Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri

Katılımcıların ifadeleri incelenmiş ve bu temada katılımcılar en çok mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar ve diğerlerinden beklentiler üzerine yoğunlaşmışlardır.

Şekil 4. 16. Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri Temasına Ait Kod Bulutu

4.5. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları

Şekil 4. 17. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları Temasına Ait Hiyerarşik Kod-Alt Kod Gösterimi

Araştırma kapsamında ele alınan diğer tema “Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları” temasına ait 16 kod oluşturulmuştur. Bunlar; yalnız kalma düşüncesi, psikolojik destek alma, ev değişimi, iştahda azalma, uyku düzeninin bozulması, güvende olmayacağını düşünme, mezarlıktan korkma, ilaç kullanmaya başlama, intihar etme düşüncesi, ölen kişilerle ilgili hayaller kurma ve rüyalar, kişinin yaptıklarını yaparak yokluğunu hissetmeme, insanların sevecen davranmasını bekleme, hayatında değişim

olmaması, insanlara yük olduğunu düşünme, iştahta değişim olmaması ve daha çok sinirlenmektir.

Tablo 4. 8. Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları Temasına Ait Frekans Yüzde Değerleri

Tema	Başlık (Kod)	Frekans	Yüzde
Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları	Yalnız Kalma Düşüncesi	8	%14,03
	Psikolojik Destek Alma	7	%12,28
	Ev değişimi	7	%12,28
	İştahta Azalma	6	%10,52
	Uyku Düzeninin Bozulması	6	%10,52
	Güvende Olmayacağını Düşünme	4	%7,01
	Mezarlıktan Korkma	3	%5,26
	Ölen Kişilerle İlgili Hayaller Kurma	3	%5,26
	İlaç Kullanmaya Başlama	3	%5,26
	İntihar Etme Düşüncesi	2	%3,50
	Kişinin Yaptıklarını Yaparak Yokluğunu Hissetmeme	2	%3,50
	İnsanların Sevecen Davranmasını Bekleme	2	%3,50
	İnsanlara Yük Olduğunu Düşünme	1	%1,75
	Hayatında Değişim Olmaması	1	%1,75
	İştahta Değişim Olmaması	1	%1,75
	Daha Çok Sinirlenmek	1	%1,75

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar yalnız kalma düşüncesi ile ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını

kaybettiklerinde yalnız kalma düşüncesi içerisinde olduklarını dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 ve K7 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“B: Aynı yine kimsesiz kaldığını düşündün

K2: Evet. Tutunacak bir dalım kalmadığını düşünüyorum.” (K2)

“B: Mezara gidecek sana ne olacak sen neden korktun?

K7: Yani bakan olmaz diye.” (K7)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar ev değişimi ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra yaşadıkları evin değiştiğini dile getirmişlerdir. Katılımcılara “yaşadığın ev değişti mi?” sorusu yöneltilmiştir. Konuyla ilgili K3 ve K4 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“K3: Değişti tabi ki de” (K3, st.597)

“K4: Değişti değişti” (K4, st.273)

Ev değişimi kodu altında K2 katılımcısının yaşadığı taciz olayı raporlanmıştır. K2 görüşme sırasında bunu dile getirmemiştir ancak K2’nin görüşmeden sonra yanında kaldığı ablası ile sohbet edilmiştir. K2’nin ablası yaşadıkları ölüm deneyiminden sonra K2’nin diğer ablasının evinde yaşarken eniştesi tarafından uğradığı tacizi anlatmıştır. Bu olay K2’nin ev değiştirdiği ve başkasının evinde yaşadığı sırada yaşanmış olduğu için bu kodun altında raporlanmıştır. Bu durum yakınıyla görüşmeyi amaçlamadığımız için ses kaydına alınmamıştır. Ama ablanın izniyle günlüğe kaydedilmiştir. Aşağıda günlüğün ilgili bölümü bulunmaktadır.

“Ablası anne baba öldükten sonra kurdukları düzeni anlattı. Benim katılımcılarım olan iki kız kardeşi, diğer 4 kardeş sırayla birer hafta evlerine alıp misafir ediyorlar. Ama pandemi döneminde en çok maddi durumu iyi olan ablanın evinde kalmışlar ve eniştede o sırada evdeymiş. Benim görüştüğüm ablanın anlattıklarına göre enişte bu süreçte katılımcım olan daha öncede tacize uğramış olan kardeşi taciz etmiş ve bu durumu bütün kardeşlerin olduğu bir ortamda anlatmış. Hepsi şok olmuşlar ama kardeşleri eşinden boşanmak istememiş o günden sonra o ablaya kalmaya gitmemişler ama artık o ablada tekrar yanlarına gelmelerini bir daha böyle bir şey yaşanmayacağını söylüyor. 4 kız kardeşten sadece benim görüştüğüm

veli bu duruma rıza göstermiş ve gitmeleri gerektiğini savunuyor. Bu durumdan sonra kızların evde kuralları olmuş. Eniştereleri evdeyken odalarından çıkmıyorlar, eniştereleri ile aynı sofraya oturmuyorlar. Sadece tuvalete gitmek için odalarından çıkıyorlar. Bu duyduklarım beni çok etkiledi. Yaşadıkları kaybın üstüne bir de bunları yaşadılar ve suçlu gibi cezalandırıldılar. Çaydan sonra vedalaşıp oradan ayrıldım.” (Günlük no; 24, Satır no; 458-473, Kişisel Görüşme, 21.11.2022)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar psikolojik destek alma ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra psikolojik destek aldıklarını dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 ve K7 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Yani 3 ayda bir şeye gidiyorum, psikiyatriste gidiyorum.” (K2, st.861)

“Yok bir yol şey oldu, psikologa gittim.” (K7, st. 642)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar iştahta azalma ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra iştahlarında azalma olduğunu dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K3 ve K6 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“K3: Canın hiç yemek yemek istemedi” (K3, st.615)

“B: Çok mu yemek yedin daha mı az yemek yedin

K6: Az

B: Az yemek yedin.” (K6, st.361-363)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar uyku düzeninin bozulması ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra uyku düzenlerinde bozulma olduğunu dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K7 ve K10 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Uyuyamıyorum bide işte ondan gittik.” (K7, st. 684)

“İlken ilken uyuyamadım Adile dezen Mehmet Ali dayında sonra anamda da uyuyamadım uyku gelmedi gözlerime göklere dıktım gözlerime hiç uyku gelmedi, herkes kıpırıyor benim uykum gelmeyo” (K10 st. 584- 587)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar güvende olmayacağını düşünme ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra güvende olmadıklarını düşündükleri konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 ve K8 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“K2: Evet kötü yola düşerim diye korkuyorum” (K2, st.186)

“K8: Ben korkuyorum eve gidiyorum yatıyorum” (K8, st.551)

K8’ e neden dışarıda olmaktan korktuğunu sorulduğunda şunu dile getirmiştir;

“K8: Hırsızlar var” (st.555)

Daha sonra K8’ e “hırsızlardan sizi birinin koruyamayacağını mı düşünüyorsun?” diye sorulduğunda ise kısaca evet demiştir.

“K8: Imm evet.” (st. 568)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar ilaç kullanmaya başlama ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra ilaç kullanmaya başladıkları konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 ve K7 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

Yok. ölümden önce kullanmıyordum da. Şey, yani bunu ölümün annemle babamın ölümünden sonra kullanmaya başladım.” (K2, st. 781-782)

“K7: Anlattım, işte ben böyle böyle televizyon bozuluyor baktığımda dedim. O da hap verdi hap kullanıyom” (K7, st. 703-704)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar mezarlıktan korkma ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra mezarlıktan korktukları konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K10 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Öldüğünde de korktum hurda öte yanda ana evin içine giremedim namazı zor kıldım orda inan. İnsanın korku gelecek içine” (K10, st.85-86)

“İçime korku geldi nene öldüğünde nişledim (ne yapacağımı şaşırdım anlamında kullanıyor) evin içine girdim korkmaya başladım elim ayağım sakıramaya başladı. Bu kadar da olmana dedim içime korku geldi” (K10, st.79-82)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar ölen kişilerle ilgili hayaller kurma ve Rüyalara ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra ölen kişilerle alakalı hayaller kurdukları konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K3 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Hep hayal kuruyom, hayal kuruyom durmadan çok hayal kurmaya başlıyom” (st.641)

“Kokmuyom kokmuyom hayal kurmaya başlıyom annem babam önüme geliyo hep kak diyo bana kaldırmaya çalışıyo yataktan” (K3, st.643-644)

Konuyla ilgili K9 kodlu katılımcı şunları söylemiştir.

“B: Ha rüyanda gördün. Rüyanda gördün annen etek elbise giymiş güzel geldi sevdi seni.

“K9: Kulağ tutuyo, burnu tuyuyor.” (st.782)

“Güzel dur dedi kulama” (st.784)

Konuyla ilgili K7 kodlu katılımcı şunları söylemiştir

“İşte geliyo bişeyler bırakıp git gitmeyi de bir şeyler getirmiş oluyor. Ben uyanıyon o zaman” (st.264- 265)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar intihar etme düşüncesi ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra intihar etmeyi düşündükleri konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K1 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Yani .. çokk..şey ettim de intihar şey yaptım da , ben ne yapıyom ya dedim. Allahın verdiği canı mı öldürmek isterin” (st. 108-109)

K1'in şimdi vazgeçtiğini dile getiren ifadeler kullanmış olsa da intihar etme düşüncesine sahip olduğu konusunda yakınları bilgilendirilmiştir.

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar insanların sevecen davranmasını bekleme ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra çevresindekilerin onlara karşı sevecen davranmasını bekledikleri konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Ha şöyle yani şey, kötü davranmasalar daha iyi olur bana böyle sevecen yani cana yakın davranmalar biraz belki birazcık mutlu olurum gibi geliyor bana. Ama olmuyor işte öyle olmuyor yani.” (st. 668-670).

“Yani yani kızım nasılsın, iyi misin diye beni bir yoklamalarını isterdim ama yani dayım onu da yapmıyor, yapmıyor pek yani selam da yollamıyor. O yüzden bizde yani küss küsüz. Yani bunlar görüşmüyoruz.” (st. 657-659).

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında katılımcılar kişinin yaptıklarını yaparak yokluğunu hissetmeme ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra ölen kişinin yaptıklarını yaparak onun yokluğunu hissetmemeye çalıştıkları konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K1 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“K1: Yani hatıralar.. babamın gittiği yerde hatıralar çoktur” (st. 582)

“K1: Gittiği yerlere gidiyon orda huzur buluyon” (st. 584).

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında iştahta değişim olmaması ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra iştahlarında değişim olmadığı konusunda görüş dile getirmişlerdir. “Peki cenazeden sonra senin yemek yemende, iştahında bir artma ya da azalma oldu mu?” diye sorulmuş ve konuyla ilgili K1 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“K1: Hiç bişey olmadı” (st. 598)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında hayatında değişim olmaması ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra

hayatlarında değişim olmadığı konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K1 ve K7 kodlu katılımcılar şunlardan bahsetmiştir:

“Değişen bişey olmadı aynı da” (K1, st.537)

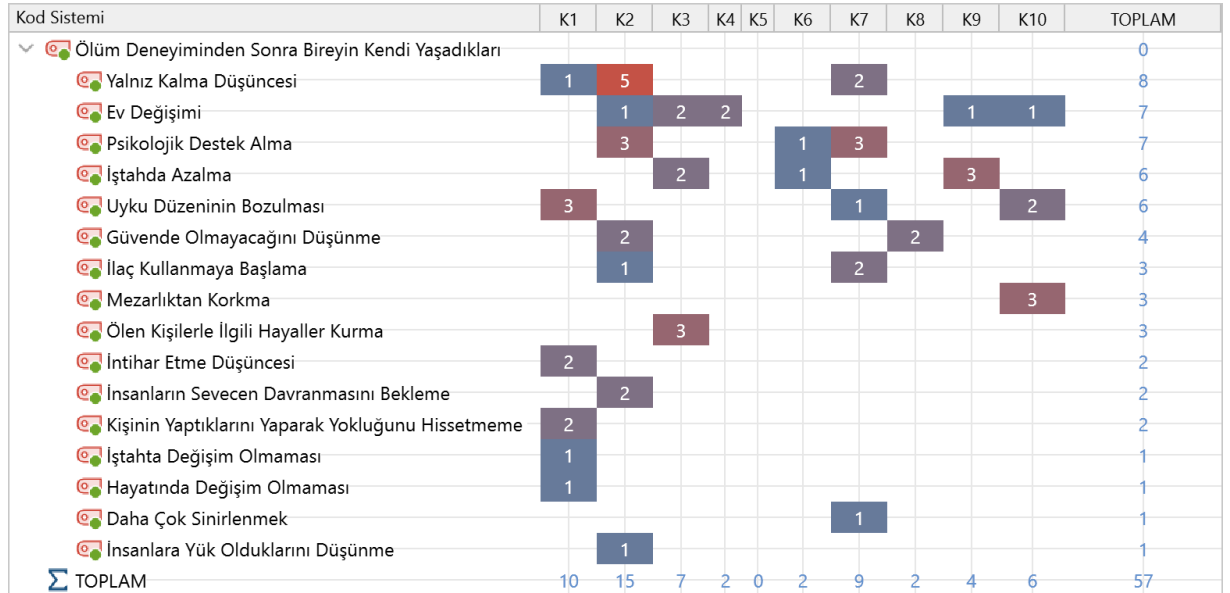
“Yok bu olmadı, aynı yememe devam ediyor” (K7, st.586)

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında daha çok sinirlenmek ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra daha çok sinirlendikleri konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K7 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“Evet sinir oluyor.” (st. 567)

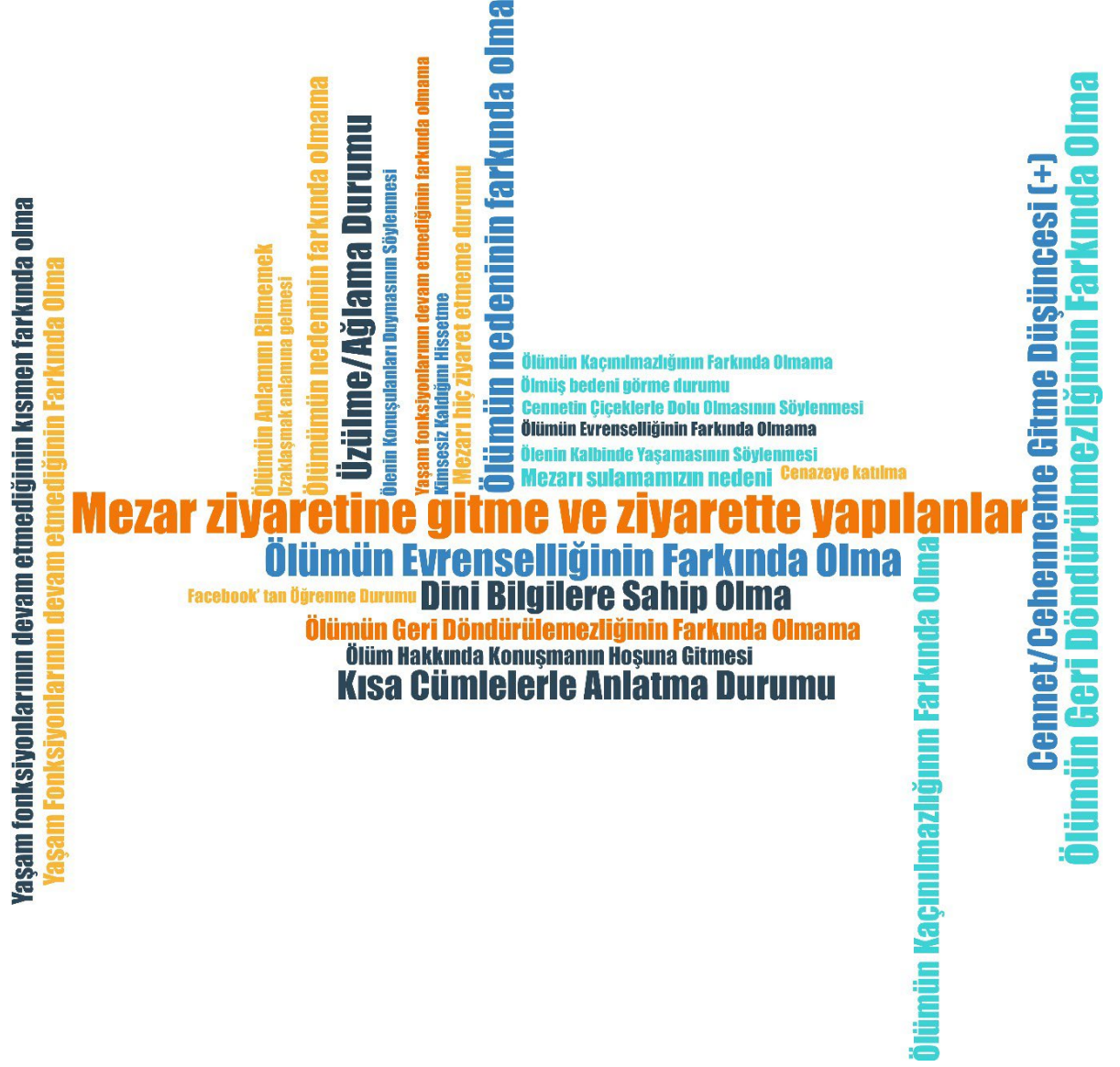
Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları temasında insanlara yük olduklarını düşünme ile ilgili de görüş bildirmişlerdir. Katılımcılar tanıdıklarını kaybettikten sonra insanlara yük oldukları konusunda görüş dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili K2 kodlu katılımcı şunlardan bahsetmiştir:

“K2: He şimdi, evet, bana bakamayacaklarını düşünüyorum ve de kendi kocalarını zaten çok zor bakıyorlar. Bir de ben eklendim, yanlarına.” (st. 366-367).

Şekil 4. 18. Katılımcılara Göre Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları

Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları Teması katılımcılara göre incelenmiştir. Buna göre katılımcı ifadeleri yalnız kalma düşüncesi, ev değişimi, psikolojik destek alma, iştahta azalma ve uyku düzeninin bozulması kodları üzerine yoğunlaşmıştır.

Şekil 4. 19. Kod Bulutu

Katılımcı ifadelerinin yoğunluğa göre dağılımı Şekil 4.19.'da gösterilmektedir. Daha büyük puntolu olarak gösterilen kodlar daha yoğun olarak kullanılan ifadeleri gösterirken, daha küçük puntolu olan ifadeler, kodların daha az yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir.

V.TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada yetişkinlik döneminde olan zihin engelli bireylerin birinci derecede bir yakınıni kaybettiğinde ölüm kavramını algılama biçimleri, yas süreci deneyimleri ve yaşanan kayıptan sonra hayatı nasıl anlamlandırdığına dair görüşlerini incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde zihin engeli yetişkin bireylerle yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve beş temaya ulaşılmıştır. Bu temalar; *a) ölüm kavramı, b) ölüm deneyiminden sonra bireyin kendi yaşadıkları, c) ölüm haberi, d) ölüm kelimesinin hissettirdikleri, e) cenaze ve mezarlık ritüelleridir.* Elde edilen bu sonuçlar araştırma soruları kapsamında oluşturulan temalar ve kodlar aracılığıyla hem kendi içlerinde hem de ulaşılabilen diğer çalışmalarla karşılaştırılarak tartışılmıştır.

Aşağıda belirlenen temaların tartışma bölümüne ve sonuca yer verilmiştir.

5.1. Tartışma

5.1.1. Ölüm kavramı

5.1.1.1 Ölümün Bileşenleri

Ölüm kavramı temasında katılımcılar ölümün kaçınılmazlığı ve evrenselliğinin farkında olma ile ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Yedi katılımcı (K1, K2, K3, K5, K6, K7, K8) ölümün evrensellik bileşeninin farkında olduklarını belirten ifadeler kullanmıştır. Yedi katılımcı da (K1, K2, K3, K4, K6, K7, K9) ölümün kaçınılmazlık bileşeninin farkında olduklarını belirten ifadeler kullanmıştır. Yapılan bir çalışmada McEcoy, McHale ve Tierney (2012) nedensellik, geri döndürülemezlik ve evrensellik alt bileşenlerinin, katılımcılar için kaçınılmazlık alt bileşeninden daha kolay anlaşıldığını bildirmişlerdir. Bu çalışmanın sonucuyla bizim çalışmamızın sonuçlarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği söylenebilir. Farklı sonuçların ortaya çıktığı başka bir çalışmada Chow, McEvoy, Chen, Borschel, Yuen ve Lo (2017) yaş ortalaması otuz dokuz olan katılımcılardan yarısından fazlasının geri dönülemezlik ve sonlanma alt bileşenlerinin farkında olduklarını bildirmişlerdir. Üçte biri evrensellik ve nedensellik hakkında tam bir bilgiye sahip olduğu ve kaçınılmazlık alt bileşeninin en düşük puanı aldığı bildirilmiştir. Bu çalışmaların çeşitli ülkelerde yapılan çalışmalar olduğu düşünüldüğünde elde edilen bulguların içinde yaşadıkları kültür, dinin etkisi gibi nedenlerden etkilenecek farklı sonuçlar vermesinin normal olduğu söylenebilir.

Kessell ve Merrick (2001) Yahudi dinine ait yas ritüellerine katılmanın zihin engelli bireyler üzerindeki etkisini yazdığı makalesinde Yahudilere ait olan yas ritüellerinin zihinsel engelli yas tutan bireylere kayıp ve kederleriyle yüzleşmelerinde ve ölüm gerçeğini kavramalarında yardım ettiğini ve oldukça yararlı olduğu belirtmiştir. Bizim toplumumuzda da cenaze ritüelleri ve sosyal destek ağları içinde teselli etmek için kurulan cümlelerin bireyin kendi ölümünün farkına varmasına ve böylece evrensellik alt bileşeninin daha kolay anlaşılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Ölüm Kavramı temasında katılımcılar ölümün nedeninin farkında olunması ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Ölüm nedeni olarak beş katılımcı çeşitli hastalıklardan söz ederken bir tanesi kaza olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışında bir ölüm nedeni dile getirilmemiştir. Benzer bir sonuç alan bir diğer çalışmada McEvoy, Reid, Guerin (2002) zihin engelli bireylere ölümün nedenlerini sorduklarında dokuz katılımcı kalp krizi, sekiz katılımcı kanser ve hastalıktan ölebileceklerini ifade etmişlerdir. Diğer ölüm nedenleri arasında çeşitli fikirlerin (%13) yer aldığı bildirilmiştir. Bizim çalışmamızda da yaşadıkları deneyime bağlı olarak ölümün nedenini dile getirmişlerdir. Bu çalışma özelinde ölümün nedensellik bileşeninin farkına varmada yaşadıkları deneyimin etkisi olduğu söylenebilir. Katılımcılardan K4, K5, K6, K8 yaşadıkları ölüm deneyiminin nedeninin ne olduğunu bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu durumu ebeveynlerinin ölümünün onlara açık bir şekilde ifade edilmemiş olmasına bağlayabiliriz.

Bu temada ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olmama kodu oluşturulmuştur. Katılımcılardan. K1, K3, K5, K6 öldükten sonra tekrar dünyaya gelmeyeceğinin farkında olmadığını belirten ifadeler kullanmışlardır. Bunun aksine K2, K7, K8, K10 kodlu katılımcılar ölümün geri döndürülemezliğinin farkında olduklarını belirtmişlerdir.

Yaşam fonksiyonlarının devam etmediğinin farkında olması kodunda ölümün sonlanma alt bileşeniyle ilgili olan soruların cevapları alınmıştır (Ör.; öldükten sonra yiyeceklere ihtiyaç duyar mı? Ya da tuvalete gitmeleri gerekir mi?). K1, K5, K6, K7 katılımcıları sonlanma bileşenlerinin tamamen farkında olduklarını bildirmişlerdir. K4, K8, K9 sonlanma bileşenin kısmen farkında olduğunu gösteren ifadeler kullanmıştır. K2 ve K3 katılımcıları sonlanma bileşeninin hiç farkında olmadıklarını gösteren ifadeler kullanmışlardır. Bu bulgular daha önce de değindiğim McEvoy, Reid, Guerin (2002) çalışmasıyla benzerlik göstermektedir. Araştırmacılar ölüm kavramının üç bileşeni (Geri döndürülmezlik, evrensellik ve sonlanma) incelenmiştir. Dokuz katılımcının ölümün üç bileşenini tam olarak

anladığı, yirmi altı katılımcının kısmen gelişmiş bir ölüm kavramına sahip olduğu ve altı katılımcının ölüm kavramının hiç gelişmediği bulunmuştur. Katılımcıların on dördü bedensel işlevlerin ölümden sonra durduğunu ifade etmiştir.

Normal gelişim gösteren çocuklar ölümü beş yaşına kadar başka bir yere gitme olarak algıladığından ölümün geri dönüşlü olduğunu düşünür. Yedi yaşına kadar ölüm daha anlaşılır duruma gelse bile bu onun kendi başına gelebilecek bir olay değildir. Ekşi (1990) normal gelişim gösteren çocukların sekiz yaş ve üstünde ölümün geri dönülmezliğini anlamaya başladıklarını belirtmiştir. Ölümden korkma on yaş ve sonrasında oluşmaya başlamaktadır. On iki yaş ve sonrasında soyut düşünceler geliştiğinden yetişkinlere benzer bir ölüm kavramı edinilir (Odağ, 2008). Bu görüşten hareketle zihin engelli bireylerin ölüm kavramı gelişimlerinin yaş ile doğru orantılı olmadığı, bunun bilişsel gelişimle ilgili olduğu sonucuna varabiliriz. Ölümün geri dönülmezliğinin farkında olmayan K1, K3, K5, K6'nın ölüm kavramı için bilişsel düzeyinin beş, yedi yaş arası normal gelişim gösteren çocuklarla benzerlik gösterdiği belirtilebilir. Dört, beş yaşındaki normal gelişim gösteren çocuklar bazen ölen ebeveyninin geri döneceği ümidiyle oyalanır bazen de onu aradığı görülür veya ölen ebeveynin var olduğuna ilişkin net bir duygu yaşadığını ifade eder. Bu deneyimden sonra başka kayıplar yaşamaktan kaygılanır ve bağlanma problemleri yaşayabilir (Bowlby,1982; s. 316). Aynı şekilde yetişkinlik döneminde olsalar da bilişsel gelişim düzeyleri dikkate alınarak zihin engelli bireylerin de daha çok kaygılanma ve bağlanma problemleri yaşayabileceği düşünülebilir.

Bunların yanında K1 öldükten sonra başka bir bedende tekrar dünyaya gelinebileceğini ifade etmiştir. Bu düşüncesini böyle ifade etmiş ama neden böyle düşündüğünü ifade edememiştir. Araştırmacının alanyazın taraması sırasında yaptığı okumalardan ve görüşmeler sırasında edindiği gözlemlerden yola çıkarak katılımcının bu düşüncesinin oluşmasında izlediği filmlerin ya da dizilerin etkisi olabileceği düşünülmüştür. Uluslararası yapılan çalışmalar da Cox, Garrett ve Graham (2005) Disney filmlerinin çocukların ölüm kavramları üzerindeki potansiyel etkisini incelediler. Ölüm sahnelerinin %26'sında ölen karakterlerin geri döndüğü ölüm sahnelerinin olduğu bildirilmiştir. Tenzek ve Nickels (2017) Disney ve Pixar animasyon filmlerindeki ölüm tasvirlerini ve ölüm mesajlarını inceleyerek önceki araştırmaları genişlettikleri çalışmada elli yedi filmde karakterin ölmeden önceki haliyle aynı biçimde geri dönmesiyle geri dönüşümlü ölümler ölüm sahnelerinin %19,1'ini, ölmeden önceki hali değiştirilmiş olan geri dönüşümlü ölümler

%9,5'ini oluşturduğu bildirilmiştir. Alanyazın taraması sırasında ülkemizde bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu alanda yapılacak daha çok sayıda araştırmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir. Tekrar K1' in düşüncesine dönecek olursak bu durum izlediklerine bağlanabileceği gibi cenaze sırasında duyduklarını yanlış anlamasına ya da (cep telefonu olduğu gözlemlendiği için) sosyal medya da okuduklarını yanlış yorumlamasına bağlanabilir. Aşağıda ilgili başlıklar altında bu konuya tekrar değinilecektir. Bunun yanında dinlediği hikayelerin ya da masalların etkisine de bağlanabilir. K1 bunu dile getirmemiş olsa başka bir katılımcımız K2 babası hayattayken yaptığı etkinlikler içinde babasına hikayeler okuduğundan bahsetmiştir. K2'nin ifadeleri şu şekildedir; “K2: *Babamın cenazesinde değil de işte sağlıklıyken bana derdi ki Kızım bana Köroğlu hikayesini anlatsana derdi başına otururdum. Köroğlu, eski hikayesini okurdum*” (K2, st. 486-488). K1 içinde bu durum geçerli olabilir. Kendisi bu tür masalları ya da hikayeleri (örneğin; Pamuk Prenses vb.) okumuş ya da bir başkası ona anlatmış olabilir.

5.1.1.2 Dini bilgiler edinmiş olma durumu

Ölüm kavramı temasında zihin engelli yetişkin bireyler dini bilgilere sahip olmayla ilgili yoğun olarak görüş bildirmişlerdir. Bu durum Oxford (1985)'in çalışması ile benzerlik göstermektedir. Oxford (1985) Piagetçi gelişim aşamaları ve ölüm kavramlarını (ölümün evrenselliği, ölümün kaçınılmazlığı ve ölümün nedenleri) belirlemek için hafif ve orta düzeyde zihin engelli olan kırk yetişkinle görüştü. Araştırmacı, Piaget'in bilişsel gelişim düzeyi ile ölüm kavramı arasında bir ilişki bulamamış ancak görüşmeler sırasında bireylerin ölümle ilgili inançlarını, aile üyelerinin veya arkadaşlarının ölümüyle ilgili önceki deneyimlerine bağladıklarını bildirmiştir. McRitchie vd. (2014) yaptıkları nitel çalışmadan elde ettiği verilere göre ahiret inançları da (dini veya başka türlü) katılımcıların ölümü kabullenmelerini etkilemiştir. Birçoğu bir cennetin varlığı ile ilgili görüş bildirmiş ve ölenin huzur içinde veya dinlenmiş olduğu hissini yaşadığını belirtmiştir.

Ölüm kavramı temasında katılımcılar cennet/cehenneme gitme düşüncesi ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Rodríguez Herrero, Izuzquiza Gasset, Herrán Gascón (2015) Katılımcıların, sonlanma bileşeni %30, geri dönülmezlik bileşeni %54, kaçınılmazlık %50 ve evrensellik %36 oranında doğru yanıt verdiği bulunmuştur. “Biri öldüğünde tekrar yaşayabilir ve biri öldüğünde artık onu görmüyoruz” maddelerini %81,3'ü doğru cevaplamıştır. Buna karşılık, katılımcıların çoğunun yanlış yanıtladığı cümle “annemle babam sonsuza kadar yaşayacak” şeklindedir ve örneklemin %54,7'si bu maddeyi yanlış yanıtlamıştır. Bu çalışmada da

katılımcıların tamamı annelerinin ya da babalarının şu anda cennette olduklarını ifade etmişlerdir.

Bu çalışmada katılımcıların anne ya da babalarının cennette olduğunu düşünmelerindeki en önemli neden cenazede ve sonrasında onlara kurulan teselli cümlelerin içinde sık sık ‘o cennette, hepimiz onun yanına gideceğiz, cennette çiçekler içinde’ gibi ifadelerin kullanılması olabilir. Ölüm kavramı gelişiminin dini bilgilerden etkilendiği görülmektedir. Bunun yanında ölüm kavramı gelişiminde dikkate alınması gereken başka bir durum da içinde yaşanan kültür ve bu kültürde yaşayan insanların ölüme yüklediği anlamlardır. Özellikle zihin engelli bireyler düşünüldüğünde bu daha da ön plana çıkar. Çünkü içinde yaşadığımız kültür hem toplumun zihin engelli bireylere bakışını hem de dini değerleri ve cenaze ritüellerini kapsar. Öldükten sonra cennete gideceğinin söylenmesi dini yargılardan kaynaklanırken, zihin engelli bireyin cenazeye katılmasının desteklenmesi, cenazede teselliye ya da bir açıklamaya ihtiyacının olduğunun düşünülmesi, cenaze sırasında ona kurulan cümleler kültürden etkilenmektedir. Bu çalışmada da daha sonra değineceğim teselli cümleleri kodu ortaya çıkmıştır. Bu kod içinde yaşanan kültürün ölüm kavramı gelişimi üstündeki etkisini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar az sayıdadır, içinde yaşadığımız kültürel değerlerin ölüm kavramı gelişimi üzerindeki etkisini inceleyen daha çok sayıda araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

5.1.1.3. Ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi

Bu temanın altında oluşan beklenmedik kodlardan birisi ölüm hakkında konuşmanın hoşuna gitmesi kodudur. Çoğu insan ölüm hakkında düşünmekten ve kendi ölümünü planlamaktan hazzetmez. Ölüm hakkında konuşmadan kaçmak için her yolu deneriz. Çünkü bu konu insanları derinden huzursuz eder (Tait, 2021; s.23). Bu çalışmaya başlarken de bu düşünceden hareketle ölüm hakkında konuşmanın zor olacağı ve yaşadıkları acı deneyimi tekrar hatırlatmanın kolay olmayacağını düşünerek araştırma sorularını hazırlarken üç uzmandan görüş aldıktan sonra iki uzmandan daha görüş alarak soruların son şeklini vermiştik. Ama görüşmeler sırasında katılımcılardan K5, K3, K1 ebeveynlerinin kaybı hakkında konuşmanın onlara iyi geldiğini, onları mutlu ettiğini ifade etmişlerdir. Alanyazında da değinilen başka bir çalışmada Rodríguez Herrero, Izuzquiza Gasset, Herrán Gascón (2015) ölüm hakkında konuşmanın ve düşünmenin iyi olmadığını ve acı verdiğini söyleyen katılımcılar bulunurken ölümden bahsetmenin olması gereken bir şey olduğunu ifade eden katılımcılarında olduğu bildirilmektedir.

Bu kod aslında onların kaybettiği ebeveynleri hakkında konuşma ihtiyaçlarına, yaşadıkları anıları hatırlayıp mutlu olmaya ihtiyaçları olduğuna işaret ediyor olabilir. Cenaze ve sonrasında, taziye ziyaretlerinde kaybı yaşayan kişilerin ölen yakınlarıyla ilgili anılarını anlattığı sık sık gözlemlenmektedir. Aynı acıyı paylaşmanın bir yolunun da anıları paylaşmak olduğu söylenebilir. Bu kod düşünüldüğünde zihin engelli bireylerin de anılarını paylaşmaya ihtiyacı olduğu görülmektedir bunun için onlara da bu fırsatın sunulması gerektiği düşünülmektedir.

Bu konu ile ilgili görüşmeler sırasında yazılan yansıtma verisi aşağıda aktarılmıştır;

“Kelime dağarcığı sınırlı olsa da annesi babası hakkında konuşmaya olan ihtiyacını kendi cümleleriyle dile getirmeye çalışıyor. Annem babam derken gülümsedi ve mutluluğunu dile getirdi. Aslında yas sürecinde anıları paylaşmaya ne kadar ihtiyaçları olduğunun göstergesi.” (K3, Yansıtma Verisi, St. 184- 193).

Ölüm hakkında konuşmak aslında onlara kendini yas sürecinde daha iyi ifade etmesine de yardımcı olur. Az sonra da değineceğim psikolojik destek alma süreci içinde faydalı olduğu düşünülebilir. Çünkü katılımcılara kısa cevaplı, kapalı uçlu sorular sorulduğunda kısa ve doğru cevaplar verirken, açık uçlu sorularda kendilerini ifade edemedikleri gözlemlenmiştir. Örneğin, psikoloğa gittiğini ifade etmiştir ama bunun nedeni sorulduğunda açıklayamadığı gözlemlenmiştir. Bu şekilde konuşmalar yapmak, onun kendisini daha iyi ifade edebilmesi için bir fırsat olabilir.

5.1.1.4.Ölümün kelime anlamı

Ölüm kavramı temasında elde edilen bir diğer kategori ise ölümün kelime anlamıdır. Ölümün kelime anlamının sorulduğu sorularda katılımcılardan K6 ve K10 anlamını bilmediğini bildirmiştir. K7 ölümün vefat etmek demek olduğunu, K2 de sevdiğin insanlardan uzaklaşmak demek olduğunu, K4 kefen demek olduğunu, K1 ise ecel demek olduğunu dile getirmiştir. Ölümü tanımlayan katılımcılardan K7 bütün bileşenlerin farkında olan tek katılımcıdır ve kendi içinde tanımını yaptığı görülmektedir. K2 ve K4 katılımcılarının ikisi de ölümün geri döndürülmezliği, kaçınılmazlığı ve evrenselliğinin farkındadır ancak sonlanma bileşeninin farkında değildir. Yapılan tanımlara bakıldığında “sevdiğin insanlardan uzaklaşmak” onların geri gelmeyeceğinin, uzakta ve ulaşılmaz olduğunun farkında olduğunu göstermektedir ama fiziksel işlevlerin sona erdiğinin bilincinde olan bir tanımlama yapılmamıştır. K4 ise yaşadığı deneyimden sonra

gördükleriyle bir tanımlamaya ulaşmış gibi görünmektedir. Benzer sonuçlar elde edilen nitel bir çalışmada Harper ve Wadsworth (1993) “ölmek ne demektir?” sorusunu sormuş ve şu cevaplar verilmiştir; mezara girmek, cennete gitmek, hayatta olmamak, görememek veya duyamamak, hareket edememek, orada yatmak, uykuya dalmak ve uyanmamak, hissedememek veya nefes alamamak cevaplarını almıştır.

Alanyazında da değindiğim gibi Tamm ve Granqvist (1995) normal gelişim gösteren çocukların ölüm betimleri incelemiş ve üç kategori ortaya çıkarmıştır (biyolojik, psikolojik ve metafizik). Bu çalışmada da zihin engelli bireylerin tanımlamaları bu kategorilerle uyumludur. Burada sevdiğin insanlardan uzaklaşma tanımı psikoloji kategorisine, kefen tanımlamasını biyoloji kategorisine koyabiliriz. Ecel anlamına gelmesini ise metafizik kategorisine yerleştirebiliriz.

Araştırmanın öneminde de belirtildiği gibi ülkemizde 6 Şubat 2023 tarihinde büyük bir deprem yaşanmıştır ve depremden sonra deprem ve sonrası, yas süreci gibi konularda onlarla çalışılabilmesi için bölgeye çok sayıda gönüllü özel eğitim öğretmeni ve psikolojik danışman yönlendirilmiştir. Depremden sonra ölen yakınlarının başına ne geldiğini anlamaya ve yorumlamaya çalışırken kendi zihinlerindeki ölüm tanımından yola çıkarak bunu yapmaya çalışacakları düşünüldüğünde, zihin engelli bireylerle ölüm kavramı ve yas süreci ile ilgili çalışırken öncelikle onların ölümü nasıl tanımladığını bilmemiz gerektiği düşünülmektedir.

5.1.2. Ölüm kelimesinin hissettikleri

Bu temada 8 kod oluşturulmuştur. Bunlar; üzüntü hissi, korku hissetme, hiçbir şey hissetmemek, sevinmek, alışma hissi, özlem duygusu, kendini iyi hissetmemek ve erken ölmenin iyi hissettirmedeği düşüncesidir.

Ölümü duyunca en çok dile getirdikleri duygu üzüntü olmuştur. McRitchie vd. (2014) katılımcılar ilk yas zamanları sırasında üzüntü, endişe, yalnızlık, inkar, çaresizlik ve kaçınma gibi çok çeşitli duygusal tepkileri yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Altı katılımcı (K2, K3, K4, K6, K7, K8) üzüntüsünü dile getirmiştir. Beş katılımcı (K4, K7, K8, K9, K10) ölüm kelimesini duyunca hiçbir şey hissetmediklerini dile getirmiştir. Dört katılımcı (K4, K6, K8, K10) korku hissettiklerini dile getirmişlerdir. İki katılımcı K1, K8 ölüm kelimesini duyunca sevindiğini ifade etmiştir. K9 ve K10 ölüm kelimesini duyunca kendisini iyi hissetmediğini dile getirmiştir. Sadece iki katılımcı K3 ve K7 özlem duygusunu dile getirmiştir. K10 artık alıştığını K1 de erken ölmenin iyi hissettirmedeğini dile getirmiştir. Bu verilerden hareketle

en çok üzüntü, korku ve hiçbir şey hissetmeme üzerine yoğunlaşmıştır. Yapılan görüşmeler sırasında korku hissinden bahseden dört katılımcıdan bir tanesinin cinsiyeti erkektir. Diğer erkek katılımcılara duygusu sorulduğunda ve korku kelimesi kullanıldığında “ben korkmam” diyerek korkmadıklarını hemen dile getirmişlerdir ama diğer duygulara özel bir vurgu yapmamışlardır. Bu konuya bir örnek aşağıda verilmiştir;

“B: Peki bütün insanların öleceğini düşününce sen ne hissediyorsun, üzülüyor musun, seviniyor musun, korkuyor musun, sinirleniyor musun?”

K5: Korkmam ben.”

Buradan yola çıkarak cinsiyet faktörünün ölümün hissettirdikleri üzerinde etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Bu görüşmelere katılan bireylerin anne ya da babalarının ölümünün üzerinden en az birkaç yıl geçmiştir. Üzerinden belli süreler geçmesine rağmen özlem duygusunu iki katılımcı dile getirmiştir. Bowlby (1980) yas sürecinde Freud’un değindiği suçluluk duygusunun yanı sıra özlemin de önemli bir huzursuzluk kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada da katılımcılar özlem duygusunu dile getirmekten kaçınmışlardır.

Ölüm kelimesini duyunca sevindiğini belirten iki katılımcıdan biri olan K1 ölümün alt bileşenlerinden geri döndürülemezliğin farkında olmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır. K8 ise ölümün alt bileşenlerinden sonlanma, kaçınılmazlık ve evrensellik bileşeninin farkında olmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır. Sevinme duygusundan bahsetmelerinin sebebini ölümü bütün alt bileşenleri ile anlayamıyor olmalarına bağlayabiliriz. Ölümün tüm alt bileşenlerini anlamıyor olmalarının bazı sonuçları olabilir. Bulgularda K1’in intihar etme düşüncesine sahip olduğu raporlanmıştır. Daha sonra da değineceğim gibi bu durumlar birbirleri ile bağlantılı gözükmektedir. Öldükten sonra geri döneceğini düşünerek intihar etmek için cesaretleniyor olabilir. K8 için durumu değerlendirdiğimizde ise üç bileşenin farkında olmadığı görülmektedir. Evrenselliğin ve kaçınılmazlığın farkında olmaması kendi ölümünün farkında olmadığını göstermektedir. Bu durum ilerleyen süreçlerde başka problemlere neden olabilir. Örneğin; ilerleyen yaşlarında birey kendisi hastalanıp hastanede yatması gerektiğinde ona bu durum hastane personeli ya da akrabaları tarafından açıklanmaya çalışılırken problemler oluşturabilir. Bunun yanında ölüm kavramı ve yaşam sonu planlamasıyla ilgili bilgi sahibi olmak bazı sebeplerden ötürü önemlidir. Zihin engelli bireylerin bu konularla ilgili bilgilenmesi ve yaşamın bu kısmında kendi kaderini belirleme

hakkı vardır. Zihin engelli bireyler ölümü anlamazsa ölürken neler olduğunu bilmeyebilecekleri ve bundan dolayı plan yapma, bilinçli bir şekilde tedavi kararları verme, sevdikleriyle vedalaşma ya da kendisi için değerli eşyalarını başkasına emanet etme fırsatlarının olmadığı anlamına gelir (Boss ve Yeats, 2014). Stancliffe, Wiese, Read, Jelts, Clayton (2016) yaptıkları araştırmada zihin engelli bireyler ve engelli personelin ölüm kavramı, yaşam sonu planlaması hakkında bilgi ve kendi kaderini tayin etme ve ölüm korkusu hissetme durumunu karşılaştırmışlardır. Elde edilen sonuçlarda zihin engelli bireylerin daha düşük bir ölüm kavramı algısı olduğu ve yaşam sonu planlamasıyla ilgili çok az şey bildiklerini ve personel grubuna kıyasla daha az özerk olduklarını bunun yanında zihin engelli yetişkin grubun daha fazla ölüm korkusuna sahip olduklarını bildirmişlerdir. Yaşamının sonuna doğru problem yaşayan kişilere yardımcı olmak için kaynaklar, stratejiler ve program modelleri geliştirilmiştir. Önerilen modellerde öncelikli olarak zihin engelli bireylere ölüm eğitimi verilmesi bunun yanında da personel eğitimidir (Bostford, 2000).

Beş katılımcı (K4, K7, K8, K9, K10) ölüm kelimesini duyunca hiçbir şey hissetmediklerini dile getirmiştir. Hiçbir şey hissetmemek de yas sürecinde görülen duygular arasında olduğu görülmektedir. Yas sürecinde olan bireylerde şok, bir şey hissetmeme, depresif duygular, kaygı ve panik davranış, ayırt edilebilir bir duygusal tepkinin varlığı veya yaşanan olaya uygun olmayan bir tepkinin olması, sinir, suçlu hissetme vb. duygular görülebilmektedir (Kübler-Ross ve Kessler 2014; Akt. Özel ve Özkan, 2020).

5.1.3. Ölüm haberi

5.1.3.1. Ölüm haberinin veriliş şekli

Katılımcılar ölüm haberinin verilme şeklini genellikle bir açıklama yapılmadan kısa cümleler ile ifade edildiğini dile getirmişlerdir. Genellikle hepsi yakınlarındaki bir bireyden bu haberi aldığını dile getirmiştir. Sadece K1 durumu doktordan öğrendiğini dile getirmiştir ve doktorun anlattıklarını tekrarlamıştır. K1' e görüşmenin başında ölümün nedenlerini sorduğumda da ayrıntılı bir şekilde hastalıkları anlatmıştır. K1 özelinde bakacak olursak ayrıntılı bir açıklama ölümün bileşenlerinden olan ölümün nedenini anlamaya katkı sağlamış gibi gözükmemektedir. Sağlık personelinin de bu konuda bilgiye ihtiyacının olduğu yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Tuffrey-Wijne ve Rose (2017) yaptıkları çalışmada sağlık personeli genel olarak, kötü haberi verme sorumluluğunda kendilerini korkmuş hissettiklerinden, hazırlıksız olduğunu düşündüklerinden ve alacakları tepkiden kaygı duyduklarından bahsettiklerini bildirmiştir.

Katılımcılardan K10 ise kimsenin ona haber vermediğini ve bir açıklama yapmadığını dile getirmiştir. Zihin engelli bireyler eğer sürece dahil edilmemişlerse kafa karışıklığı yaşayabilir bununla birlikte yaşamlarının bir anda değişmesinin nedeni kendilerine söylenmemişse başına gelenleri anlamlandıramayabilirler. Bazı zamanlarda hiç kimse zihin engelli bireylere bu tür önemli durumları açıklama sorumluluğunu üstlenmek istemez. Bu bilgi onlara verilmezse, anne ya da babasına neden veda ettiğini anlamlandırmaya çalışırken bir yandan da anne veya babalarına evde neden her zamanki gibi bakamadıklarını düşünüp durumu yanlış yorumlayabilirler ve bu durum suçluluk duygusu yaşamalarına neden olabilir. Böylece yas sonrası daha karmaşık hale gelebilir (Read, 1998). Yanlış anlamaya neden olabilecek bir başka durum da Kauffman (1994)'ın bildirdiği bir vakada ortaya çıkmaktadır. Vaka örneğinde bir kadının on bir sene süresince davranış problemlerinin annesinin ölümüne sebebiyet verdiğini düşündüğünü bildirmektedir. Bu kadın ölüm haberini bir suçlama olarak algıladığını ve görünüşe göre tüm istenmeyen olayların kendi suçları olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Kauffman, pek çok ilişkiyi karmaşık hale getiren kararsızlık, bağımlılık ve suçluluk duygusunun, zihinsel engelli bireylerin yas sürecinde problem yaşama ihtimallerini yükselttiğini düşünmektedir. İlgili alan yazında da değindiğim gibi 'Ölüm Psikolojisi' isimli kitapta çocuklara ölümü tanımlarken açık ifadelerle ve dürüst biçimde açıklamak zorunda olduğumuzu ve kafa karışıklığına neden olabilecek ifadelerden kaçınmamız gerektiğini ifade etmiştir. Yapılan araştırmalardan zihin engelli bireyler için de bu durumun benzer olduğu görülmektedir. Bu açıklamanın onlara da kafa karışıklığına neden olmadan ve suçluluk hissi oluşturmadan yapılması gerektiği sonucuna varılabilir. Bu çalışmada katılımcılarımız zihin engelli bireylerden oluşsa da kısaca otizme de değinmenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Ölümle ilgili kavramlar daha soyut olduğu için otizmlili bireylerin mecazları anlamadaki yaşadığı zorluklar düşünüldüğünde bu kavramları gerçek anlamıyla anlamakta zorluk yaşayabilirler. Bu sebeple yaşanan kaybı somut bir dil ve terimlerle tanımlamak ve soyut ifadelerden kaçınmak gerekmektedir. Kalıcı ve geçici kayıplar arasında ayırım yapmak önemlidir. Sevilen bir öğretmen doğum iznine ayrılıp, geri döneceği geçici kayıp durumlarında "tekrar buluştuğumuzda" ya da "hepimiz yeniden bir araya geldiğimizde" gibi ifadeler kullanmak uygun olabilir. Yaşanılan kaybın kalıcı olduğu ölüm gibi durumlarda bu ifadeler bazı insanlar için manevi bakımdan anlamlı olsa da, otizmlili bireylerin anlaması güç olabilir. Soyut ifadelerin ve metaforların (o daha iyi bir yerde veya o vefat etti vb.) anlaşılması otizmlili bireyler için zor olabilir ve kafa karışıklığı oluşturabilir. Kaybetmek kelimesi de kafa karışıklığına neden olabilir. Örneğin; öğretmeninizi dün kaybettik

denildiğinde otizmlili birey "bulunduğunda" sınıfa geri döneceğini varsayabilir. Kalıcı kayıplar için doğrudan ve net bir dil kullanılması önerilir. "Öğretmenimizi bir daha göremeyeceğiz; o öldü" ya da "öğretmenimizin kalbi durdu" gibi ifadeler, kulağa sert gelse de, otizmlili öğrencilerin durumu gerçek bir şekilde anlamasını kolaylaştırabilir (Hume vd., 2016)

Son zamanlarda insanlar cenaze merasimlerine gitmek yerine bir sosyal medya aracı olan Facebook 'ta vefat eden kişileri haber veren paylaşımlar yapan hesapları takip ederek bu yolla akrabalarının veya tanıdığı kişilerin ölümü hakkında bilgi edinmektedir. Vefat eden kişiye ilişkin hislerini, düşüncelerini bu paylaşımların yapılabileceği yerlerde paylaşarak ölen kişiye karşı olan son vazifesini yerine getirdiğini düşünmektedir. Araştırmalardan elde edilen verilere göre Facebook vb. yeni sosyal medya araçlarında böyle gönderiler paylaşmanın kişiyi stresten uzaklaştırdığı bunun yanında da vicdani olarak rahatlattığı saptanmıştır (Canayaz, 2022). Bu araştırmada da bir katılımcı (K7) ölüm haberlerini Facebook üzerinden öğrendiğini dile getirmiştir. Paylaşımların altına yorum yapıldığı düşünüldüğünde sosyal medyayı kullanan zihin engelli bireyler için bu durumun olumsuz sonuçları olabilir. Okuduklarını yanlış yorumlayabilir bu da onu daha çok kaygılandırabilir. Ölüm kavramını ve alt bileşenlerini tam olarak anlamayan zihin engelli bir birey için bu durum daha fazla kavram karmaşasına neden olabilir. Bu durum az önce belirttiğim K1 için de geçerli olmuş olabilir. K1 için farklı bir bedende dünyaya gelme düşüncesini izlediği filmlere bağlamış olsak da sosyal medyanın da bu durumda etkisi olabilir.

5.1.3.2. Ölüm haberi alınca verilen tepkiler

Bu temada elde edilen kodlar; üzülmeye/ağlama durumu, cenazeye geldikleri için iyi hissetme, kimsesiz kaldığını hissetme ve ağlamamak için kendini tutma durumudur. Ölümüne gösterilen tepkiler insanların kişilik, geçmiş ölüm deneyimi, merhumla olan ilişki ve ölümün koşullarına bağlı olarak değişim gösterir. Bu nedenle insanların tepkilerinin farklılıklar göstermesi şaşırtıcı değildir (James, 1995). Bu çalışmaya benzer bir çalışma olan McRitchie vd. (2014)'ün çalışmasında yetişkin olan on üç zihin engelli bireyle görüşülmüş ve bireyler yas sürecinin ilk zamanlarında üzüntü, endişe, yalnızlık, inkar, çaresizlik ve kaçınma gibi birbirinden farklı duygusal tepkiler tanımlamışlardır.

Geçmiş yıllarda küçük çocukların yas tutamayacaklarını düşündükleri gibi zihin engelli bireylerin de yas tutamayacakları düşünülmüyordu. Artık bu önermenin yanlış olduğu bilinmektedir. Zihinsel yetersizliğe sahip olan bireylerin psikolojik ve duygusal iyi

oluşlarının yaşam deneyimlerine göre değerlendirilmesi gerektiği bildirilmektedir. Yapılan araştırmalardan elde edilen veriler, zihinsel engelli bireylerin yaslara üzüntü, öfke ve kaygı gibi duygusal veya sinirlilik, uyuşukluk, hiperaktivite gibi davranışsal olarak tepki verdiğini göstermektedir. (Brickell ve Munir, 2008). Bu çalışmada da yapılan diğer çalışmalara benzer sonuçlar çıkmıştır ve katılımcılar haberi aldıklarında çeşitli duygular yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Ölüm haberinin zihin engelli bireylere nasıl verilmesi gerektiği ile ilgili alanyazın incelenmiş ve bazı öneriler aktarılmıştır. James (1995)'in ifade ettiği bu öneriler şu şekildedir; zihin engelli bireylerle ölüm hakkında konuşurken dürüst olunmalı, açık ve özlü bir dil kullanılmaya çalışılmalıdır. Ebedi istirahat, cennete gitti gibi belirsizlik oluşturan ifadelerden kaçınılmalı bunu yerine vefat gibi tek anlamı olan kelimeler kullanılmalıdır. Yaslı kişiye, ölen kişinin onu terk etmediğini ölümden başka seçeneği olmadığını (nadir görülen bir intihar olayı dışında) fark ettirmek önemlidir. Ölümün ölen kişinin başına gelen bir şey olduğu ve ölen kişinin bu konuda hiçbir kontrolü olmadığı tartışılabilir (James, 1995).

Araştırmacıların önerileri bu yönde olsa da bizim çalışmamızda katılımcıların büyük bir çoğunluğu “annen/baban şimdi nerede” sorusuna “cennette” şeklinde cevap vermişlerdir. Bu durum bu çalışmaya katılan bireylere ölüm haberi verilirken kaybettikleri ebeveynlerinin cennete gitmiş olduğu şeklinde anlatıldığını göstermektedir. Ölen yakınının cennette olması fikri ölümün alt bileşenleri incelendiğinde sonlanma ve geri dönülmezlik bileşeninde bir kafa karışıklığına yol açabileceğini düşündürmektedir. Bu araştırma için bakıldığında ölen yakınlarının cennete gitmiş olmaları, katılımcıların ölümün alt bileşenlerinden geri dönülmezlik bileşenini algılamalarını zorlaştırmamış gibi görülmektedir (10 katılımcının 6 tanesi bu bileşenin farkında olduklarını gösteren ifadeler kullanmıştır). Bu durum ölüm kavramı algısında kültürel farklılıkların ya da dini inançların etkisi ile açıklanabilir. Sonlanma bileşeni incelediğinde on katılımcıdan beş tanesi bu kavramı tam olarak anladığını bildiren ifadeler kullanmıştır. Bu durumun nedenlerinden biri de “cennette olmaları” fikri olabilir. Ölenlerin cennette olmaları fikri sonlanma bileşenini olumsuz etkiliyor gibi gözükmektedir. Bulgularda teselli cümleleri içerisinde yer alan cennetin çiçeklerle dolu olması kodu da bu durumla ilişkilendirilebilir. Cennette çiçeklerin olduğunu düşünmesi, çiçekleri görebildiği, kokusunu duyabildiği düşüncesini oluşturmuş olabilir. Bu durumda fiziksel işlevlerin hala devam ediyor olduğunu düşünmelerine yol açmış gibi gözükmektedir.

5.1.3.3. Teselli cümleleri

K2'nin bahsettiği ona söylenen teselli cümlesinde ölenlerin onu duyduğu vurgulanmıştır. K2 nin ölümün alt bileşenlerini kavramasına baktığımızda ölümün beş alt bileşeninden sadece sonlanma bileşenini tam olarak kavrayamamış gözükmektedir. Diğer bütün bileşenleri anlayıp sadece sonlanma (yani fiziksel işlevlerin son bulduğunun farkında olma) bileşenini anlamamasının ardında kurulan bu teselli cümlelerin etkisi olabilir. Ancak aynı durumu Dusart (2008) farklı bir bakış açıyla ele almıştır. Dusart (2008)'in yaptığı çalışmadan elde ettiği sonuçlara göre canlı/cansız ve ölüm/uyku arasındaki ayrımlarını yapabildiklerini ve ölümlerin mezarlarında nefes almadıklarını, üşümediklerini ve karanlıkta kalmalarından korkmadıklarını, yemediklerini anladıklarını bildirmişlerdir. Ancak, katılımcılardan bazılarının ölen kişiyle sanki hala iletişim kurabilecek durumdaymış gibi doğrudan konuştuğu durumlarla karşılaştıklarını bildirmişlerdir. Zihin engelli genç bir yetişkin babasının mezarına vurarak "baba, benim" dediği bildirilmiştir. Down sendromlu yetişkin yakın bir zamanda kazandığı madalyayı "onlara göstermek için" ailesinin mezarına getirdiği bildirilmiştir. Ama araştırmacılara göre bu tür davranışlar mutlaka ölümün yanlış anlaşıldığını kanıtlamaz. Zihin engelli birey ölen kişiyle konuşarak kaybedilen ilişkiyi bir an için geri alabilir ve böylece naif bir şekilde ölen kişinin hala hayatta olması arzusunu ifade edebilir. Bu, ölüm gerçeğinin anlaşılmamış olmasından ziyade, ölen kişiyle içselleştirilmiş ilişkiyi işaret eder. Dusat (2008) 'in de bahsettiği gibi K2 için ölümlerin konuşulanları duyduğuna inanması bu şekilde de açıklanabilir. K2 belki de sadece annesi ve babası ile arasındaki bağın bu şekilde devam etmesini istiyor olabilir. Bulgularda ev değişimi kodunda da değiştiğim gibi ablasının yanına taşınmasının ona iyi geldiğini çünkü eski evde anılarının olduğunu dile getirmişti. Anne ve babasının kaybının onu çok etkilediği görülmektedir. Belki de bu yüzden bir şekilde ilişkiyi devam ettirmek istiyor olabilir.

K5'e söylenen teselli cümlelerin içinde kalbini göstererek onlar burada denmiştir. Bu cümleyi duymanın ona iyi geldiğini dile getirmiştir. Yapılan görüşme sırasında katılımcıdan elde edilen gözlemlerde bu yöndedir. Katılımcı kalbini tutarak onlar burada derken mutlu olmuştur. K5'in ölümün alt bileşenlerini kavramasına bakıldığında ölümün sadece sonlanma bileşenini kavradığını ve diğer bileşenlerin farkında olmadığı görülmektedir. Aslında kalbinde olduklarını duyması onun özellikle geri dönülmezlik bileşenini kavramasını güçleştirmiş olabilir. Kalbinde yaşayacak kalıbı içinde ölümle zıt olan yaşam kelimesini barındırmaktadır. Ebeveyninin ölümünü anlatmaya çalışırken ya da teselli ederken "yaşayacak ya da yaşıyor" demek ölüm kavramının anlaşılmasında güçlüklerle neden

olabilir. Bir yerde yaşamaya devam edeceğini düşünürce, geri gelebileceğini umut edebilir ya da kendi ölümünü kabul edemeyebilir. K5'in diğer sorulara verdiği başka cevapların içinde de “rüyamda gelirler” cümlelerini kullandığı görülmektedir. Belki de ona kurulan teselli cümlelerin içinde rüyasında gelebilecekleri de söylenmiş olabilir ve bu cümleler onun doğru bir ölüm kavramı anlayışı geliştirmesine engel olabilir.

K1' kurulan teselli cümlelerinden biri dik durmasının söylenmesidir. Özellikle erkek çocuklarına söylenen, “erkekler ağlamaz” sözü, onun yasını yaşamasına engel olan bir durumdur. Katılımcımız K1 de erkektir. Bazı insanlar bir acı yaşandığında, “sen erkeksin, erkekler ağlamaz” veya “sen büyüksün” vb. cümlelerle onların ağlamasını durdurmaya çalışırlar. Bu cümleler yas sürecindeki bireye kurulmaması gerekir. Çünkü yaşanan acı deneyimlerde çocukların yasını yaşaması gerekir. Çocukların ağlamaması, sakın gözükmesi her zaman onların iyi olduğunu göstermez. Bu gibi durumlarda, onlara ortada bir üzüntü durumunun olduğunu kibar ve net bir şekilde söylemek ve acılarını yaşamalarına fırsat vermek gerekmektedir (Köylü, 2004). Zihin engelli bireyler içinde bu durum böyledir. Onların da yaslarını yaşarken ağlamaları normaldir. Emerson (1977) ‘nin de değindiği gibi onların ağlamasını, feryat etmesini, öfkesini kontrol edememesini engeline bağlamak yerine yas yaşayan her bireyin yaşayabileceği bir durum olduğunu kabul etmek gerektiği görülmektedir.

Alanyazında değindiğim Van Dyke (2003)’ ün de belirttiği gibi en derin yaraları bırakanlar ölüm deneyiminden sonra yapılan kötü planlamadır. Herkes için zor olan ölüm deneyiminin zihin engelli bireyler üzerinde bakıcılarını kaybetme gibi etkilerinin olduğunu da düşünerek daha duyarlı olunması gerektiği düşünülmektedir. Onlara bu açıklamayı yaparken daha derin yaralar açmamak, kafalarında soru işaretleri bırakmamak önemlidir. Onların bizi duyduğunu söyleyerek ya da kalbinde yaşadığını ifade ederek o anı güzel bir şekilde geçiştirmiş olsak da ilerleyen zamanlarda ölenin geri gelmediğini fark ettiğinde öfke patlamaları, uykusuzluk vb. problemler ortaya çıkabilir. Bu durum hem bireyin kendisi hem de zihin engelli bireyin bakım sorumluluğunu üstlenen yakınları için daha büyük ve karmaşık sorunlara yol açabilir. Burada ihtiyacımız olan şeyin aslında ölüm eğitimi sadece zihin engelli bireylere değil toplumun geneline uygulamak olduğu ifade edilebilir. Çünkü cenaze sırasında kalabalıkta zihin engelli bireyin kimlerle ne konuştuğunu bilebilmek ya da buna müdahale edebilmek bizim toplumumuz için çok mümkün görünmemektedir.

Deneyimsel öğrenme yaklaşımı kullanılarak verilen ölüm eğitimlerine ihtiyaç duyulduğu sonucuna varabiliriz.

Ölüm haberini daha doğru bir şekilde verebilmek için bizim cenaze törenlerimizdeki ritüellerin ve cenaze sırasında teselli etmek amacıyla iyi niyetle kurulmuş cümlelerin onların yasları üzerindeki etkisinin gözlemlenmesi gerektiği sonucuna varılabilir.

5.1.4. Cenaze ve mezarlık ritüelleri

Cenaze ve mezarlık ritüelleri temasında katılımcılar mezarlık ritüelleri, diğerlerinden beklentiler, cenazeye katılma ve aklında kalanlar ile ilgili görüş bildirmişlerdir.

5.1.4.1. Mezarlık Ritüelleri

Bu kategoride mezar ziyaretine gitme ve mezarlıkta yapılanlar, mezarı sulamamızın nedeni, mezarı hiç ziyaret etmeme durumu ve mezarla ilgili merak ettikleri ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Katılımcıların sekiz tanesi mezarı ziyaret ettiklerini ifade etmişlerdir. Mezara gittiklerinde mezar sulama, dua etme, çiçek dikme gibi ritüelleri yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bir katılımcı mezar ziyaretine gitmeyi sevdiğini dile getirmiştir. MacHale (2002) ‘ yaptığı çalışmada da cenaze törenine tüm yaşlı katılımcılar katıldı. Katılımcıların yüzde yetmişinin ölen kişinin hatırasına sahip olduğu ve %65'inin düzenli olarak mezarı ziyaret ettiği bilinmektedir. Yakınını kaybeden katılımcıların %45'ine yas danışmanlığı verildiği bildirilmiştir.

İki katılımcı mezarı hiç ziyaret etmediğini ifade etmiştir. Bir tanesi (K10) mezarı kendi isteğiyle ziyaret etmediğini dile getirmektedir. Mezar ziyaretine gitme ve ziyarette yapılanlar ve mezarı hiç ziyaret etmeme durumu kodlarına bakıldığında bireysel farklılıkların olduğu görülmektedir. Mezar ziyareti yapma bir anlamda ölümle yüzleşmeyi ve ölümü kabul etmeyi de içinde barındırır. Aynı zamanda bazı bireylere diğerlerine oranla daha çok acı hissettirebilir. Bu yüzden mezar ziyareti yapma durumunun kişinin isteğine bırakılması, o kendisi tercih ettiği için gitmek istemiyorsa buna saygı gösterilmesi, ziyarete gitmek istiyorsa da koruma içgüdüleriyle buna engel olunmaması gerektiği sonucuna varılabilir.

Katılımcılar mezarı sulamamızın nedeni ile ilgili görüş bildirmişlerdir. K2 bununla ilgili olarak ölülerin canları su istiyor ondan veriyoruz ifadesini kullanmıştır. K2 ölümün sonlanma bileşenini tam olarak kavrayamadığını bildiren ifadeler kullanmıştır. Mezarı sulamanın nedeninin açıklamasında ölülerin su istemelerini düşünmesinin sebebi bu olabilir. K2 aynı zamanda teselli cümleleri kodunda da bahsedildiği gibi ona ablasının ölümlerini onları

duyduğunu söylediğini dile getirmiştir. Mezar sularken de bu ve benzeri bir açıklama duymuş olabilir ya da duyabiliyorlarsa diğer duyu organlarının da işlevini sürdürüyor olduğunu düşünüyor olabilir.

K5 ise mezarın kumu çökmesin diye sulandığını dile getirmiştir. Bu da ona bu durumun doğru cümlelerle anlatılmış olduğunu göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi kurduğumuz cümleler, onların ölüm kavramını şekillendirmesinde çok önemlidir.

5.1.4.2. Diğerlerinden beklentiler

Diğerlerinden beklentiler kategorisinde farklı beklentiler dile getirilmiştir. Bunlardan ilki cenaze evine taziye için gelenlerin kendi aralarında konuşurken gülmemesidir. Zihin engelli birey bu durumu kendi aralarında eğlenme olarak ifade etmektedir. Buradan da yine şu sonuca ulaşabiliriz K1 kişisine deneyimsel ölüm eğitimi yaklaşımı uygulanarak yapılacak bir ölüm eğitiminde cenaze evinde bazen yaşanabilecek bu gülüşmeler de gözlemle öğretilbilir ve bu yanlış anlaşılma durumu ortadan kalkabilir. Tabi ki bizim kültürümüzde cenaze evinde gülünmez ama gittiğimiz cenazelerde taziye gelen insanların kendi aralarında konuşurken gülümsediğini gözlemliyoruz. K1 de gülmeyi ‘eğlemek’ olarak kodladığı için bu duruma öfkelenmiş olabilir. K1’in karakter olarak sakin bir yapısı olduğu için bu yanlış anlaşılmalara bir problem davranışa dönüşmemiştir. Ama öfke kontrol problemi olan bir birey bu durumu yaşasaydı belki daha başka problemler yaşanabilirdi. O yüzden zihin engelli bireylerin neyi, nasıl yorumladığı iyi analiz edilmeli ve problemlerin ortaya çıkması önlenmelidir.

Bir diğer beklenti ise çok doğal olarak onlara da diğer ölü yakınlarına dilendiği gibi baş sağlığı dilenmesidir. Aynı katılımcının bir diğer beklentisi de cenaze yıkılırken yanına girmektir. Cenaze ritüellerini gerçekleştirirken bazen zihin engelli bireyi korumak adına onu bu sürece dahil etmekten çekiniyor olabiliriz. Ama K2 yıkılırken görmek istediğini dile getirmektedir. Zor durumlarda kişileri sürecin içine almak ve verdiği kararına saygı duymak (örneğin, zihin engelli birey ölen sevdiği bireyle vedalaşmak istiyorsa) çok önemlidir (Read,1998). Aslında normal gelişim gösteren bireylerinde bazen cenaze yıkamaya girdikten sonra aynı korkuları yaşadığını yakın çevremizden cenaze sonrası duyarız. Normal gelişim gösteren bireylerin yıkamaya girme kararına nasıl saygı duyuyorsak zihin engelli bireyinde bu karara saygı duymalıyız.

Bir başka beklenti ise evin kalabalık olmasıdır. Bizim geleneklerimizde zaten taziye ziyareti ve cenaze törenleri kalabalık olmaktadır. Katılımcımız (K5) acıyı paylaşmak ve hafifletmek adına devam eden bu ritüeller de oluşan kalabalığın kendisine iyi geldiğini ifade etmektedir. Bu ifadeden yola çıkarak zihin engelli bireylerin cenaze sürecine ve sonrasındaki taziye ziyaretlerine dahil edilmesi gerektiği sonucuna varabiliriz.

Bir diğer beklenti ise cenaze sırasında onlara sürekli emir kipi içeren cümlelerin kurulmamasıdır. K8'in bu beklentisi onun da yas tutma hakkının olduğunu vurgulamasının bir yolu olabilir. O da sürekli çay servisi vb. işlerle uğraşmaktansa oturup ağlamasının ya da yasını olması gerektiği zamanda olması gerektiği yerde diğer yakınlarıyla birlikte yaşama hakkının görülmesini istediğini bu şekilde ifade ediyor olabilir.

5.1.4.3. Cenazeye katılma ve aklında kalanlar

Cenaze ve mezarlık ritüelleri temasında katılımcılar cenazeye katılma ve aklında kalanlar ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Zihinsel engelli kişiler genellikle ölümden korunmakta ve cenazelere katılmaları engellenebilmektedir (McLoughlin ve Bhate, 1987). Bu çalışmada ise bu durum böyle olmamıştır. Bu sonucu cenaze ritüellerine katılımın yüksek olduğu İrlanda ile karşılaştırabiliriz. Dodd, McEvoy, Guerin, McGovern, Smith ve Hillery (2005) İrlanda'da zihinsel engelli kişilerin yas deneyimlerini incelemişlerdir ve İrlanda'daki halkın yas ritüellerine genel olarak yüksek düzeyde katılım sağladığını bildirmişlerdir. Bununla birlikte, araştırmacıların bulduğu yas ritüellerine yüksek düzeyde katılım, kısmen dini tarikatların tarihsel etkisinden kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, diğer çalışmalarda (Oswin 1991; Harper & Wadsworth 1993; Hollins & Esterhuyzen 1997;) yas ritüellerine düşük düzeyde katılımda ifade edilen endişe İrlanda bağlamında aynı derecede geçerli olmayabilir. Bu çalışmada da katılım yüksek düzeyde bulunmuştur. Katılımcıların tamamı ebeveynlerinin cenazesine katılmış ve bu durumun onlara iyi geldiğini dile getirmişlerdir. Birincil bakıcılarının cenazesine ve yas ritüellerine katılmak onların en doğal hakkıdır ve yas sürecinin sağlıklı atlatılabilmesi, ölümün daha iyi anlaşılabilmesi için buna ihtiyaçları vardır. Bu çalışmanın sonuçları ile benzerlik gösteren bir diğer çalışmada McEcoy, McHale ve Tierney (2012) yas yaşadığını bildiren 30 katılımcıdan sadece birinin cenazeye kendi seçimiyle katılmadığını söylediğini belirtmiştir. Yasın duygusal etkisini tartışırken, ölüm haberini takiben şok, üzüntü ve inanmamanın sıklıkla yaşandığı tespit edilmiştir. Zihinsel yetersizliğe sahip bireyler cenaze ritüellerine katılmaya ve ailenin diğer yaşlı üyeleriyle birlikte orada yerini almaya teşvik edilmelidir. Bireye yapacakları kısa bir açıklama ile

kaybettiği kişinin gittiği yere götürülmesinde aktif bir katılımcı olduğunu ve ölen kişinin hiçbir acı hissetmediğini anlamasına yardımcı olunmalıdır. (Kessell ve Merrick ,2001). Oswin (1991)'in yaygın olarak alıntılanan temaları arasında, zihinsel engelli bireylerin yas döneminde normal gelişim gösteren bireylerle aynı şekilde tepki verdiği; zihin engelli bireylerin yas döneminden bir yıl sonra birden çok yer değiştirme yaşamaması gerektiği ve cenaze törenine katılmaları gerektiğidir (Akt. Clegg, 2003).

Cenazede aklında kalanlar ilgili bir katılımcı ölen ebeveyninin cenazesi yıkılırken ölü bedenini gördüğünü ve onu öptüğünü dile getirirken diğer katılımcıya ölü bedenini görmesi söylenmiş ama katılımcı rüyamda gelirler korkusuyla görmeyi kabul etmemiştir. Bu durum daha önce de değindiğimiz bireysel farklılıklardan, ölüme bakış açımızdan kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Bu yüzden bu tercih bireyin kendisine bırakılmalı ve saygı duyulmalıdır.

5.1.5. Ölüm deneyiminden sonra bireyin kendi yaşadıkları

Bu temanın altında zihin engelli bireylerin yas sürecinde ve sonrasında yaşadıkları ile ilgili bulgular tartışılmıştır. Elde ettiğimiz bulgular; yalnız kalma düşüncesi, psikolojik destek alma, ev değişimi, iştah azalma, uyku düzeninin bozulması, güvende olmayacağını düşünme, mezarlıktan korkma, ilaç kullanmaya başlama, intihar etme düşüncesi, ölen kişilerle ilgili hayaller kurma ve rüyalar, kişinin yaptıklarını yaparak yokluğunu hissetmeme, insanların sevecen davranmasını bekleme, hayatında değişim olmaması, insanlara yük olduğunu düşünme, iştahta değişim olmaması ve daha çok sinirlenmektir.

Bireylerde yas dönemi boyunca uyku düzeninde bozulmalar, iştahında değişimler, sosyal açıdan içe kapanma, dalıp gitme, vefat eden kişiyle alakalı rüyalar görme, öleni anımsatan durumlardan kaçma, hareketli olma durumu, huzursuz hissetme, ağlama, vefat eden kişiyi anımsatan yerlere gitme veya onu anımsatan nesneler taşıma gibi davranışlar görülür. Yas döneminde olan kişilerin günlük hayatında da önemli birtakım değişiklikler görülür. Vefat eden kişiden bahsedilirken konuşma miktarının artması gözlemlenebilir. Bunun yanında huzursuz olma, sebepsiz şekilde ortalıkta dolaşma ve sürekli olarak kendine uğraşacak bir şeyler arama davranışları görülür. Bunların yanında organize etkinliklerin başlatılması ve sürdürülmesinde sorunlar yaşayabilirler (Lindemann, 1944).

Yas döneminden geçen ve bu deneyimi yaşayan zihinsel engelli bireyler, normal gelişim gösteren kişilerde görülen duyguları (örneğin üzüntü, sinir, anksiyete, yalnız kalma), bedensel belirtileri (örneğin mod düşüklüğü, bulantı) ve davranışları (örneğin uyku

düzeninde bozulma, aşırı hareketlilik) aynı düzeyde ve değişiklikte yaşayabildikleri bildirilmiştir (Cathcart, 1995; Read, 2007).

Harper ve Wadsworth (1993) kaybı görüşmeden en az bir yıl önce meydana gelen on sekiz kişi, yaşamlarında devam eden sorunlar olduğunu bildirdi. Bu sorunlar; üzüntü, endişe, konut değişikliği, maddi sıkıntılar, mezarı ziyaret edememe, günlük faaliyetlerinde azalma olarak bildirilmiştir.

Katılımcılar hayatlarında değişim olmaması ile ilgili görüş bildirmişlerdir. McRitchie vd. (2014) 'ün yaptığı çalışmada da bazı katılımcılar yasla başa çıkmak için hayatlarına kaldığı yerden devam ettiklerini ifade etmişlerdir.

İki katılımcı psikolojik destek alma ve psikiyatrik ilaçlar kullanmaya başlama ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Gilrane-McGarry ve Taggart (2007) yaptığı çalışmada araştırmaya katılan 11 katılımcıdan üçünün yas danışmanlık hizmetine yönlendirildiği ve danışma aldığı, iki kişinin ise seansları tamamlamış olduğunu ve bir kadın katılımcının araştırma devam ederken hala danışmanlık hizmeti almaya devam ettiğini bildirmiştir. Gilrane-McGarry ve Taggart (2007)' nin araştırmasında görüşme yapılan katılımcılar onlar için özel olan yatılı kurumlarda kalmaktadır. Uzman desteğine başvurunun yüksek olmasının sebebi bu duruma bağlanabilir. Bizim ülkemizde de zihinsel yetersizliğe sahip bireylerin yas danışmanlığına ihtiyaç duyduğu elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. İntihar etme düşüncesi, güvende olmadığını düşünme, yalnız kalma korkusu bu çalışmada ifade edilen bulgular arasındadır. Bu bulgudan yola çıkarak ülkemizde de yetişkinlik döneminde olan zihin engelli bireyler için onlar için özel olan bakım evlerine ihtiyacı olduğu söylenebilir. Böylece uzmanlarla daha çok bir araya gelebilme fırsatı oluşur ve korkularını, kaygılarını daha net ifade edebilirler. Bizde onların hissettiklerini daha doğru bir şekilde ve daha çok sayıyla raporlaştırabiliriz. İleride yapılacak araştırmalar içinde katılımcı bulmada yaşanan problemlere bir çözüm olabilir.

Bir katılımcı intihar etme düşüncesi ile ilgili görüş bildirmiştir. Lunskey (2004), Toronto'da yaşayan çeşitli topluluklardan oluşan katılımcılarla bir çalışma yürütmüştür. Katılımcılar sınırda ve orta düzeyde zihinsel yetersizliğe sahip 98 yetişkindir, elde edilen verilerde katılımcıların yirmi altısının "bazen" hayatın yaşamaya değmediğini düşündüğünü (üçü sınırda, on sekizi hafif ve beşi orta düzeyde), yedisinin ise "çoğu zaman" bunu düşündüğünü (altı hafif ve bir orta derece) bildirmiştir. Bu toplam otuz üç kişiden

(örneklemin %34'ü) yirmi üçü araştırmacılara kendilerini öldürmeyi düşündüklerini, on biri ise bunu nasıl yapacaklarını bildiklerini söylemiştir. Toplam on bir kişi daha önce intihar girişiminde bulunduğunu bildirmiştir. Dikkat çeken bir bulgu ise vakaların %23'ünde aile/personelin bu intihar düşüncelerinin varlığından habersiz olduğunu ifade etmeleridir. Zihinsel engelli gençler, farklı düzeylerde bilişsel ve davranışsal işlevselliğe sahip heterojen bir gruptur. Normal gelişim gösteren akranlarına göre daha yüksek düzeylerde komorbid psikopatoloji geliştirme eğilimindedirler. Bu nüfus için özel olarak geliştirilen bir intihar tarama aracı olmadığından, zihin engelli gençler tespit edilemeyen intihar düşünceleri ve davranışları açısından risk altındadır. Bir derleme çalışmasında Ludi vd. (2012) yaptıkları alanyazın incelemesinde zihinsel engelli çocuk ve ergenlerin, %42'ye ulaşan düzeylerde intihar düşünceleri olduğunu ve intihar sebebiyle ölüm riski altında olduklarını ifade etmektedirler. Makaleye dahil edilen çalışmalar, biraz daha yüksek düzeyde IQ, zihinsel yetersizliğe eşlik eden psikiyatrik bozukluklar ve yakın zamandaki psikososyal stres faktörlerini, zihin engelli bireyler popülasyonundaki intihar riskiyle ilişkili olarak tanımlamıştır (Ludi vd., 2012). Anne ya da babanın kaybını yaşamış olmakta psikososyal stres faktörleri arasında sayılabilir. İntihar etmeyi düşündüğünü ifade eden katılımcımız (K1) hafif düzeydedir ve sadece ölümün geri döndürülemezliği alt bileşeninin farkında olmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır. Diğer alt bileşenlerin hepsinin farkındadır. Ölümün son olduğunu, herkesin öleceğini ve bundan kaçışın olmadığını ifade etmesine rağmen geri döndürülmezlik bileşeni için “*Başka bir bedende dünyaya geliriz*” ifadesini kullanmıştır. Başka bir bedende tekrar dünyaya geleceğini düşünmek ona intihar düşüncesinde cesaret veriyor olabilir. Bu düşünce bize zihin engelli bireylere ölüm eğitimi ve ölüm farkındalığının önemini göstermektedir. Bunun yanında intihar etme düşüncesini hiç dile getirmemiş zihin engelli bireyler olabilir. Yukarıda bahsedilen çalışmalardan hareketle, zihinsel engelli bireylerin intihar etme düşüncesinin olduğu ve bu sebeple de özel eğitim uzmanlarının bu davranışın farkında olması ve değerlendirmesi gerektiği sonucuna varabiliriz. İntihar düşünceleri yaklaşmakta olan tehlikenin sinyalleridir. İntiharı düşündüklerini söylemeleri onlarla görüşülmesini zorunlu hale getirir. İntihar düşüncesi aynı zamanda bilinçdışı çatışmanın, ruhsal bir problemin de habercisi olabilir. İntihar fikri aniden veya bir süreç içinde yavaş bir şekilde ortaya çıkabilir sonra giderek şiddetini arttırabilir (Odağ, 2008; s. 29-39). Odağ (2008)’in bildirdiklerinden hareketle K1’in intihar düşünceleri yakınlarına bildirilmiştir.

Psikolojik destek alma, psikiyatrik ilaçlar kullanmaya başlama ve intihar etme düşünceleri bize zihin engelli bireylere yas danışmanlığının önemini göstermektedir. Bunun için de yas sürecinde neler yaşadıklarını daha ayrıntılı inceleyen çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu alanda çalışan terapistlerin, çocuklarda ve yetişkinlerde yas süreci ile ilgili alanyazına aşina olması gerektiği açıktır. Herhangi bir yas biçimiyle uğraşırken önemli olan soru 'bu normal mi?', 'bu tür bir kayıp yaşayan bu tür bir insandan ne beklenebilir?' dir (Oswin, 1992; Akt. James,1995). Raphael (1977) ve Parkes (1985), 'yas değişkenlerinin' tanımlanmasının, kuramların geliştirilmesine, özel risk altındaki kişilerin belirlenmesine ve yas süreci için danışmanın tasarlanmasına yardımcı olduğu için gerekli olduğunu öne sürmektedir (James,1995).

Katılımcılar yaşadıkları kayıptan sonra ev değişimi yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bigby (1997)'nin yaptığı çalışmaya katılan zihin engelli bireylerin yüzde seksen altısı anne-baba kaybından sonra en az bir defa yaşadığı evi değiştirmiş ve yarısı birden fazla kez taşınmıştır. Ev değiştirme, bireyin kişisel özelliklerinin veya daha fazla bakıma ihtiyacının olmasından ziyade, bakıcıların yaşadığı değişiklikler veya hizmet anlayışının değişmesi ile ilgilidir. Bu çalışmada da durum onlara bakan kişilerin istekleri ile gerçekleşmiştir. Ev değiştirmek katılımcılara bir tercih olarak sunulmamış, beraber yaşayacakları ya da bundan sonra onların bakımını üstlenecek kardeşlerinin isteği ile olmuştur. Kloeppel ve Hollins (1989) yayınladıkları vaka çalışmasında zihin engelli bireyin annesinin hastalık sürecinde bir bakımevine gitmeye başladığını ve annesinin ölümünden sonra buraya taşındığını bildirmiştir. Zihin engelli bir kişinin ebeveyn kaybı aynı zamanda hayatında önemli değişimleri de beraberinde getirmektedir. Yaşadıkları evin, alıştıkları düzenin değişmesi de bunlardan bir tanesidir. Yas sürecinde zorlanan bireyin yaşadıklarına ek olarak bu değişimlerin eklenmesi kişiyi bunaltır (Kloeppel ve Hollins, 1989). Bu çalışmada bazı katılımcılar Kloeppel ve Hollins 'in görüşüne tutarsız olacak bir şekilde bir şekilde ev değişiminin onlara iyi geldiğini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan K2 bu durumu “*Evet, yani her şey hep hep annemin hali aklıma geliyor bide o yüzden orada durmak gerek duymadığımı hissediyorum öyle.*” şeklinde anlatmıştır. Bulgular kısmında K2'nin başından geçen taciz olayı aktarılmıştır. Ama K2 bu olaylardan sonra bile ev değişiminin ona iyi geldiğini ifade etmiştir. Bu durum ölüm deneyiminin ona çok ağır geldiğini gösteriyor olabilir ya da yaşadığı taciz olayını inkar ediyor olabilir. Yaşadığı tacizin farkında olmadığını da düşünebiliriz ancak K2 hafif düzeyde bir birey ve yapılan görüşmelerden ve ablasının ve kendisinin kullandığı ifadelerden ve bunun yanında anne- baba kaybından sonra ablalarının

da ölümü gerçekleşirse güvende olmayacağına dair görüş bildirmesinden dolayı yaşadığı olayın farkında olduğunu anlıyoruz.

Katılımcılardan K2 ve K8 yaşadıkları kayıptan sonra güvende olmayacaklarını düşündüklerini bildirmişlerdir. İki katılımcının da cinsiyeti kadındır. Katılımcıların bildirdiği görüşlerden hareketle bu düşüncüyü içinde bulundukları sosyal destek ağıları sisteminde kadınlara karşı daha korumacı olmak adına onlara bu konuda daha fazla uyarı yapıyor olmalarına bağlayabiliriz. Görüşme yapılan katılımcılardan erkek olanlar çarşıda bağımsız olarak gezdiklerini ifade ederken, kadın olanlar yanlarında birileri varken dışarı çıktıklarını dile getirmişlerdir. Tait (2021) “Yas Tutma Terapisi” isimli kitabında Lynda Shaw’ ın şu sözlerine yer vermiştir;

Yas, esas olarak bir kayıp duygusu nedeniyle olabilir. Bu kayıp, bir yakınının ölümü olabilir ancak sadece değişimden de kaynaklanabilir. Örneğin; yeni bir okula başlayan bir çocuksanız ve eski arkadaşınızın yokluğunu hissediyorsanız ya da bir hastalık yaşıyorsanız veya taşıyorsanız... Tüm bu büyük değişiklikler yasa neden olabilir. Yani aslında sorunun büyüğü bu kaybetme duygusu. Ve bu kayıp duygusunun peşinden bir kontrol kaybı duygusu da gelir. Kontrolden çıktığımızı hissettiğimizde de bu depresyona, kaygı bozukluğuna yol açabilir (s. 38).

Zihin engelli bireyler kayıpla beraber taşınma deneyimini de yaşamışlardır ve beraberinde bazı katılımcılar güvende olmadığını düşünerek kaygı problemi yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Bu durum Lynda Shaw’ın belirttiği hem ölümün yası hem de taşınmanın etkisiyle bir kaybetme duygusu ve peşinden gelen kontrolden çıkma hissiyle oluşan kaygı sorunları olabilir.

Katılımcılar daha çok sinirlenmek ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Zihinsel engelli bireyler yas tutar ve normal gelişim gösteren bireylerle aynı düzeylerde duygu ve davranış değişiklikleri yaşarlar. Bununla beraber, iletişim ve anlama zorlukları ve diğerlerinden nispeten daha az destek görmesi, empati eksiklikleri sebebiyle, engelli bireyler yas dönemlerinde saldırganlık, kendine zarar verme davranışı ve yıkıcı davranış gibi zorlayıcı davranışlar da sergileyebilir (Hume vd., 2016).

5.2. Sonuç

Zihin engelli bireyler ölüm kavramını ve alt bileşenlerini anlıyor gibi görünmektedir. Beş alt bileşeni de anlayan bir katılımcı vardır ancak diğer katılımcılarda ölümün çeşitli alt bileşenlerinin farkında olduklarını bildirmişlerdir. Ölümün geri dönülmezliğinin farkında olduğunu bildiren ifadeler kullanan katılımcılar; K2, K4, K7, K8, K9, K10’ dur. Ölümün

nedenlerinin farkında olduğunu ifade eden katılımcılar; K1, K2, K3, K7, K9, K10' dur. Sonlanma bileşenin farkında olduğunu bildiren katılımcılar; K1, K5, K6, K7, K10'dur. Kaçınılmazlık bileşeninin farkında olduğunu ifade eden katılımcılar; K1, K2, K3, K4, K6, K7, K9'dur. Evrensellik bileşenin farkında olanlar; K1, K2, K5, K6, K7, K8'dir.

Zihin engelli bireyler ölüm kelimesini duyunca ve ölüm haberini alınca çeşitli tepkiler verirler. Verdikleri tepkiler normal gelişim gösteren bireylere yakın olmakla birlikte bu durum bize onların ölümü anladığını ve çeşitli duygular yaşadıklarını gösterir. Zihin engelli bireylere ölüm haberi veriliş şeklinin genellikle kısa cümlelerle yapıldığı bildirilmiştir. Bunun yanında kullanılan teselli cümleleri onların kendilerini iyi hissetmesini sağlasa da ölümün alt bileşenlerini özellikle de sonlanma alt bileşenini anlamaya engel gibi görünmektedir. Bunun yanında dini bilgilere sahip olma diğer kültürlerde daha zor kavranan evrensellik ve kişisel ölümlülüğün kabulünü kolaylaştırıyor gibi görünmektedir.

Zihin engelli bireyler ölen yakınlarının cenazesine ve cenaze ve mezarlık ritüellerine çoğunlukla katıldığını bildirmişlerdir. Kendi isteğiyle ölmüş kişinin bedenini görme ve yıkama işlemlerine katılmak isteyen olduğu gibi bundan korktuğunu belirten de vardır. Bu seçimin bireylerin kendisine bırakmak daha doğru gibi görünmektedir.

Zihin engelli bireylerin ölen yakını hakkında konuşma ihtiyaçlarının olduğu görülmektedir. Onların da kaybettikleri bireylerle ilgili anılarını başkalarıyla paylaşmaya ihtiyaçları olduğu gözlenmiştir. Bu nedenle zihin engelli bireylere de cenaze sırasında ve sonrasında bu fırsat verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Zihin engelli bireylerde normal gelişim gösteren bireylere yakın bir yas sürecinden geçerler ve buna uygun tepkiler verirler. Bunların yanında hayatları birincil bakıcılarının kontrolünde olduğu için ev değişimi gibi başka bir strese neden olabilecek durumlarla karşı karşıya kalırlar. O yüzden ölüm kavramı ve ölüm deneyiminden sonra yaşananlar için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

5.3. Öneriler

5.3.1. İleriye dönük araştırmalara yönelik öneriler

- Zihin engelli bireylerde ölüm kavramının ve özellikle yas sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için yakınıni kaybetmiş kişilerle görüşme planlanırken, süre ölçütü getirilebilir. Yani birinci dereceden bir yakınının ölümü üzerinden en az 1 en fazla 3 yıl geçmiş olması gibi bir ölçüt kullanılabilir. Bu durum özellikle yas süreci tepkilerini hatırlamalarında ve katılımcıları daha iyi gözlemlemede yardımcı olabilir.
- Zihin engelli bireylerin ölüm deneyimi sırasında yaşadıklarını anlatırken bazen zorlandığı (örneğin; uzman desteğini neden aldığını açıklayamadığı ya da ilacı ne için kullandığını bilmediği durumlar gözlenmiştir) görülmüştür. Bu zorluğu ortadan kaldırmak adına zihin engelli bireyin yaşadığı kayıptan sonra bakım sorumluluğunu üstlenen yakını ile de görüşmeler yapılması önerilebilir.
- Zihin engelli bireylerin onlar için hazırlanmış bir ölüm eğitimi programından sonra ölüm algısında değişim görülmesine yönelik araştırmalar yapılması önerilebilir.
- Ölüm kavramı sağlık personelinin de dahil olduğu bir konu olması dolayısıyla onların zihin engelli bireylerle iletişim kurarken yaşadıklarına ilişkin deneyimlerine yönelik çalışmalar yapılması önerilebilir.
- Zihin engelli bireylerin yas sürecinde onlar için hazırlanan yas danışmanlığı programıyla yas sürecinin öncesi ve sonrasında davranışlarındaki değişime yönelik araştırmalar yapılması önerilebilir.
- Zihin engelli bireylere yas sürecinde yaşadıklarına yönelik olarak odak grup görüşmeleri yapılabilir.

5.3.2. Kurumlara yönelik öneriler

- Zihin engelli bireylere ölüm deneyiminden sonra yas sürecinde yardımcı olabilmek için özel eğitim öğretmenleri ve psikolog ya da psikolojik danışmanlar ortak bir çalışma yürüterek onlara yas sürecinde destek olacak planlamalar yapması ve bir protokol hazırlaması önerilebilir.
- Ölüm haberini verirken doktorlar, hemşireler gibi sağlık personellerine bu haberi zihin engelli bireylere söylemede destek olabilmesi için onlara bu tarz seminerler verilmesi önerilebilir.
- Ölüm konusundaki hassasiyet düşünüldüğünde bazı kurumlar bu çalışmalara izin vermemektedir. Ama ülkemizde yakın tarihte yaşanan deprem felaketinde de açıkça

görülmüştür ki bizim yas danışmanlığı programlarına ihtiyacımız vardır. Bu planları yapabilmemiz için bizim kültürümüze ait ritüellerin yas ve ölümü nasıl etkilediğini bilmemiz gerekir. Bu yüzden yetkili kurumların bu alanda yapılacak çalışmalara destek olması ve izin vermesi önerilebilir.

- Okul dönemi dışına çıkmış, yetişkinlik döneminde olan zihin engelli bireyler için bir araya gelebilecekleri, sosyalleşip, yeni şeyler öğrenebileceği etkinlikler düzenlenmelidir. Bunun yanında hem arkadaşlarıyla sosyalleşebilecekleri hem de uzmanlarla bir araya gelebilecekleri bakım evlerinin açılması ve sayısının çoğaltılması önerilebilir.
- Özel eğitim öğretmenlerine ölüm deneyimini yaşayan öğrencilerine nasıl davranılması, yas sürecinde bireye nasıl davranılması gerektiği konusunda eğitimlerin düzenlenmesi önerilebilir.

5.3.3. Cenaze ve Yas Sürecine Yönelik Öneriler

- Zihin engelli bireylerin bulundukları bölgelerde cenaze ritüellerine katılması gerektiği önerilebilir.
- Zihin engelli bireylere de diğerleriyle birlikte yasını yaşama fırsatı verilmesi ve kaybettiği bireyle ilgili anılarını paylaşması fırsatı verilmesi önerilebilir.
- Zihin engelli bireylerin bulundukları bölgelerde isteklerine bağlı olarak, onlara tercih hakkı sunularak mezarlık ziyareti yapmaları ya da yapmamalarının kararının onlara bırakılması önerilebilir.
- Ölüm haberini verirken bu sorumluluğu üstlenen kişinin ona ölümü net ifadelerle ve kendisini suçlu hissettirmeyecek yanlış anlaşılmalara neden olmayacak şekilde anlatması gerektiği önerilir.
- Zihin engelli bireyler için psikoloğa gitme kararı alınırsa bireye bu durumun nedenleri net bir şekilde ifade edilmesi önerilir.

KAYNAKÇA

- AKUT-Arama Kurtarma Derneği. (2011). *Engelliler İçin Deprem El Kitabı*. Yılmaz, M. (Ed.). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği.
- Alcedo Rodríguez, M. Á., Cristóbal Fernández, L., Gómez Sánchez, L. E. ve Arias González, V. B. (2018). Evaluating the characteristics of the grieving process in people with intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 31(6), 999-1007.
- Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive science*, 32(4), 713-740.
- Attepe, G. S. (2010). Anne baba kaybının çocuklar üzerindeki etkileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 23(23), 23-28.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Bayer, L. L. (1989). *Sağlıklı ve Kronik Hasta Olan Çocukların Ölüm Kavramları*. (Yüksek lisans tezi) İstanbul Üniversitesi, Anne Çocuk Sağlığı Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Benli, H., ve Balcanlı, M. (2016). Türkiye’de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Ankara.
- Bigby, C. (1997). Later Life For Adults With Intellectual Disability: A Time Of Opportunity And Vulnerability. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 22(2), 97-108.
- Bihm, E. M., ve Elliott, L. S. (1982). Conceptions Of Death In Mentally Retarded Persons. *The Journal of Psychology*, 111(2), 205-210.
- Bildik, T. (2013). Ölüm, Kayıp, Yas Ve Patolojik Yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223-229.
- Bilik, M. B. (2023). Özel Gereksinimli Bireyler ve Ebeveynleri Açısından Afet Zorlukları: 2011 Van Depremi Örneği. *Afet ve Risk Dergisi*, 6(1), 243-256.
- Blackman, N. (2008). The Development Of An Assessment Tool For The Bereavement Needs Of People With Learning Disabilities. *British Journal of Learning Disabilities*, 36(3), 165-170.

- Blackman, N. J. (2003). Grief And Intellectual Disability: A Systemic Approach. *Journal of Gerontological Social Work*, 38(1-2), 253-263.
- Blackman, N. J. (2003). Grief And Intellectual Disability: A Systemic Approach. *Journal of Gerontological Social Work*, 38(1-2), 253-263.
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring Children's Understanding Of Death: Through Drawings And The Death Concept Questionnaire. *Death studies*, 37(1), 47-60.
- Boss, P., ve Yeats, J. R. (2014). Ambiguous Loss: A Complicated Type Of Grief When Loved Ones Disappear. *Bereavement Care*, 33(2), 63-69.
- Botsford, A. L. (2000). Integrating End Of Life Care Into Services For People With An Intellectual Disability. *Social work in health care*, 31(1), 35-48.
- Bowlby J (1960) Grief And Mourning İn Infancy And Early Childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 15:9-52.
- Bowlby, J. (1982). *Kaybetme*. N. Nirven ve N. Diner (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık. (2. Baskı).
- Brent, S. B., Speece, M. W., Lin, C., Dong, Q., & Yang, C. (1996). The Development Of The Concept Of Death Among Chinese And US Children 3–17 Years Of Age: From Binary To “Fuzzy” Concepts?. *Omega-journal of Death and Dying*, 33(1), 67-83.
- Brickell, C., ve Munir, K. (2008). Grief And Its Complications İn Individuals With Intellectual Disability. *Harvard Review of Psychiatry*, 16(1), 1-12.
- Canayaz, M. (2022). *Sosyal Medyada Ölüm Yüklene Anlam ve Tutumlar: Bir Ölüm Sosyolojisi Çalışması* (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Karabük.
- Cathcart, F. (1995). Death And People With Learning Disabilities: Interventions To Support Clients And Carers. *British Journal of Clinical Psychology*, 34(2), 165-175.
- Childers, P., & Wimmer, M. (1971). The Concept of Death İn Early Childhood. *Child Development*, 1299-1301.

- Chow, A. Y. M., McEvoy, J., Chan, I. K. N., Borschel, M., Yuen, J. H. L., & Lo, J. Y. M. (2017). Do Men And Women With İntellectual Disabilities Understand Death?. *Journal of Intellectual Disability Research*, 61(12), 1130-1139.
- Christ, G. H. (2000). Impact Of Development On Children's Mourning. *Cancer Practice*, 8(2), 72-81.
- Clegg, J. ve Lansdall-Welfare, R. (2003). Death, Disability, And Dogma. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 10(1), 67-79.
- Clunies-Ross, C., ve Lansdown, R. (1988). Concepts Of Death, İllness And İsolation Found İn Children With Leukaemia. *Child: care, health and development*, 14(6), 373-386.
- Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's Death Concepts: Relationship To Cognitive Functioning, Age, Experience With Death, Fear Of Death, And Hopelessness. *Journal of clinical child psychology*, 19(2), 123-127.
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2005). Death İn Disney Films: Implications For Children's Understanding Of Death. *Omega-journal of Death and Dying*, 50(4), 267-280.
- Cuddy-Casey, M., & Orvaschel, H. (1997). Children's Understanding Of Death İn Relation To Child Suicidality And Homicidality. *Clinical Psychology Review*, 17(1), 33-45.
- Çiftçi Tekinarslan, İ.(2012) *Zihinsel Yetersizliği Olan Öğrenciler. İbrahim H. Diken (Ed.). Özel Eğitim Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim* (6. Baskı) içinde (s.137-165). Ankara: Pegem Akademi
- Dodd, P., Guerin, S., McEvoy, J., Buckley, S., Tyrrell, J., & Hillery, J. (2008). Zihinsel Engelli Kişilerde Karmaşık Yas Belirtileri Üzerine Bir Çalışma. *Zihinsel Yetersizlik Araştırmaları Dergisi* , 52 (5), 415-425.
- Dodd, P., McEvoy, J., Guerin, S., McGovern, E., Smith, E., & Hillery, J. (2005). İrlanda bağlamında yas ve zihinsel engellere yönelik tutumlar. *Entelektüel Yetersizliklerde Uygulamalı Araştırma Dergisi* , 18 (3), 237-243.
- Dunning, S. (2006). As A Young Child's Parent Dies: Conceptualizing And Constructing Preventive Interventions. *Clinical Social Work Journal*, 34(4), 499-514.

- Dusart, A. (2008). Perceptions Of Death Among Adults With Intellectual Disability And Awareness Of Their Own Mortality. *International Journal on Disability and Human Development*, 7(4), 433-440.
- Erden, G. (2002). Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım. *Kriz dergisi*, 10(1).
- Freud, S. (1917). *Yas ve Melankoli*. L. Uslu (Çev.). İzmir: Cem Yayınevi. (3. Baskı).
- Gibbs, S. E. C., Sharp, K. C., & Petrun, C. J. (1985). The Effects Of Age, Object, And Cultural/Religious Background On Children's Concepts Of Death. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 15(4), 329-346.
- Gilrane-McGarry, U., & Taggart, L. (2007). An exploration of the support received by people with intellectual disabilities who have been bereaved. *Journal of Research in Nursing*, 12(2), 129-144.
- Goodman, R. F. (2007). Children And Grief: What They Know, How They Feel, How To Help. *Retrieved*, 6(18), 2012.
- Gray, R. E. (1987). Adolescent Response To The Death Of A Parent. *Journal of youth and adolescence*, 16(6), 511-525.
- Gutiérrez, I. T., Menendez, D., Jiang, M. J., Hernandez, I. G., Miller, P., & Rosengren, K. S. (2020). Embracing Death: Mexican Parent And Child Perspectives On Death. *Child development*, 91(2), e491-e511.
- Gutiérrez, I. T., Rosengren, K. S., & Miller, P. J. (2015). Día de los muertos: Learning about death through observing and pitching in. *In Advances in child development and behavior* (Vol. 49, pp. 229-249). JAI.
- Harper, D. C., & Wadsworth, J. S. (1993). Grief in adults with mental retardation: Preliminary findings. *Research in Developmental Disabilities*, 14(4), 313-330.
- Hedger, C. J., & Smith, M. J. D. (1994). Death Education for Older Adults with Developmental Disabilities: A Life Cycle Therapeutic Approach. *Activities, Adaptation & Aging*, 18(1), 29-36.

- Hoffman, S. I., & Strauss, S. (1985). The Development Of Children's Concepts Of Death. *Death Studies*, 9(5-6), 469-482.
- Hökelekli, H. (1991). Ölüm Ve Ölüm Ötesi Psikolojisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 151-165.
- Hume, K., Regan, T., Megronigle, L., & Rhinehalt, C. (2016). Supporting Students With Autism Spectrum Disorder Through Grief And Loss. *Teaching Exceptional Children*, 48(3), 128-136.
- Hunter, S. B. ve Smith, D. E. (2008). Predictors Of Children's Understandings Of Death: Age, Cognitive Ability, Death Experience And Maternal Communicative Competence. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 57(2), 143-162.
- Hunter, S. B. ve Smith, D. E. (2008). Predictors Of Children's Understandings Of Death: Age, Cognitive Ability, Death Experience And Maternal Communicative Competence. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 57(2), 143-162.
- James, I. A. (1995). Helping People With Learning Disability To Cope With Bereavement. *British Journal of Learning Disabilities*, 23(2), 74-78.
- Jay, S. M., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S., & Nitschke, R. (1987). Differences İn Death Concepts Between Children Wither Cancer And Physically Healthy Children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 16(4), 301-306.
- Jenkins, R. A. ve Cavanaugh, J. C. (1986). Examining the relationship between the development of the concept of death and overall cognitive development. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 16(3), 193-199.
- Kalter, N., Lohnes, K. L., Chasin, J., Cain, A. C., Dunning, S., & Rowan, J. (2003). The adjustment of parentally bereaved children: I. Factors associated with short-term adjustment. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 46(1), 15-34.
- Kane, B. (1979). Children's Concepts of Death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134(1), 141-153.
- Kauffman, J. (1994). Mourning and Mental Retardation. *Death Studies*, 18(3), 257-271.

- Kausar, R., ve Munir, R. (2004). Pakistani Adolescents' Coping With Stress: Effect Of Loss Of A Parent And Gender Of Adolescents. *Journal of adolescence*, 27(6), 599-610.
- Kenyon, B. L. (2001). Current Research In Children's Conceptions Of Death: A Critical Review. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 43(1), 63-91.
- Kessel, S., ve Merrick, J. (2001). The Benefits Of Jewish Mourning Rituals For The Grieving Individual With Intellectual Disabilities. *Journal of Religion, Disability & Health*, 5(2-3), 147-156.
- Kıvılcım, M., ve Doğan, D. G. (2014). Çocuk ve Ölüm. *Journal of Turgut Ozal Medical Center*, 21(1), 80-85.
- Kim, B. R., ve Cho, O. H. (2011). Effects Of Death Education Program On Family Caregivers Of Disabled Individuals. *The Korean Journal of Hospice and Palliative Care*, 14(1), 20-27.
- Kitching, N. (1987). Helping People With Mental Handicaps Cope With Bereavement: A Case Study With Discussion. *Journal of the British Institute of Mental Handicap (APEX)*, 15(2), 60-63.
- Kloeppel, D. A. ve Hollins, S. (1989). Double Handicap: Mental Retardation And Death In The Family. *Death studies*, 13(1), 31-38.
- Kortes Miller, K. (2019). *Ölüm Psikolojisi*. Y.T. Şar (Çev.). İstanbul: Deren Matbaacılık. (İlk Baskı).
- Köylü, M. (2004). Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve Ölüm Eğitimi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 95-120.
- Kranzler, E. M., Shaffer, D., Wasserman, G. ve Davies, M. (1990). Early Childhood Bereavement. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 29(4), 513-520.
- Lazar, A. ve Torney-Purta, J. (1991). The Development Of The Subconcepts Of Death In Young Children: A Short-Term Longitudinal Study. *Child Development*, 62(6), 1321-1333.

- Lee, J. S., Kim, E. Y., Choi, Y., & Koo, J. H. (2014). Cultural Variances In Composition Of Biological And Supernatural Concepts Of Death: A Content Analysis Of Children's Literature. *Death studies*, 38(8), 538-545.
- Lindemann, E. (1944). Symptomatology And Management Of Acute Grief. *American Journal of Psychiatry*, (2) 101, 141-148.
- Lipe-Goodson, P. S. ve Goebel, B. L. (1983). Perception Of Age And Death In Mentally Retarded Adults. *Mental Retardation*, 21(2), 68.
- Ludi, E., Ballard, E. D., Greenbaum, R., Pao, M., Bridge, J., Reynolds, W. ve Horowitz, L. (2012). Suicide Risk In Youth With Intellectual Disability: The Challenges Of Screening. *Journal of developmental and behavioral pediatrics: JDBP*, 33(5), 431.
- Lunsky, Y. (2004). Suicidality in a clinical and community sample of adults with mental retardation. *Research in Developmental Disabilities*, 25(3), 231-243.
- MacHale, R. ve Carey, S. (2002). An Investigation Of The Effects Of Bereavement On Mental Health And Challenging Behaviour In Adults With Learning Disability. *British Journal of Learning Disabilities*, 30(3), 113-117.
- MacHale, R., McEvoy, J., & Tierney, E. (2009). Caregiver Perceptions Of The Understanding Of Death And Need For Bereavement Support In Adults With Intellectual Disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 22(6), 574-581.
- Mahon, M. M., Goldberg, E. Z. ve Washington, S. K. (1999). Concept Of Death In A Sample Of Israeli Kibbutz Children. *Death Studies*, 23(1), 43-59.
- McDaniel, B. A. (1989). A Group Work Experience With Mentally Retarded Adults On The Issues Of Death And Dying. *Journal of Gerontological Social Work*, 13(3-4), 187-191.
- McDaniel, B. A. (1989). A Group Work Experience With Mentally Retarded Adults On The Issues Of Death And Dying. *Journal of Gerontological Social Work*, 13(3-4), 187-191.
- McEvoy, J. ve Smith, E. (2005). Families Perceptions Of The Grieving Process And Concept Of Death In Individuals With Intellectual Disabilities. *The British Journal of Development Disabilities*, 51(100), 17-25.

- McEvoy, J., MacHale, R. ve Tierney, E. (2012). Concept Of Death And Perceptions Of Bereavement İn Adults With İntellectual Disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 56(2), 191-203.
- McEvoy, J., Reid, Y. ve Guerin, S. (2002). Emotion Recognition And Concept Of Death İn People With Learning Disabilities. *The British Journal of Development Disabilities*, 48(95), 83-89.
- McIntire, M. S., Angle, C. R. ve Struempler, L. J. (1972). The Concept Of Death İn Midwestern Children And Youth. *American Journal of Diseases of Children*, 123(6), 527-532.
- McLoughlin, I. J. ve Bhate, M. S. (1987). A Case of Affective Psychosis following: Bereavement in a Mentally Handicapped Woman. *The British Journal of Psychiatry*, 151(4), 552-554.
- McMaugh, P. J., Wiese, M. Y. ve Stancliffe, R. J. (2017). The Experiences Of Parents İn Supporting Their Son Or Daughter With İntellectual Disability To Learn About Dying And Death. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 42(3), 285-294.
- McRitchie, R., McKenzie, K., Quayle, E., Harlin, M. ve Neumann, K. (2014). How Adults With An İntellectual Disability Experience Bereavement And Grief: A Qualitative Exploration. *Death studies*, 38(3), 179-185.
- McRitchie, R., McKenzie, K., Quayle, E., Harlin, M. Ve Neumann, K. (2014). How Adults With An İntellectual Disability Experience Bereavement And Grief: A Qualitative Exploration. *Death studies*, 38(3), 179-185.
- Menendez, D., Hernandez, I. G. ve Rosengren, K. S. (2020). Children's Emerging Understanding Of Death. *Child Development Perspectives*, 14(1), 55-60.
- Çileli, M.(1986). *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*. Ankara: V yayınları.
- Morgan, N. ve McEvoy, J. (2014). Exploring The Bereavement Experiences Of Older Women With İntellectual Disabilities İn Long-Term Residential Care: A Staff Perspective. *Omega-Journal of Death and Dying*, 69(2), 117-135.

- Murray, G. C., McKenzie, K. ve Quigley, A. (2000). An Examination Of The Knowledge And Understanding Of Health And Social Care Staff About The Grieving Process İn Individuals With A Learning Disability. *Journal of Learning Disabilities*, 4(1), 77-90.
- Odağ, C. (2008). *İntihar (Özkiyım) Tanım-Kuram- Sağıaltım*. İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
- O'Halloran, C. M., ve Altmaier, E. M. (1996). Awareness Of Death Among Children: Does A Life-Threatening İllness Alter The Process Of Discovery? *Journal of Counseling & Development*, 74, 259–262.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. (1985). Children's Perception Of Death İn Humans And Animals As A Function Of Age, Anxiety And Cognitive Ability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26(3), 453-463.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. (1986). Children's Perception Of Various Determinants Of The Death Concept As A Function Of İntelligence, Age, And Anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*, 15(2), 120-126.
- Orbach, I., Weiner, M., Har-Even, D. ve Eshel, Y. (1995). Children's Perception Of Death And İnterpersonal Closeness To The Dead Person. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 30(1), 1-12.
- Özel, Y. ve Özkan, B. (2020). Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12(3), 352-367.
- Özen, Y. ve Gül, A. (2007). Sosyal ve Eğitim Bilimleri Araştırmalarında Evren-Örneklem Sorunu. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (15), 394-422.
- Panagiotaki, G., Hopkins, M., Nobes, G., Ward, E. ve Griffiths, D. (2018). Children's And Adults' Understanding Of Death: Cognitive, Parental, And Experiential İnfluences. *Journal of experimental child psychology*, 166, 96-115.
- Panagiotaki, G., Nobes, G., Ashraf, A. ve Aubby, H. (2015). British And Pakistani Children's Understanding Of Death: Cultural And Developmental İnfluences. *British Journal of Developmental Psychology*, 33(1), 31-44.

- Peek, L. ve Stough, L. M. (2010). Children With Disabilities İn The Context Of Disaster: A Social Vulnerability Perspective. *Child development*, 81(4), 1260-1270.
- Poling, D. A. ve Hupp, J. M. (2008). Death Sentences: A Content Analysis of Children's Death Literature. *The journal of genetic psychology*, 169(2), 165-176.
- Read, S. (1996). Helping People With Learning Disabilities To Grieve. *British Journal of Nursing*, 5(2), 91-95.
- Read, S. (1998). Breaking Bad News To People With A Learning Disability. *British Journal of Nursing*, 7(2), 86-91.
- Read, S. ve Elliott, D. (2007). Exploring A Continuum Of Support For Bereaved People With Intellectual Disabilities: A Strategic Approach. *Journal Of Intellectual Disabilities*, 11(2), 167-181.
- Read, S., Frost, I., Messenger, N. ve Oates, S. (1999). Bereavement Counselling And Support For People With A Learning Disability: Identifying İssues And Exploring Possibilities. *British Journal of Learning Disabilities*, 27(3), 99-104.
- Reilly, T. P., Hasazi, J. E. ve Bond, L. A. (1983). Children's Conceptions Of Death And Personal Mortality. *Journal of Pediatric Psychology*, 8(1), 21-31.
- Rodríguez Herrero, P., Izuzquiza Gasset, D., & Herrán Gascón, A. D. L. (2015). Concept Of Death İn Young People With İntellectual Disability: A Contribution To The Pedagogy On Death. *Siglo Cero*, 46(1), 67-80.
- Ryan, K., Guerin, S., Dodd, P. ve McEvoy, J. (2011). Communication Contexts About İllness, Death And Dying For People With İntellectual Disabilities And Life-Limiting İllness. *Palliative & Supportive Care*, 9(2), 201-208.
- Salk, L. (1990). Çocuklarda Ölüm Düşüncesi. *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, 13, 45-46.
- Schonfeld, D. J. ve Smilansky, S. (1989). A Cross-Cultural Comparison of Israeli And American Children's Death Concepts. *Death Studies*, 13(6), 593-604.
- Sezer, S., & Saya, P. (2009). Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (13), 151-165.

- Silverman, P. R., Weiner, A. ve Elad, N. (1995). Parent-Child Communication İn Bereaved Israeli Families. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 31(4), 275-293.
- Slaughter, V. (2005). Young Children's Understanding Of Death. *Australian psychologist*, 40(3), 179-186.
- Slaughter, V.ve Griffiths, M. (2007). Death Understanding And Fear Of Death İn Young Children. *Clinical Child Psychology And Psychiatry*, 12(4), 525-535.
- Sormanti, M. ve Ballan, M. S. (2011). Strengthening Grief Support For Children With Developmental Disabilities. *School Psychology International*, 32(2), 179-193.
- Stancliffe, R. J., Wiese, M. Y., Read, S., Jelte, G. ve Clayton, J. M. (2016). Knowing, Planning For And Fearing Death: Do Adults With İntellectual Disability And Disability Staff Differ?. *Research in developmental disabilities*, 49, 47-59.
- Strachan, J. G. (1981). Reactions To Bereavement: A Study Of A Group Of Adult Mentally Handicapped Hospital Residents. *Journal of the Institute of Mental Subnormality (APEX)*, 9(1), 20-21.
- Suelzle, M. ve Keenan, V. (1981). Changes İn Family Support Networks Over The Life Cycle Of Mentally Retarded Persons. *American journal of mental deficiency*, 86(3), 267–274.
- Tahta, F., Tahta, K. ve Dernek, S. (2015). Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar. *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*.
- Tait, D. (2021). Gidenin Ardından Sağlıklı Yas Tutma Terapisi. S. Güneş (Çev.). İstanbul: Beyaz Baykuş Yayınları. (İlk Baskı).
- Tallmer, M., Formanek, R. Ve Tallmer, J. (1974). Factors İnfluencing Children's Concepts Of Death. *Journal of Clinical Child Psychology*, 3(2), 17-19.
- Tamm, M. E. ve Granqvist, A. (1995). The Meaning Of Death For Children And Adolescents: A Phenomenographic Study Of Drawings. *Death Studies*, 19(3), 203-222.
- Tanhan, F. Ve Arı İnci, F. (2009). *Ölüm Eğitimi*, İstanbul: Pegem Akademi.

- Tenzek, K. E. ve Nickels, B. M. (2019). End-Of-Life İn Disney And Pixar Films: An Opportunity For Engaging İn Difficult Conversation. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 80(1), 49-68.
- Tuffrey-Wijne, I., ve Rose, T. (2017). Investigating The Factors That Affect The Communication Of Death-Related Bad News To People With İntellectual Disabilities By Staff İn Residential And Supported Living Services: An İnterview Study. *Journal of intellectual disability research*, 61(8), 727-736.
- Tuffrey-Wijne, I., Finlayson, J., Bernal, J., Taggart, L., Lam, C. K. K. ve Todd, S. (2020). Communicating About Death And Dying With Adults With İntellectual Disabilities Who Are Terminally İll Or Bereaved: A UK-Wide Survey Of İntellectual Disability Support Staff. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 33(5), 927-938.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Biraraştırma Tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(24), 543-559.
- Vázquez-Sánchez, J. M., Fernández-Alcántara, M., García-Caro, M. P., Cabañero-Martínez, M. J., Martí-García, C. ve Montoya-Juárez, R. (2019). The Concept Of Death İn Children Aged From 9 To 11 Years: Evidence Through İnductive And Deductive Analysis Of Drawings. *Death studies*, 43(8), 467-477.
- Volkan, V.D., Zıntl, E. (2021). *Kayıptan Sonra Yaşam Komplike Yas ve Tedavisi*. Ankara: Pusula Yayınevi.
- Wadsworth, J. S. ve Harper, D. C. (1991). Grief And Bereavement İn Mental Retardation: A Need For A New Understanding. *Death Studies*, 15(3), 281-292.
- Wass, H., Guenther, Z. C. ve Towry, B. J. (1979). United States and Brazilian Children's Concepts Of Death. *Death Studies*, 3(1), 41-55.
- Weber, J. A. ve Fournier, D. G. (1985). Family Support And A Child's Adjustment To Death. *Family relations*, 43-49.
- Yalom, I. (1980). *Varoluşçu Terapi*. Z. İyidoğan Babayiğit (Çev). İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (4. Baskı).

- Yasemin, Ö. Ve Özkan, B. (2020). Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12(3), 352-367.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, A., Kokmaz, S. Z., Korur, S. (2011). Depremler ve sonrasında karşılaşılan çevre sorunları. *Engineering Sciences*, 6(4), 1212-1223.
- Yılmaz, K., Balun, B., Erbay, G. (2019). Sürdürülebilir Bir Yönetim Paradigması: Ortopedik Engelli Bireylerin Afetlere Hazırlık Seviyeleri. *Dirençlilik Dergisi*, 3(1), 1-24.

EKLER

Ek: 1 Demografik Bilgi Formu

BİREYE AİT BİLGİLER			
Cinsiyeti	Kız ()	Erkek ()	
Yaşı			
Kardeş sayısı			
2. AİLEYE DAİR BİLGİLER			
	Anne	Baba	
Yaşı			
Eğitim Durumu			
Mesleği			
Yaşıyor mu?	Ölü ()	Sağ ()	Ölü () Sağ ()
Anne Baba Medeni Hali	Birlikte ()	Boşanmış ()	Diğer ()
Anne Baba ve Kardeşlerden Başka Evde Yaşayan Birisi Var Mı?	Varsa ise kimler?		Hayır ()
3. YAŞADIĞI EVE DAİR BİLGİLER			
Kendisine ait odanız var mı?	Evet ()	Hayır ()	
Vefat eden bireyle aynı evde mi yaşıyordunuz?	Evet ()	Hayır ()	
Yakınınız vefat ettikten sonra kaldığınız ev değişti mi?	Evet () Yeni evinizde kendinize ait odanız var mı? Evet () Hayır ()	Hayır ()	
Evcil bir hayvanı var mı?	Evet () Daha önce evcil bir hayvanı vefat etti mi? Evet () Hayır ()	Hayır ()	
Vefat eden yakınınız ile en çok yaptığınız aktivite neydi?			
Vefat eden yakınınız ile en çok birlikte olduğunuz zaman dilimleri ne zaman olurdu?			
4. ÖLÜM İLE İLGİLİ DENEYİMLERİ			
Yakınının ölümünden önce başka bir insanın/ hayvanın öldüğünü duydun mu?	Evet ()	Hayır ()	
Cenaze kelimesinin anlamı nedir?			
Daha önce başka birinin cenazesine katıldınız mı?	Evet ()	Hayır () Yakınınızın vefatından önce katıldığınız cenazelerde kendinizi nasıl hissetmiştiniz?	

Ek 2: Görüşme Formu

GÖRÜŞME FORMU

Değerli,

Öncelikle katıldığınız için teşekkür ederim. Adım Ayşenur Candegir. Marmara Üniversitesi Özel Eğitim bölümü yüksek lisans öğrencisiyim. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda deneyimleriniz ve görüşleriniz bu çalışmanın temelini oluşturacaktır. Size yaşadığınız ölüm deneyimine ilişkin sorularımı soracağım. Görüşmemizi kayıt altına almak istiyorum. Bu ses kayıtları, yazıya dökülecek ve araştırmanın verilerini oluşturacaktır.

İzin verirseniz sorularıma başlamak istiyorum

1. Sence ölüm nedir?

1.1. Ölüm kelimesini duymak ya da ölüm hakkında konuşmak sana ne hissettiriyor?

1.2. Bunları hissetmenin nedeni sence ne?

2. Sana göre (yakınının ismi) neden ölmüş olabilir?

3. Ölen yakının sence şimdi nereye gitti?

3.1. Öldükten sonra tekrar dünyaya gelebilir miyiz?

3.2. İnsanların öldükten sonra gittikleri bir yer olduğunu düşünüyor musun? Evetse; nereye giderler?

3.3. Ölen yakınının şimdi nerede olduğunu düşünüyorsun?

4. Öldükten sonra insanların vücudunda nasıl değişimler olduğunu düşünüyorsun?

4.1. Bir insan öldüğünde yiyeceklere ihtiyaçları var mı?

4.2. Tuvalet gitmeleri gerekiyor mu?

4.3. Nefes alabilir mi?

4.4. Hareket edebilirler mi?

4.5. Su içmek ister mi?

4.6. Başka eklemek istediğin bir şey var mı?

5. (Yakınının ismi) dışında başka birinin öldüğüne tanıklık ettin mi?

5.1. İnsanların hepsinin ölebileceğini düşününce ne hissediyorsun?

- 5.2. Bana ölmeyen bir şey söyler misin?
6. Yakınının öldüğünü sana nasıl söylediklerini anlatır mısın?
- 6.1. Yakınının ölümünü öğrendikten sonra ne hissettin?
- 6.2. Yakınının ölüm haberini aldıktan sonra neler yaşadığını anlatır mısın?
- 6.3. Yakınının ölümünü arkadaşlarına ya da çevrendeki insanlara nasıl anlattın?
7. Yakınının cenazesine katıldın mı?
- 7.1.(cenazeye katıldıysa) Cenazedeki insanların davranışları ve giyinişleri hakkında neler söyleyebilirsin?
- 7.2.Cenaze sırasında etrafınızdaki insanların üzülməsi, ağlaması, evinizin kalabalık olması sana ne hissettirdi?
- 7.3. Cenaze sırasında en çok aklında kalan olay nedir?
- 7.1. (cenazeye katılmadıysa) Katılmadıysan nedenini söyler misin?
8. Yakınının mezarını ziyaret eder misin?
- 8.1.(ziyaret ediyorsa) a) Mezarlığa gittiğinde merak ettiklerini, mezarlar hakkındaki düşüncelerini paylaşır mısın?
- 8.1.1. Sence mezara neden çiçek diyoruz?
- 8.1.2.Sence mezarı neden suluyoruz?
- 8.3.Mezarlığa gittiğinde yaşadığın duygu nedir?
- 8.1.(ziyaret etmiyorsa) Mezarlığa gitmemenin nedeni nedir?
- 8.2.Mezarlar hakkında merak ettiğin, yakınlarına sorduğun soruları söyler misin?
- 8.3.Mezar ziyareti yapmak ister miydin?
9. Yakının öldüğünde cenaze sırasında ve sonrasında yakının da olan kişilerin sana olan davranışları hakkında neler söylemek istersin?
- 9.1. Yakınının öldüğünü öğrendikten sonra evinizde olan insanların sana nasıl davranmasını isterdin?
- 9.2. Evinizde olan kişiler sana ne yapsa iyi hissederdin?
- 9.3.Öğretmenlerinin ne yapmasını / nasıl davranmasını isterdin?
- 9.4.Arkadaşlarının ne yapmasını isterdin?

10. Cenaze sırasında ve sonrasında insanların sana nasıl davranmaları gerektiği konusunda önerilerin nelerdir?

11. Yaşadığın kayıptan sonra yaşamında olan değişimler hakkında neler söylersin? /düşüncelerin nelerdir?

11.1. Bu değişimler sana ne hissettirdi?

11.2.İştahında artma ya da azalma oldu mu?

11.3. Uyku sorunu yaşadın mı?

11.4.Daha çok öfke duygusu hissediyor musun?

11.5.Sık sık ağlamak isteği yaşıyor musun?

11.6.Kayıptan sonra başlayan korkuların var mı?

12. Yakınının ölümünden sonra uzman desteği aldın mı? Neden böyle bir desteğe ihtiyaç hissettin?

13. Yakınını kaybetmiş diğer insanlara bir şeyler söylemek istesen bu ne olurdu?

Ek 3: Katılımcı Onam Formu

Sayın Katılımcımız

Katılacağınız bu çalışma, Yakınları Ölen Yetişkin Zihin Engelli Bireylerin Ölüm Kavramına Yönelik Deneyimlerine İlişkin Görüşleri adıyla, Ayşenur CANDEĞER tarafından 12.09.2022-09.06.2023 tarihleri arasında yapılacak bir araştırma uygulamasıdır.

Araştırmanın Hedefi: Bu araştırmanın amacı yetişkinlik döneminde bulunan zihin engelli bireylerin birinci derecede yakını vefat ettiğinde yaşadıkları deneyimlerine ilişkin görüşlerini incelemektir

Araştırmanın Nedeni: Tez çalışması

Araştırmanın Yapılacağı Yer(ler): sessiz bir oda

Araştırma Uygulaması: Görüşme

Araştırma uygulamasına katılım tamamıyla gönüllülük esasına dayalı olmaktadır. Çalışmada sizden kimlik belirleyici hiçbir bilgi istenmemektedir. Cevaplar tamamıyla gizli tutulacak ve sadece araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir. Veriler sadece araştırmada kullanılacak ve üçüncü kişilerle paylaşılmayacaktır. Uygulamalar, kişisel rahatsızlık verecek sorular ve durumlar içermemektedir. Ancak, katılım sırasında sorulardan ya da herhangi başka bir nedenden rahatsız hissederseniz cevaplama işini yarıda bırakabilirsiniz.

Katılımı onaylamadan önce sormak istediğiniz herhangi bir konu varsa sormaktan çekinmeyiniz. Çalışma bittikten sonra bizlere telefon veya e-posta ile ulaşarak soru sorabilir, sonuçlar hakkında bilgi isteyebilirsiniz. Saygılarımızla

Araştırmacı: Ayşenur Candegir

Yukarıda bilgileri bulunan araştırmaya katılmayı kabul ediyorum.

.../.../.....

İsim-Soyisim İmza:

Ek 4: Kod Anahtarı

1.Ölüm Kavramı	0
1.1.Ölümün Bileşenleri	0
1.1.1.Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olma	7
1.1.2.Ölümün Geri Döndürülmezliğinin Farkında Olma	7
1.1.3.Ölümün Nedeninin Farkında Olma	6
1.1.4.Ölümün Kaçınılmazlığının Farkında Olma	6
1.1.5. Ölümün Geri Döndürülemezliğinin Farkında Olmama	4
1.1.6. Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Farkında Olması	5
1.1.7. Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Kısmen Farkında Olması	3
1.1.8. Ölümün Nedeninin Farkında Olmama	2
1.1.9. Yaşam Fonksiyonlarının Devam Etmediğinin Farkında Olmama	2
1.1.10.Ölümün Evrenselliğinin Farkında Olmama	2
1.1.11.Ölümün Kaçınılmazlığı Farkında Olmama	2
1.2.Dini Bilgiler Edinmiş Olma Durumu	0
1.2.1.Dini Bilgilere Sahip Olma	7
1.2.2.Cennet/ Cehenneme Gitme Düşüncesi	6
1.3.Ölüm Hakkında Konuşmanın Hoşuna Gitmesi	3
1.4.Ölümün Kelime Anlamı	0
1.4.1. Ölümün Anlamını Bilmemek	3
1.4.2.Uzaklaşmak Anlamına Gelmesi	2
1.4.3. Kefen Anlamına Gelmesi	1
1.4.4. Ecel Anlamına Gelmesi	1
1.4.5.Vefat Etmek Anlamına Gelmesi	1
2.Ölüm Kelimesinin Hissettirdikleri	0
2.1.Üzüntü Hissi	18
2.2.Korku Hissetme	11
2.3.Hiçbir Şey Hissetmemek	7
2.4.Sevinmek	6
2.5.Alışma Hissi	5
2.6.Özlem Duygusu	3
2.7.Kendini İyi Hissetmemek	2

2.8.Erken Ölmenin İyi Hissettirmediği Düşüncesi	1
3.Ölüm Haberi	0
3.1.Ölüm Haberinin Verilme Şekli	0
3.1.1.Kısa Cümlelerle Anlatma Durumu	9
3.1.2.Hiçbir şey Anlatılmaması Durumu	1
3.1.3.Facebook'tan Öğrenme	1
3.1.4.Doktorun Açıklama Yapması Durumu	1
3.2.Ölüm Haberini Alınca Verilen Tepkiler	0
3.2.1.Üzülme/Ağlama Durumu	6
3.2.2.Kimsesiz Kaldığını Hissetme	2
3.3.2.Ağlamamak İçin Kendini Tutma	1
3.3.Teselli Cümleleri	0
3.3.1. Ölenin Konuşulanları Duyması	2
3.3.2. Ölenin Kalbinde Yaşaması	2
3.3.3. Dik Durması Gerektiği Görüşü	1
3.3.4. Cennetin Çiçeklerle Dolu Olması	1
4.Cenaze ve Mezarlık Ritüelleri	0
4.1. Diğerlerinden Beklentiler	0
4.1.1. Emir Verilmesini İstememe	1
4.1.2. Gülenlerden Rahatsız Olma	1
4.1.3. Cenazeyi Yıkamaya Girmeyi İsteme	1
4.1.4. Kalabalık Olmasını İsteme Durumu	1
4.1.5. Beklentinin Olmaması Durumu	1
4.1.6. Baş sağlığı Dilenmesini İsteme	1
4.2. Cenazeye Katılma ve Aklında Kalanlar	0
4.2.1. Cenazeye Katılma	10
4.2.2. Ölü Bedeni Görme Durumu	2
4.2.3. Ölü Bedeni Görmek İstememe Durumu	1
4.3.Mezarlık Ritüelleri	0
4.3.1. Mezar Ziyaretlerine Gitme ve Ziyarete Yapılanlar	7
4.3.2. Mezarı Hiç Ziyaret Etmeme Durumu	2
4.3.3. Mezarı Sulamamızın Nedeni	3

4.3.4. Mezarlarla İlgili Merak Ettikleri	1
5.Ölüm Deneyiminden Sonra Bireyin Kendi Yaşadıkları	0
5.1 Yalnız Kalma Düşüncesi	8
5.2 Psikolojik Destek Alma	7
5.3. Ev Değişimi	7
5.4. İştahta Azalma	6
5.5. Uyku Düzeninin Bozulması	6
5.6. Güvende Olmayacağını Düşünme	5
5.7. Mezarlıktan Korkma	3
5.8. Ölen Kişilerle İlgili Hayaller Kurma	3
5.9. İlaç Kullanmaya Başlama	3
5.10. İntihar Etme Düşüncesi	2
5.11. İnsanların Sevecen Davranmasını Bekleme	2
5.12. Kişinin Yaptıklarını Yapararak Yokluğunu Hissetmeme	2
5.13. İştahta Değişim Olmaması	1
5.14. Hayatında Değişim Olmaması	1
5.15. Daha Çok Sinirlenmek	1
5.16. İnsanlara Yük Olduklarını Düşünme	1

Ek 5: Betimsel Veri

Görüşülen Kişinin Adı Soyadı: K2			
Tarih: 21.11.2022			
Yer : Ev			
Zaman : 14.00			
Betimsel İndeks	Satır No	Betimsel Analiz	Yansıtma Verisi
1-11 Ölümün Kelime Anlamı	1	Ben: Evet [REDACTED] ölüm ne demek?	
	2	K2: Ölüm. Ne demek olduğunu bilmiyorum da işte yani.	Çok güler yüzlü ama çekingen
	3	Ben: Biraz yüksek sesle söyleyebilir misin?	
	4	K2: Yani ne demek olduğunu bilmiyordum da. Yani ne demek	
	5	olduğunu bilmediğim için yani o soruyu cevaplayamıcağım.	
	6	Ben: Ne demek olduğunu bilmiyorsun.	
	7	K2: evet	
	8	Ben: Peki ölüm deyince aklına neler geliyor?	
	9	K2: Ölüm deyince sevdiğin insandan uzaklaşıyorsun	Çok güzel açıkladı.
	10	Ben: Sevdiğin insandan uzaklaşmak.	
	11	K2: evet	
12-20 Ölümün Hissettirdikleri	12	Ben: Peki [REDACTED] dedim ya ölüm hakkında	
	13	konusacağız, [REDACTED] Ölüm hakkında konuşmak sana nasıl	
	14	hissettiriyor?	
	15	K2: biraz üzülüyorum, yani çok ölümden bahsedince üzülüyorum yani.	
	16	Ben: Üzülüyorsun hıhı. Peki neden üzülüyorsun sence ölümü duyunca?	
	17	K2: Yani çok, yani içime böyle şey oluyor. Paramparça olduğu için	Sonunda kendini bu kadar iyi ifade eden bir katılımcım var
	18	diyorum.	
	19	Ben: İçin paramparça oluyor. Çok üzülüyorsun,	
	20	K2: Üzülüyom yani	
21-39 Ölümün Nedenleri	21	Ben: anladım. Peki sana göre annen ya da baban neden ölmüş olabilir?	

Ek 6: Araştırmacı Günlüğü

GÜNLÜK NO :13		TARİH: 12.06.2022 SAYFA NO: 1
BETİMSSEL İNDEKS	SATIR NO	GÜNLÜK
Uzman Görüşlerini Değerlendirme, Skype Görüşmesi	207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223	██████████ ile 18.30 da görüşme yaptık. Uzman görüşleri yeni geldiği için görüşme bu zamana kaldı. Gelen uzman görüşleri ile soruların ve demografik bilgi formunun tek tek üzerinden geçtik ve önerilen bütün değişiklikleri yaptık. Bundan sonraki sürece başlayabilmek için ██████████ iznine ve etik kurula başvurmam gerektiğini söyledi, evrakları hazırlayıp gelmemi ve imzaladıktan sonra teslim etmemi istedi. Daha sonra görüşmeyi sonlandırdık.

Ek 7: Betimsel İndeks

Görüşülen kişinin adı soyadı: K7		Sayfa
no:1		
Tarih: 14.11.2022		
Yer: Ev		
Zaman:13.00		
Sayfa no	Satır aralığı	BETİMSSEL İNDEKS
1	1-5	Ölümün Kelime Anlamı
1-2	6-28	Ölümün Hissettirdikleri
2	29-41	Ölümün Nedenleri
2	42-53	Ölümün Geri Dönülmezliği
2-3	54-84	Fiziksel İşlevin Sonu
3-4	85-113	Ölümün Kaçınılmazlığı
4-6	114-162	Ölümün Evrenselliği
6-7	163-193	Ölüm Haberi
7-8	194-233	Haberin Hissettirdikleri/Yaşadıkları
8-9	234-253	Cenazede Davranışlar
9-10	254-283	Rüyalar
10	284-292	Cenazeden Aklında Kalanlar
10-13	295-387	Mezarla İlgili Merakı
13-14	388-392	Cenazede Diğerleri
14-16	397- 447	Hayatı Hakkında
16-17	462- 488	Diğerlerinden Beklentiler
17-18	488- 529	Öneriler
18-22	530- 638	Hayatındaki Değişimler
22-23	639- 689	Uzman Desteği
23-24	690- 700	Yalnız Kalma Korkusu
24-26	701- 784	Uzman Desteği/İlaç kullanımı
26-27	784- 817	Diğerlerine Öneriler

EK 8: Akıllı Yayınca

13. Ölüm Haberini Alınca Verilen Tepkiler

13.1. Kimsesiz Kaldığını Hissetme

1.

B: Peki annenin ya da babanın önce annenle başlayalım, annenin ölümünü öğrendikten Sonra ne hissettin?

K2: Kimsesiz kaldığını hissettim.

B: kimsesiz

K2: hiç kimsesiz

B: peki babanın ölümünden sonra ne hissettin?

K2: yetim kaldığını hissettim.

K2; Pozisyon: 1 - 1; Oluşturan: ayşenur; 21.04.2023 02:20; Ağırlık değeri: 0]

2.

K1: ondan sonraaa gitmesen olmazdın diyom, sen gittin ben napcam diye ondan düşündüm taşındım

[K1; Pozisyon: 1 - 1; Oluşturan: ayşenur; 21.04.2023 03:30; Ağırlık değeri: 0]

13.2. Ağlamamak İçin Kendini Tutma

1.

B: üzülüyorsun ağlamak istiyorsun ama kendini tutuyorsun. Neden tutuyorsun kendini neden ağlamıyorsun?

K1: istemiyorum yani ağlamak istemiyorum, üzülme..

B: ağlamak, üzölmek istemiyorsun

[K1; Pozisyon: 1 - 1; Oluşturan: ayşenur; 21.04.2023 02:32; Ağırlık değeri: 0]